High School Persian Cours

FOR

1934 & 1935.

According to the Syllabus of High School an
Inter Board, Allahabad with Foot Notes.

BY

Maulvi Mohammad Ismail Khan,

B A., L.E A.L., Munshi & Kamil (Alld.

AGRA:

DUM DUM JI & CO.,

PUBLISHERS & BOOKSELLERS,

1933.

1st. Edition] [*Price 1/4*

بسم اللہ الرحمن الرحیم

انتخاب گلستان سعدیؒ

در سبب تالیف کتاب گوید

شبے در ایام گذشتہ تامل میکردم و بر عمر تلف کردہ تاسف میخوردم و سنگ خانہ دل را بالماس آب دیدہ می سفتم، و ایں ابیات مناسب حال خود می گفتم،

مثنوی

ہر دم از عمر می رود نفسے — چوں نگہ می کنم نماند بسے
اے کہ پنجاہ رفت و در خوابی — مگر ایں پنج روز دریابی
خجل آنکس کہ رفت و کار نساخت — کوس رحلت زدند و بار نساخت
خواب نوشیں[1] بامداد رحیل[2] — باز دارد پیادہ را ز سبیل
ہر کہ آمد عمارتے نو ساخت — رفت و منزل بدیگرے پرداخت
واں دگر پخت ہمچنیں ہوسے — ویں عمارت بسر نبرد کسے
یار ناپائدار دوست مدار — دوستی را نشاید ایں غدار

---

[1] شیریں، [2] کوچ

مایهٔ عیش آدمی شکم است — تا بتدریج می‌رود چه غم است
گر ببندد چنانکه نکشاید — گو دل از عمر برکنند شاید
ور کشاید چنانکه نتوان بست — گو بشو از حیات دنیا دست
چار طبع مخالف و سرکش — چند روزی بوند باهم خوش
گر یکی زین چهار شد غالب — جان شیرین برآید از قالب
لاجرم مرد عارف کامل — ننهد بر حیات دنیا دل
نیک و بد چون همی بباید مرد — خنک آنکس که گوی نیکی برد
برگ عیشی[1] بگور خویش فرست — کس نیارد ز پس تو پیش فرست
عمر برف است آفتاب تموز[2] — اندکی ماند و خواجه غره[3] هنوز
ای تهیدست رفته در بازار — ترسمت پُر نیاوری دستار
هر که مزروع خود بخورد بخوید — وقت خرمنش خوشه باید چید
پند سعدی بگوش دل بشنو — ره چنین است مرد باش و برو

بعد از تامل این معنی مصلحت چنان دیدم که در نشیمن نشینم و دامن از صحبت فراهم چینم و دفتر از گفتهای پریشان بشویم و من بعد پریشان نگویم بیت

زبان بریده بکنجی نشسته صمٌ بکمٌ[4] — به از کسی که نباشد زبانش اندر حکم

تا یکی از دوستان که در کجاوه انیس من بودی و در حجره جلیس برسم قدیم از در درآمد

---

[1] سامان، [2] حرارت، [3] فریفته، [4] ناشنوا، بہرا اور گونگا،

چندانکه بنشاط ملاعبت کرد و بساط مداعبت گسترد، جوابش نگفتم و سر از زانوی تعبد[۵۱] برنگرفتم رنجیده بمن نگه کرد، و گفت، قطعه

کنونت که امکان گفتار هست بگو ای برادر بلطف و خوشی
که فردا چو پیک اجل در رسید به حکم ضرورت زبان درکشی

یکی از متعلقان منش بر حسب این واقعه مطلع گردانید که فلان عزم کرده است و نیت جزم آورده، که بقیت عمر در دنیا معتکف نشیند، و خاموشی گزیند۔ تو نیز اگر توانی سر خویش گیر و راه مجانبت[۵۲] پیش آر۔ گفتا بعزت عظیم و صحبت قدیم که دم برنیارم و قدم برندارم مگر آنگه که سخن گفته شود بر عادت مألوف و طریق معروف که آزردن دل دوستان جهل است و کفارت یمین سهل۔ و خلاف راه صواب است و عکس رای اولی الالباب که ذوالفقار علی در نیام و زبان سعدی در کام قطعات

زبان در دهان ای خردمند چیست کلید در گنج صاحب هنر
چو در بسته باشد چه داند کسی که جوهر فروش است یا پیله ور
اگر چه پیش خردمند خامشی ادب است بوقت مصلحت آن به که در سخن کوشی
دو چیز طیره عقل است دم فروبستن بوقت گفتن و گفتن بوقت خاموشی

فی الجمله زبان از مکالمه او درکشیدن قوت نداشتم، و روی از محادثه او گردانیدن مروت ندانستم که یار موافق بود، و محب صادق، بیت

---

[۵۱] بندگی کرنا، [۵۲] کنارہ کشی، علیحدگی،

چو جنگ آوری با کسے در ستیز — که ازوے گزیرت بود یا گریز

بحکم ضرورت سخن گفتیم و تفرج کناں بیروں رفتیم در فصل ربیعے که آثار صولت برد آرمیده بود و اوان دولت ورد رسیده **قطعه**

اول اردی بہشت ماہ جلالی — بلبل گوینده بر منابر[1] قضبان
بر گل سرخ از نم افتاده لآلی — ہمچو عرق بر عذار شاہد غضبان[2]

شب را بہ بوستاں با یکے از دوستاں اتفاق مبیت افتاد، موضعے خوش و خرم و درختاں دلکش و درہم، گوئی خورده مینا بر خاکش ریخته و عقد ثریا از تاکش در آویخته **قطعه**

روضة ماء نهرها سلسال — دوحة سجع طيرها موزون
باغے کہ آب نہر او جاری — درخت عظیمے کہ آواز جانوران او موزوں ۱۲
آں پر از لالہ ہائے رنگارنگ — ویں پر از میوه ہائے گوناگوں
باد در سایۂ درختانش — گسترانیده فرش بوقلموں

بامداداں کہ خاطر باز آمدن بر رائے نشستن غالب آمد، دیدمش دامنے پر از گل و ریحان و سنبل و ضیمران[3] فراہم آورده و آہنگ رجوع کرده، گفتم گل بوستاں را چنانکه دانی بقائے و عہد گلستاں را وفائے نباشد و حکما گفته اند ہر چه نپاید دلبستگی را نشاید گفتا طریق چیست؟ گفتم برائے نزہت[4] ناظراں و فسحت[5] حاضراں کتاب گلستاں تصنیف توانم کردن که باد خزاں را بر اوراق او دست تطاول[6] نباشد و گردش زماں

---

[1] منابر منبر کی جمع، قضبان قضیب کی جمع شاخیں ٹہنیاں [2] خشمناک [3] ضیمران ع، نکل ا ریحاں جسکو نازبو بھی کہتے ہیں [4] تازگی [5] کشادگی، فراخی، [6] دست درازی

عیش العیش بطیش خریف مبدل نکند مثنوی[۵]

بچہ کار آیدت ز گل طبقے   از گلستان من ببر ورقے

گل ہمیں پنج روز و شش باشد   وین گلستاں ہمیشہ خوش باشد

حالے کہ من ایں حکایت بگفتم، دامن گل بریخت، و در دامنم آویخت کہ الکریم اذا وعد وفی[۵] فصلے دو ہماں روز اتفاق بیاض افتاد در حسن معاشرت و آداب محاورت در لباسے کہ متکلمان را بکار آید و مترسلان را بلاغت بیفزاید۔ فی الجملہ ہنوز از گل بوستاں بقیتے ماندہ بود، کہ کتاب گلستاں تمام شد واللہ اعلم و احکم بالصواب،

---

[۵] بزرگ وہ ہے جب وعدہ کرے ایفا کرے،

عذرِ تقصیرِ خدمت موجبِ اختیارِ عزلت

تقصیرے و تقاعدے[51] کہ در مواظبتِ خدمتِ بارگاہِ خداوندی میرود، بنابر آں است کہ طائفۂ از حکماے ہند در فضائلِ بزرجمہر سخن می گفتند و در آخر جز ایں عیبش نتوانستند گفت کہ در سخن گفتن بطی ست، یعنی درنگ بسیار میکند و مستمع را بسے منتظر باید بود تا وے تقریرِ سخنے کند، بزرجمہر بشنید و گفت، اندیشہ کردن کہ چہ گویم بہ از پشیمانی خوردن کہ چرا گفتم، مثنوی

سخنداں پرورده پیرِ کہن — بیندیشد آنگہ بگوید سخن
مزن بے تامل بگفتار دم — نکو گوی گر دیر گوئی چہ غم
بیندیش و آنگہ برآور نفس — وزاں پیش بس کن کہ گویند بس!
بنطق آدمی بہتر ست از دواب — دواب از تو بہ گر نگوئی صواب

فکیف در نظرِ اعیان و بزرگانِ حضرتِ خداوندی عز نصرہٗ کہ مجمعِ اہلِ دل است و مرکزِ علماے متبحر، اگر در سیاقتِ[52] سخن دلیری کنم شوخی کرده باشم، و بضاعتِ مزجات[53] بحضرتِ عزیز آورده و شبہ[54] در بازارِ جوہریاں چہ ارزد، و چراغ پیشِ آفتاب پرتوے ندارد، و منارۂ بلند بر دامنِ کوہِ الوند پست نماید مثنوی

---

[51] سستی، [52] روان کرنا، [53] تھوڑا ادنی درجہ کا، [54] پوت،

هر کہ گردن بدعوے افرازد　　خویشتن را بگردن اندازد
سعدی افتادہ است آزادہ　　کس نیاید بجنگ افتادہ
اول اندیشہ و آنگہے گفتار　　پائے پیش آمدست و پس دیوار
نخلبندم ولے نہ در بستان　　شاہدم من ولے نہ در کنعان

لقمان حکیم را گفتند حکمت از کہ آموختی گفت از نابینایان کہ تا جائے نہ بینند پا نہ نہند قطعہ

گر چہ شاطر بود خروس بجنگ　　چہ زند پیش باز روئین چنگ ؟
گربہ شیر است در گرفتن موش　　لیک موش است در مصاف پلنگ

اما باعتماد وسعت اخلاق بزرگان، کہ چشم از عوائب زیردستان بپوشند و در افشائے جرائم کہتران نکوشند، کلمہ چند بطریق اختصار از نوادر و امثال و اشعار و حکایات و سیر ملوک ماضیہ رحمہم اللہ درین کتاب درج کردیم و برخے از عمر گرانمایہ برو خرج موجب تصنیف کتاب گلستان این بود و باللہ التوفیق قطعہ

بماند سالہا این نظم و ترتیب　　ز ما ہر ذرہ خاک افتادہ جائے
غرض نقشیست کز ما باز ماند　　کہ ہستی را نمی بینم بقائے
مگر صاحبدلے روزے برحمت　　کند در کار درویشان دعائے

امعان نظر در ترتیب کتاب و تہذیب ابواب ایجاز سخن را مصلحت دید تا این روضہ غنا و حدیقہ غلبا چون بہشت ہشت باب اتفاق افتاد ازین سبب مختصر آمد واللہ اعلم

ہ چالاک ، ؎ غرور کرتا

اسپ تازی اگر ضعیف بود ہم چناں از طویلۂ خر بہ

پدر بخندید و ارکان دولت بپسندیدند، و برادران بجاں برنجیدند قطعہ

تا مرد سخن نگفتہ باشد عیب و ہنرش نہفتہ باشد

ہر بیشہ گماں مبر کہ خالی است شاید کہ پلنگ خفتہ باشد

شنیدم کہ ملک را دراں مدت دشمنے صعب روے نمود، چوں لشکر از ہر دو طرف روے درہم آوردند و قصد مبارزت کردند، اول کسیکہ اسپ در میدان جہانید آں پسر بود و میگفت نظم

آں نہ من باشم کہ روزِ جنگ بینی پشت من ایں منم کاندر میانِ خاک و خوں بینی سرے

آنکہ جنگ آرد بخونِ خویش بازی می کند روزِ میداں آنکہ بگریزد بخونِ لشکرے

ایں بگفت و بر سپاہ دشمن زد، و تنے چند از مرداں کاری[۱] بینداخت چوں پیش پدر

باز آمد زمین خدمت ببوسید و گفت قطعہ

اے کہ شخصِ منت حقیر نمود تا درشتی ہنر نپنداری

اسپ لاغر میاں بکار آید روزِ میداں نہ گاوِ پرواری

آوردہ اند کہ سپاہ دشمن بیقیاس بود، و اینان اندک جماعتے آہنگ گریز کردند پسر نعرہ

بزد و گفت، اے مرداں بکوشید تا جامۂ زناں نپوشید سواراں را بگفتن او تہور زیادہ

گشت و بیکبار حملہ آوردند شنیدم کہ ہم دراں روز بر دشمن ظفر یافتند ملک سر و چشمش ببوسید

در کنار گرفت، و ہر روز نظر بیش می کرد تا ولی عہد خویش گردانید، برادرانش حسد بردند،

---

[۱] بہادر، جنگجو،

در زهر در طعامش کردند خواهرش از غرفه بدید، و دریچه برهم زد، پسر بفراست دریافت دست از طعام باز کشید، و گفت محال است که هنرمندان بمیرند و بے هنراں جائے ایشاں بگیرند بیت

کس نیاید بزیر سایهٔ بوم — ور هما از جهاں شود معدوم

پدر را ازیں حال آگهی دادند، برادرانش را بخواند و گوشمال بواجب داد. پس هر یکے را از اطراف بلاد حصه معین کرد تا فتنه بنشست و نزاع برخاست، که گفته اند ده درویش در گلیمے بخسپند، و دو بادشاه در اقلیمے نگنجند قطعه

نیم نانے گر خورد مرد خدائے — بذل درویشاں کند نیمے دگر

هفت اقلیم ار بگیرد بادشاه — همچناں در بند اقلیمے دگر

حکایت سوم - طائفه دزدان عرب بر سر کوهے نشسته بودند و منفذ کاروان بسته، رعیت بلدان از مکائد ایشاں مرعوب و لشکر سلطان مغلوب بحکم آنکه ملاذے منیع از قلهٔ کوهے گرفته بودند و ملجا و ماوائے خود کرده. مدبران ممالک آں طرف در دفع مضرت ایشاں مشورت کردند که اگر ایں طایفه هم بریں نسق روزگارے مداومت نمایند مقاومت ممتنع گردد. مثنوی

درختے که اکنوں گرفتست پائے — به نیروے شخصے برآید ز جائے

دگر همچناں روزگارے هلی — بگردونش از بیخ بر نگسلی

سر چشمه شاید گرفتن به بیل — چو پر شد نشاید گذشتن به پیل

سخن بریں مقرر شد کہ یکے را بتجسس ایشاں برگماشتند و فرصت نگاہ میداشتند
تا وقتیکہ بر سر قومے رانده بود و بقعہ خالی مانده تنے چند مرداں واقعہ دیده جنگ
آزموده را بفرستادند تا در شعب جبل پنہاں شدند شبانگاہے کہ دزداں باز آمدند سفر
کرده و غارت آورده سلاح از تن بکشادند و رخت غنیمت بنہادند نخستیں دشمنے کہ بر سر
ایشاں تاختن آورد خواب بود چندانکہ پاسے از شب بگذشت بیت

قرص خورشید در سیاہی شد　　یونس اندر دہاں ماہی شد

مرداں دلاور از کمینگاہ بدر جستند و دست یکاں یکاں بر کتف بستند و بامداداں ہمہ را
بدرگاہ ملک حاضر آوردند۔ ملک ہمگناں را اشارت بکشتن فرمود اتفاقاً دراں میاں
جوانے بود کہ میوۂ عنفوان شبابش نو رسیده۔ و سبزۂ گلستان عذارش نو دمیده۔
یکے از وزرا پایۂ تخت ملک را بوسہ داد و روئے شفاعت بر زمین نہاد و گفت
ایں پسر ہنوز از باغ زندگانی برنخورده است و از ریعان[له] جوانی تمتع نیافتہ، توقع
بکرم و اخلاص خداوندی آنست کہ ببخشیدن خون او بر بنده منت نہد، ملک
روے ازیں سخن درہم کشید و موافق رائے بلندش نیامد و گفت بیت

پرتو نیکاں نگیرد ہر کہ بنیادش بد است　　تربیت نا اہل را چوں گردگاں بر گنبد است

نسل و بنیاد اینان منقطع کردن اولی تر است و بیخ تبار ایشاں برآوردن عین
مصلحت کہ آتش نشاندن و اخگر گذاشتن، و افعی کشتن و بچہ اش نگاہداشتن

له نوجوانی،

کار خردمنداں نیست قطعہ

ابر اگر آب زندگی بارد — ہرگز از شاخ بید بر نخوری
با فرومایہ روزگار مبر — کز نے بوریا شکر نخوری

وزیر چوں ایں سخن بشنید طوعاً و کرہاً بپسندید، و بر حسن رائے ملک آفریں کرد، و گفت آنچہ خداوند دام ملکہ فرمود عین صواب است و مسئلہ بے جواب ولیکن حقیقت آں است کہ اگر در سلک بداں تربیت یافتے طینت ایشاں گرفتے و یکے از ایشاں شدے، اما بندہ امیدوار است کہ بصحبت صالحان تربیت پذیرد و خوئے خردمنداں گیرد کہ ہنوز طفل است و سیرت بغی و عناد آں گروہ در نہاد او متمکن نہ شدہ و در حدیث است کُلُّ[۵۱] مَوْلُوْدٍ یُوْلَدُ عَلَی الْفِطْرَۃِ فَاَبَوَاہُ یُهَوِّدَانِہٖ وَ یُنَصِّرَانِہٖ وَ یُمَجِّسَانِہٖ قطعہ

پسر نوح با بداں بنشست — خاندان نبوتش گم شد
سگ اصحاب کہف روزے چند — پے نیکاں گرفت مردم شد

ایں بگفت و طائفہ از ندمائے ملک با وے بشفاعت یار شدند تا ملک از سر خون او در گذشت و گفت بخشیدم اگرچہ مصلحت نہ دیدم، رباعی

دانی کہ چہ گفت زال با رستم گرد[۵۲] — دشمن نتواں حقیر و بیچارہ شمرد
دیدیم بسے آب ز سرچشمہ خرد — چوں بیشتر آمد شتر و بار ببرد

---

[۵۱] ہر زائیدہ (طفل) زائیدہ میشود بر طریقۂ اسلام لاکن پدر و مادر او یہودی میکنند او را یا نصرانی یا مجوسی، [۵۲] پہلوان،

فی الجمله پسر را بناز و نعمت برآوردند و استاد ادیب را بتربیت او نصب کردند تا حسن خطاب و رد جواب و سایر آداب خدمت ملوکش درآموختند و در نظر همگنان پسندیده آمد، روزی وزیر از شمایل او در حضرت ملک شمه میگفت که تربیت عاقلان درو اثر کرده، و جهل قدیم از جبلتش بدر رفته، و خوی خردمندان گرفته، ملک ازین سخن تبسم کرد، و گفت **قطعه**

عاقبت گرگ زاده گرگ شود　　گرچه با آدمی بزرگ شود

سالی دو برین برآمد طایفهٔ اوباش[۵۱] محلت درو پیوستند و عقد موافقت بستند تا بوقت فرصت وزیر را با هر دو پسرش بکشت، و نعمت بیقیاس برداشت و در مغارهٔ دزدان بجای پدر بنشست و عاصی شد، ملک دست تحیر بدندان گزیدن گرفت و گفت **قطعه**

شمشیر نیک ز آهن بد چون کند کسی　　ناکس بتربیت نشود ای حکیم کس

باران که در لطافت طبعش خلاف نیست　　در باغ لاله روید و در شوره بوم[۵۲] خس

قطعه

زمین شوره سنبل بر نیارد　　درو تخم عمل ضایع مگردان

نکوئی با بدان کردن چنانست　　که بد کردن بجای نیک مردان

حکایت ۵ سرهنگ زاده بر در سرای اغلمش دیدم که عقل و کیاستی و فهم و فراستی زایدالوصف داشت، هم از عهد خردی آثار بزرگی در ناصیهٔ او پیدا و لمعات انوار زیرکی و جبینش مبین، **بیت**

۵۱ لچے شہدے، ۵۲ شور زمین جو قابل زراعت نہو،

بالای سرش ز ہوشمندی می تافت ستارۂ بلندی

فی الجملہ مقبولِ نظرِ سلطان آمد کہ جمال صورت و کمال معنی داشت و حکما گفتہ اند۔

توانگری بدل است نہ بمال، و بزرگی بعقل است نہ بسال، بیت

کودکی کو بعقل پیر بود نزد اہلِ خرد کبیر بود

ابنای جنس بر منصب او حسد بردند و بخیانتی متہمش کردند، و در کشتن او سعی بیفائدہ نمودند، مصرع دشمن چہ کند چو مہربان باشد دوست۔

ملک پرسید کہ موجب خصمی اینان در حق تو چیست؟ گفت در سایۂ دولت خداوندی دام ملکہ ہمگنان را راضی کردم، مگر حسوداں کہ راضی نمی شوند الا بزوال نعمت من و اقبال دولت خداوندی باقی باد! قطعات

توانم اینکہ نیازارم اندرون کسی حسود را چہ کنم کو ز خود برنج درست

بمیر تا برہی ای حسود کین رنجیست کہ از مشقتِ او جز بمرگ نتوان رست

شوربختان بآرزو خواہند مقبلان را زوال نعمت و جاہ

گر نہ بیند بروز شپرہ چشم چشمۂ آفتاب را چہ گناہ؟

راست خواہی ہزار چشم چنان کور بہتر کہ آفتاب سیاہ

حکایت ۵ یکی از ملوک عجم را حکایت کنند کہ دستِ تطاول بمال رعیت دراز کردہ بود و جور و اذیت آغاز نہادہ، تا بجایی کہ خلق از مکائد فعلش بجان آمدہ بودند

---

۵ مکر ، حیلہ کیبا ۱۲

واز کربتِ جورش راه غربت گرفتند، چون رعیت کم شد ارتفاع ولایت نقصان پذیرفت، خزینه تهی ماند، ودشمنان از هر طرف زور آوردند، قطعه

هرکه فریادرس روز مصیبت خواهد گو در ایام سلامت بجوانمردی کوش
بندۂ حلقه بگوش ار ننوازی برود لطف کن لطف که بیگانه شود حلقه بگوش

بارے در مجلس او کتاب شاهنامه می خواندند، در زوال مملکت ضحاک عهد فریدون وزیر ملک را پرسید که فریدون گنج وحشم نداشت ملک چگونه برو مقرر شد؟ گفت چنانکه شنیدی خلقی بتعصب گرد آمدند وتقویت کردند، پادشاهی یافت، وزیر گفت اے ملک! چون گرد آمدن خلق موجب پادشاهی است، تو خلق را چرا پریشان میکنی؟ مگر سر پادشاهی نداری، بیت

همان به که لشکر بجان پروری که سلطان به لشکر کند سروری

ملک گفت، موجب گرد آمدن سپاه ورعیت چیست؟ گفت پادشاه را کرم باید تا برو گرد آیند، ورحمت تا در سایۂ دولتش ایمن نشینند، وترا ازین هر دو یکے نیست، مثنوی

نکند جور پیشه سلطانی که نیاید ز گرگ چوپانی
پادشاہے که طرح ظلم افگند پاے دیوار ملک خویش بکند

ملک را پند وزیر ناصح موافق طبع نیامد روے از سخن درهم کشید، وبزندانش فرستاد بسے برنیامد که بنی عم سلطان بمنازعت برخاستند، وملک پدر خواستند، قومے که

از دست تطاول او بجان آمده بودند و پریشان شده به ایشان گرد آمدند و تقویت کردند، تا ملک از تصرف او بدر رفت و بر اینان مقرر شد۔ قطعه

پادشاہے کو روا دارد ستم بر زیر دست — دوستدارش روز سختی دشمن زور آور است
با رعیت صلح کن وز جنگ خصم ایمن نشین — زانکه شاہنشاہ عادل را رعیت لشکر است

حکایت ۷۔ پادشاہے با غلامے عجمی در کشتی نشسته بود، و غلام ہرگز دریا ندیده، و محنت کشتی نیازموده، گریه و زاری آغاز نهاد، و لرزه بر اندامش افتاد، چندانکه ملاطفت کردند، آرام نگرفت، ملک را عیش ازو منغص شد، چاره ندانست حکیمے دران کشتی بود، ملک را گفت، اگر فرمائی من او را بطریقے خاموش گردانم، گفت غایت لطف و کرم باشد، بفرمود تا غلام را بدریا انداختند، بارے چند غوطه بخورد، ازاں پس مویش بگرفتند و سوے کشتی آوردند، بهر دو دست در سکان کشتی در آویخت چوں ساعتے برآمد بگوشه بنشست، و قرار گرفت، ملک را پسندیده آمد، گفت اندریں چه حکمت بود؟ گفت اول محنت غرق شدن نیازموده بود و قدر سلامت کشتی ندانسته همچنیں قدر عافیت کسے داند که بمصیبتے گرفتار آید، قطعه

اے سیر ترا نان جویں خوش ننماید — معشوق من است آنکه بنزدیک تو زشت است
حوران بهشتی را دوزخ بود اعراف[1] — از دوزخیاں پرس که اعراف بهشت است
فرق است میان آنکه یارش در بر — با آنکه دو چشم انتظارش بر در

[1] اعراف، نام ایک مقام کا ہے جو دوزخ اور بہشت کے بیچ میں ہے ۱۲

حکایت ۸ - ہرمزرا گفتند کہ از وزیراں پدر چہ خطا دیدی کہ بند فرمودی گفت خطائے معلوم نہ کردم، ولیکن دیدم کہ مہابت من در دل ایشاں بیکراں است، و بر عہد من اعتماد کلی ندارند، ترسیدم از بیم گزند خویش آہنگ ہلاک من کنند، پس قول حکمارا کار بستم کہ گفتہ اند، قطعہ

ازاں کز تو ترسد بترس اے حکیم! — و گر با چو او صد بر آئی بہ جنگ

نہ بینی کہ چوں گربہ عاجز شود — بر آرد بچنگال چشم پلنگ

ازاں مار بر پائے راعی زند — کہ ترسد سرش را بکوبد بسنگ

حکایت ۹ - یکے از ملوک عجم رنجور بود در حالت پیری امید زندگانی قطع کردہ ناگاہ سوارے از در درآمد، گفت، بشارت باد مر ترا کہ فلاں قلعہ را بدولت خداوندی کشادیم دشمناں را اسیر گرفتیم و سپاہ و رعیت آں طرف بجملگی مطیع فرماں شدند ملک نفس سرد بر آورد و گفت ایں مژدہ مرا نیست دشمنانم راست یعنی وارثان ملک را قطعات

دریں امید بسر شد، دریغ! عمر عزیز — کہ آنچہ در دلم است از درم فراز آید

امید بستہ بر آمد ولے چہ فائدہ؟ زانکہ — امید نیست کہ عمر گذشتہ باز آید

کوس رحلت بکوفت دست اجل — اے دو چشمم وداع سر بکنید

اے کف دست و ساعد و بازو! — ہمہ تودیع یک دگر بکنید

بر من اوفتادہ دشمن کام — آخر، اے دوستاں گذر بکنید

روزگارم بشد بنادانی — من نہ کردم، شما حذر بکنید

حکایت ۱۰۔ ببالیں تربت یحییٰ پیغمبر (علیہ السلام) معتکف بودم در جامع مسجد دمشق۔ یکے از ملوک عرب۔ کہ بہ بے انصافی معروف بود بزیارت آمد و نماز گذاردہ حاجت خواست، بیت

درویش و غنی بندۂ ایں خاک درند　　آنانکہ غنی ترانند محتاج ترانند

آنگاہ روے بمن کرد و گفت۔ ازانجا کہ ہمت درویشان ست وصدق معاملہ ایشاں توجہ خاطر ہمراہ من کنید۔ کاز دشمن صعب اندیشناکم گفتمش بر رعیت ضعیف رحمت کن تا از دشمن قوی زحمت نہ بینی، نظم

ببازوان توانا و قوت سر دست　　خطاست پنجۂ مسکین ناتوان شکست

نترسد آنکہ برافتادگاں نہ بخشاید　　کہ گر زپاے درآید کسش نگیرد دست

ہر آنکہ تخم بدی کشت و چشم نیکی داشت　　دماغ بیہدہ پخت و خیال باطل بست

زگوش پنبہ بروں آرد داد خلق بدہ　　دگر تو می ندہی داد، روز دادے ہست

مثنوی

بنی آدم اعضاے یکدیگر اند　　کہ در آفرینش زیک جوہر اند

چو عضو بدرد آورد روزگار　　دگر عضوہا را نماند قرار

تو کز محنت دیگراں بے غمی　　نشاید کہ نامت نہند آدمی

حکایت ۱۱۔ درویشے مستجاب الدعوات در بغداد پدید آمد، حجاج بن یوسف[۵] را خبر

---

۵ حجاج بن یوسف، ایک بڑا ظالم بادشاہ تھا،

گردند، بخواندش و گفت، مرا دعاے خیر کن! گفت خدایا جانش بستان! گفت از بہر خدا این چہ دعاست؟ گفت این دعاے خیرست ترا و جملہ مسلمانان را گفت چہ گونہ، گفت اگر بمیری خلق از عذاب برہند و تو از گناہان مثنوی

اے زبردست زیردست آزار   گرم تا کے بماند این بازار؟
بچہ کار آیدت جہانداری   مُردنت بہ کہ مردم آزاری

حکایت ۱۲ - یکے از ملوک بے انصاف پارسائے را پرسید، از عبادتہا کدام فاضل ترست؟ گفت ترا خواب نیم روز تا دراں یک نفس خلق را نیازاری قطعہ

ظالمے را خفتہ دیدم نیم روز   گفتم این فتنہ ست خوابش بردہ بہ
آنکہ خوابش بہتر از بیداری ست   آں چناں بد زندگانی مردہ بہ

حکایت ۱۳ - یکے از ملوک را شنیدم کہ شبے در عشرت روز کردہ بود و در پایان مستی میگفت، بیت

ما را بجہاں خوشتر ازیں یکدم نیست   کز نیک و بد اندیشہ و از کس غم نیست

درویشے برہنہ بسرما خفتہ بود بشنید و گفت، بیت

اے آنکہ باقبال تو در عالم نیست   گیرم کہ غمت نیست غم ما ہم نیست

ملک را خوش آمد، صرہ ہزار دینار از روزن بیروں کرد، و گفت اے درویش دامن بدار، درویش گفت، دامن از کجا آرم؟ کہ جامہ ندارم. ملک را بر ضعف حال او رحمت زیادہ گشت، و خلعتے برآں مزید کرد، و پیشش فرستاد درویش آں نقد را

باندک روزگارے بخورد و پریشاں کرد و باز آمد، بیت

قرار در کف آزادگاں نگیرد مال — نہ صبر در دل عاشق نہ آب در غربال

در حالتے کہ ملک را پرواے او نبود۔ حالش بگفتند۔ ملک بہم بر آمد و روی ازو در ہم کشید، واز ینجا ست گفتہ اند اصحاب فطنت و خبرت کہ از حدت و صولت طبع بادشاہان بر حذر باید بود۔ کہ غالب ہمت ایشاں بمعظمات امور مملکت متعلق باشد، و تحمل ازدحام عوام نکنند، گاہے بسلامے برنجند و وقتے بدشنامے خلعت دہند، مثنوی

حرامش بود نعمت پادشاہ — کہ ہنگام فرصت ندارد نگاہ

مجال سخن تا نہ بینی زپیش — بہ بیہودہ گفتن مبر قدر خویش

ملک گفت۔ ایں گداے شوخ مبذر[1] را کہ چندیں نعمت باندک مدت برانداخت برانید! کہ خزینہ بیت المال لقمۂ مساکین است نہ طعمۂ اخوان الشیاطین، بیت

ابلہے کو روز روشن شمع کافوری نہد — زود بینی کش بشب روغن نباشد در چراغ

یکے از وزراے ناصح گفت، اے خداوند روے زمین! مصلحت آں می بینم کہ چنیں کساں را وجہ کفاف بتفاریق مجرا باید داشت تا در نفقہ اسراف نہ کنند۔ اما آنچہ فرمودی از زجر و منع مناسب سیرت ارباب ہمت نیست۔ یکے را بلطف امیدوار کردن و باز بنومیدی خستہ خاطر گردانیدن، بیت

بروے خود در طماع باز نتواں کرد — چو باز شد بدرشتی فراز نتواں کرد

---

[1] فضول خرچ۔

بیت

مرغ جائے پرد کہ چینہ[۵۱] بود · نہ بجائے رود کہ چی[۵۲] نبود

قطعہ

کس نہ بیند کہ تشنگانِ حجاز · بر لبِ آبِ شور گرد آیند
ہر کجا چشمۂ بود شیریں · مردم و مرغ و مور گرد آیند

حکایت ۱۴۔ یکے از پادشاہانِ پیشین در رعایتِ مملکت سستی کردے ولشکر بسختی داشتے۔ لاجرم دشمنے صعب روے نمود ہمہ پشت دادند و روے بگریز نہادند۔ مثنوی

چو دارند گنج از سپاہی دریغ · دریغ آیدش دست بردن بہ تیغ
چہ مردی کند در صفِ کارزار · کہ دستش تہی باشد و کار زار

یکے از آنان کہ غدر کردند با من دوستی داشت، ملامتش کردم، وگفتم دون ست وناسپاس وسفلہ وناحق شناس کہ باندک تغیرِ حال از مخدومِ قدیم برگردد۔ وحقوقِ نعمت سالہا درنوردد۔ گفت۔ اگر بکرم معذور داری۔ شاید کہ اسپم بے جو بود، ونمد زیں بگرو۔ سلطاں کہ بزر با سپاہی بخیلی کند۔ با او بجاں جوانمردی نتواں کرد۔ بیت

زر بدہ مرد سپاہی را تا سر بدہد · وگرش زر ندہی سر ننہد در عالم

---

[۵۱] پرندوں کا دانہ ۱۲ [۵۲] چی مخفف ہے چیز کا،

حکایت ۱۵ - یکے از وزراے معزول شدہ بحلقۂ درویشاں درآمد و برکت صحبت ایشاں در وے اثر کرد۔ و جمعیت خاطرش دست داد۔ ملک بار دیگر باوے دل خوش کرد و عملش فرمود قبول نکرد، وگفت معزولی بہ کہ مشغولی۔ **مثنوی**

آناں کہ بکنج عافیت بنشستند ۔۔۔ دنداں سگ و دہاں مردم بستند

کاغذ بدریدند و قلم بشکستند ۔۔۔ وز دست و زبان حرف گیراں رستند

ملک گفت ہر آئینہ ما را خردمندے کافی باید کہ تدبیر مملکت را شاید گفت نشان خردمند کافی آنست کہ بچنیں کارہا تن ندہد۔ **بیت**

ہماے بر ہمہ مرغاں ازاں شرف دارد ۔۔۔ کہ استخواں خورد و طائرے نیازارد

حکایت ۱۶ - سیاہ گوش را گفتند، ترا ملازمت شیر بچہ سبب اختیار افتاد؟ گفت تا فضلۂ صیدش میخورم و از شر دشمناں در پناہ صولتش زندگانی می کنم گفتند اکنوں کہ بظل حمایتش درآمدی و بشکر نعمتش اعتراف نمودی چرا نزدیک تر نیائی؟ تا در حلقۂ خاصانت درآورد۔ و از بندگان مخلصانت شمارد گفت ہمچناں از بطش وے ایمن نیستم۔ **بیت**

اگر صد سال گبر آتش فروزد ۔۔۔ چو یکدم اندراں افتد بسوزد

گاہ افتد کہ ندیم حضرت سلطان زر بیابد وگاہ باشد کہ سرش برود و حکما گفتہ اند کہ از تلون طبع بادشاہان برحذر باید بود۔ کہ وقتے بسلامے برنجند وگاہے بدشنامے

له بطش: حملہ کرنا۔ حملہ ۱۲ سله آتش پرست ۱۲

خلعت دهند و گفته اند که ظرافت بسیار هنر ندیمان است و عیب حکیمان بیت

تو بر سر قدر خویشتن باش و وقار　　بازی و ظرافت به ندیمان بگذار

حکایت ۱۷ - یکی از رفیقان شکایت روزگار نامساعد بنزدیک من آورد و گفت کفاف اندک دارم و عیال بسیار و طاقت بار فاقه نمی آرم و بارها در دلم می آید که باقلیمی دیگر نقل کنم تا دراں صورت که زندگانی کنم کسے را بر نیک و بد من اطلاع نباشد بیت

بس گرسنه خفت و کس ندانست که کیست　　بس جان بلب آمد که برو کس نگریست

باز از شماتت اعدا می اندیشم که بطعنه در قفای من بخندند و سعی مرا در حق عیال بر عدم مروت حمل کنند و گویند قطعه

ببین آن بے حمیت را که هرگز　　نخواهد دید روی نیکبختی
تن آسانی گزیند خویشتن را　　زن و فرزند بگذارد به سختی

و در علم محاسبه چنانکه معلوم ست چیزے دانم اگر بجاه شما جهتی معین شود که موجب جمعیت خاطر باشد بقیه عمر از عهده شکر آن بیرون نتوانم آمد گفتم اے برادر عمل پادشاهان دو طرف دارد امید نان و بیم جان، و خلاف رای خردمندان ست بامید نان در بیم جان افتادن بیت

کس نیاید بخانه درویش　　که خراج زمین و باغ بده

ع ناموافق

یا بہ تشویش و غصہ راضی شو   یا جگر بند پیش زاغ بنہ[۵۱]

گفت این سخن موافق حال من نگفتی، و جواب سوال من نیاوردی نشنیدہ کہ
گفتہ اند ہر کہ خیانت ورزد دستش بوقت حساب بلرزد **بیت**

راستی موجب رضائے خداست   کس ندیدم کہ گم شد از رہِ راست

حکما گفتہ اند کہ چہار کس از چہار کس بجان آیند. حرامی از سلطان. دزد از پاسبان۔
فاسق از غماز[۵۲] و روسپی[۵۳] از محتسب آں را کہ حساب پاک ست از محاسبہ چہ باک؟ **قطعہ**

مکن فراخ روی در عمل اگر خواہی   کہ وقت رفع تو باشد مجال دشمن تنگ
تو پاک باش برادر مدار از کس باک   زنند جامہ ناپاک گازراں بر سنگ

گفتم حکایت آں روباہ مناسب حال تست کہ دیدندش گریزاں۔ افتاں و خیزاں
میرفت کسے گفتش چہ آفت است کہ موجب چندیں مخافت است؟ گفت
شنیدہ ام کہ شتراں را بسخرہ[۵۴] میگیرند گفتند اے سفیہ! شتر را با تو چہ مناسبت ست؟
و ترا با او چہ مشابہت؟ گفت. خاموش. اگر حسوداں بغرض گویند. کہ ایں ہم شتر بچہ
است و گرفتار آیم، کرا غم تخلیص من باشد، تا تفتیش حال من کند، تا تریاق از
عراق آوردہ شود مار گزیدہ مردہ بود۔ ترا ہمچناں فضلست و دیانت و تقوی و امانت
ولیکن متعنتاں[۵۵] در کمین اند و مدعیاں گوشہ نشیں۔ اگر آنچہ حسن سیرت تست بخلاف

---

۵۱ جگر بند پیش زاغ نہادن، یعنی خود را مورد آفات نمودن ۱۲
۵۲ غماز- چغلخور سخن چیں ۵۳ فاحشہ عورت ۱۲ ۵۴ سخرہ- بیگار۔ ۵۵ عیب جو

آں تقریر کنند، و در معرض خطاب بادشاهی افتی دراں حالت کرا مجال مقال
باشد؟ پس مصلحت آں می بینم که ملک قناعت را حراست کنی و ترک ریاست
گوئی که عاقلاں گفته اند بیت

بدریا در منافع بے شمار است — وگر خواهی سلامت برکنار است

رفیق چوں ایں سخن بشنید بهم برآمد و روے درهم کشید و سخناں رنجش آمیز گفتن گرفت
که ایں چه عقل است و کفایت و فهم و درایت؟ قول حکما درست آمد که گفته اند
دوستاں در زنداں بکار آیند که بر سفره[۵] همه دشمناں دوست نمایند. قطعه

دوست مشمار آنکه در نعمت زند — لاف یاری و برادر خواندگی
دوست آں باشد که گیرد دست دوست — در پریشاں حالی و درماندگی

دیدم که متغیر می شود و نصیحت من بغرض می شنود. بنزدیک صاحب دیوان
رفتم بسابقه معرفتے که در میان ما بود، صورت حالش بگفتم و اهلیت و استحقاقش بیان
کردم تا بکارے مختصرش نصب کردند. روزے چند بریں برآمد لطف طبعش را بدیدند
و حسن تدبیرش را بپسندیدند. کارش ازاں درگذشت و بمرتبه والاتر ازاں متمکن گشت
همچنیں نجم سعادتش در ترقی بود تا باوج ارادت رسید و مقرب حضرت سلطان گشت
و مشار الیه و معتمد علیه شد. بر سلامت حالش شادمانی کردم و گفتم بیت

ز کار بسته میندیش و دل شکسته مدار — که آب چشمه حیواں درون تاریکی ست

---

۵ سفره بعربی. دستر خوان.

نشین ترش تو از گردش ایام که صبر　　　گرچه تلخ است ولیکن بر شیرین دارد

در آن مدت مرا با طایفهٔ یاران اتفاق سفر حجاز افتاد چون از زیارت مکه باز آمدم دو منزلم استقبال کرد. ظاهر حالش دیدم پریشان و در هیأت درویشان گفتم که حال چیست؟ گفت چنانکه تو گفتی. طایفه حسد بردند و بخیانتم منسوب کردند و ملک دام ملکه در کشف حقیقت آن استقصا نفرمود. و یاران قدیم و دوستان صمیم از کلمهٔ حق خاموش گردیدند و صحبت دیرینه فراموش کردند قطعه

نبینی که پیش خداوند جاه　　　ستایش کنان دست بر بر نهند

دگر روزگارش در آرد ز پای　　　همه عالمش پای بر سر نهند

فی الجمله بانواع عقوبت گرفتار بودم تا درین هفته که مژده سلامت حجاج برسید از بند گرانم خلاص کردند و ملک موروثم خاص گفتم موعظت من قبول نکردی که گفته‌اند عمل پادشاهان چون سفر دریاست سودمند و خطرناک یا گنج برگیری یا در تلاطم امواج بمیری. بیت

یا زر بهر دو دست کند خواجه بر کنار　　　یا موج روزی افکندش مرده بر کنار

مصلحت ندیدم ازین بیش ریش درویش را بناخن ملامت خراشیدن و نمک بر جراحت پاشیدن بدین دو بیت اختصار کردم قطعه

ندانستی که بینی بند بر پای　　　چو در گوشت نیاید پند مردم

Half yearly examination's course
28 10.39

دگر رہ گرنداری طاقت نیش　　مکن انگشت در سوراخ کژدم

حکایت ۱۸ - تنے چند از روندگان در صحبت من بودند ظاہر ایشان بصلاح آراستہ و یکے را از بزرگان درحق ایں طائفہ حسن ظنے - بلیغ بود - وادرارے[1] معین کردہ - مگر یکے از ایشاں حرکتے کرد کہ مناسب حال درویشاں نبود - وظن آں شخص فاسد شد - وبازار اینان کاسد - خواستم تا بطریقے کفاف یاراں مستخلص گردانم - آہنگ خدمتش کردم، دربانم رہا نکرد وجفا کرد - معذورش داشتم کہ لطیفان گفتہ اند - قطعہ

در میر و وزیر و سلطان را　　بے وسیلت مگرد پیرامن
سگ و درباں چو یافتند غریب　　ایں گریباں گرفت آں دامن

چندانکہ مقرباں حضرت آں بزرگ بر حال من وقوف یافتند - باکرامم در آوردند و برتر مقامے معین کردند - اما بتواضع فروتر نشستم و گفتم بیت

بگذار کہ بندۂ کمینم　　تا در صف بندگان نشینم

گفت اللہ اللہ چہ جائے ایں سخن است بیت

گر بر سر و چشم من نشینی　　نازت بکشم کہ نازنینی

فی الجملہ بنشستم - واز ہر درے سخن در پیوستم تا حدیث ذلت یاراں درمیان آمد گفتم قطعہ

---

[1] وظیفہ، روزینہ،

چہ جرم دید خداوند سابق الانعام؟ کہ بندہ در نظرِ خویش خوار میدارد
خدائے راست مسلم بزرگی و الطاف کہ جرم بیند و نان بر قرار میدارد

حاکم این سخن را پسندید - و اسبابِ معاش یاران فرمود - تا باز بر قاعدہ ماضی مہیا دارند و مؤنت ایام تعطیل را وفا کنند۔ تشکر نعمت بگفتم و زمین خدمت بوسیدم و عذرِ جسارت خواستم و در حال بیرون آمدم و گفتم قطعہ

چو کعبہ قبلۂ حاجت شد از دیار بعید روند خلق بدیدارش از بسے فرسنگ
ترا تحمل امثال ما بباید کرد کہ ہیچکس نزند بر درخت بے بر سنگ

حکایت ۱۹ - ملک زادہ گنج فراوان از پدر میراث یافت۔ دست کرم بر کشاد و داد سخاوت بداد۔ و نعمت بیدریغ بر سپاہ و رعیت بریخت قطعہ

نیاساید مشام از طبلۂ عود بر آتش نہ کہ چون عنبر ببوید
بزرگی بایدت بخشندگی کن! کہ دانہ تا نیفشانی نروید

یکے از جلسائے بے تدبیر نصیحتش آغاز کرد کہ ملوک پیشین مر این نعمت را بسعی اندوختہ اند و برائے مصلحتے نہادہ - دست ازین حرکت کوتاہ کن کہ واقعہا در پیش است و دشمنان در کمین - نباید کہ بوقت حاجت درمانی قطعہ

اگر گنجے کنی بر عامیان بخش رسد مر ہر گدائے را برنجے
چرا نستانی از ہر یک جوئے سیم کہ گرد آید ترا ہر روز گنجے

---

۵۱ معاش، نفقہ،

ملک زادہ روئے ازیں سخن درہم کشید۔ و موافق طبع بلندش نیامد و مر او را زجر فرمود۔ و گفت مرا خداوند تعالیٰ مالک ایں ممالک گردانیدہ است تا بخورم و بخشم۔ نہ پاسبانم کہ نگہدارم۔ بیت

قارون ہلاک شد کہ چہل خانہ گنج داشت نوشیرواں نمرد کہ نام نکو گذاشت

حکایت ۴۰۔ آوردہ اند کہ نوشیرواں عادل را در شکارگاہے صیدے کباب میکردند۔ نمک نبود غلامے بروستا[1] دوانیدند۔ تا نمک آرد۔ نوشیرواں گفت نمک بقیمت بستاں تا رسمے نگردد۔ وہ خراب نشود گفتند ازیں قدر چہ خلل آید؟ گفت بنیاد ظلم اول در جہاں اندک بودہ است ہر کہ آمد بر آں مزید کرد۔ تا بدیں غایت رسید۔ قطعہ

اگر ز باغ رعیت ملک خورد سیبے برآورند غلامان او درخت از بیخ
بہ پنج بیضہ کہ سلطان ستم روا دارد زنند لشکریانش ہزار مرغ بسیخ

بیت

نماند ستمگار بد روزگار بماند برو لعنت پایدار

حکایت ۴۱۔ عاملے را شنیدم کہ خانۂ رعیت خراب کردے۔ تا خزانۂ سلطان آباداں کند بے خبر از قول حکما۔ کہ گفتہ اند۔ ہر کہ خلق را بیازارد۔ تا دل سلطان بدست آرد۔ خدائے تعالیٰ ہماں خلق را بر وے گمارد۔ تا دمار از نہاد او برآرد۔ بیت

[1] گاؤں۔

تا متر سعی کرده شود۔ کہ اعیان این مملکت بدیدار وے مفتقر اند۔ و بجواب
این حروف منتظر خواجہ برین وقوف یافت و از خطر اندیشید۔ در حال جوابے
مختصر چنان کہ مصلحت دید۔ کہ اگر برملا افتد فتنہ نباشد۔ برقفاے ورق
بنوشت و روان کرد۔ یکے از متعلقان کہ برین واقف بود۔ ملک را اعلام کرد۔
کہ فلان را حبس فرمودہ با ملوک نواحی مراسلت دارد۔ ملک بہم برآمد۔ و
کشف این خبر فرمود۔ قاصد را بگرفتند و رسالہ را بخواندند۔ نوشتہ بود۔ کہ
حسن ظن بزرگان در حق بندہ بیش از فضیلت بندہ است۔ و تشریف
قبولے کہ فرمودہ اند بندہ را امکان اجابت آن نیست۔ بحکم آنکہ پروردہ
نعمت این خاندانم و باندک مایہ تغیر خاطر با ولی نعمت قدیم بیوفائی نتوان
کرد۔ چنانکہ گفتہ اند۔ بیت

آن را کہ بجاے تست ہر دم کرمے عذرش بنہ ار کند بعمرے ستمے

ملک را سیرت حق شناسی او پسندیدہ آمد و خلعت و نعمت بخشید و عذر خواست
کہ خطا کردم کہ ترا بیگناہ آزردم گفت۔ اے خداوند بندہ درین حال مر خداوند را خطائی نمی بیند بلکہ
تقدیر خداوند حقیقی چنین بود کہ مر این بندہ را مکروہے برسد پس بدست تو اولیٰ تر کہ حقوق سوابق
نعمت و ایادی[۵] منت برین بندہ داری کہ حکما گفتہ اند۔ مثنوی

گر گزندت رسد ز خلق مرنج کہ نہ راحت رسد ز خلق نہ رنج

۵؎ نعمتیں، نیکیاں،

از خدا دان خلاف دشمن و دوست — کہ دل ہر دو در تصرف اوست

گرچہ تیر از کمان ہمی گذرد — از کماندار بیند اہل خرد

حکایت ۴۳ — یکے را از ملوک عرب شنیدم کہ با متعلقان دیوان می فرمود کہ مرسوم فلان را چندانکہ ہست مضاعف کنید کہ ملازم درگاہ است و مترصد فرمان و سائر خدمتگاران بلہو و لعب مشغول اند و در ادائے خدمت متہاون۔ صاحبدلے بشنید۔ فریاد و خروش از نہادش برآمد۔ پرسیدندش کہ چہ دیدی؟ گفت علو درجات بندگان بدرگاہ حق جل و علا ہمین مثال دارد۔ نظم

دو بامداد گر آید کسے بخدمت شاہ — سوم ہر آئینہ در وے کند بلطف نگاہ

امید ہست پرستندگان مخلص را — کہ ناامید نگردند ز آستان اللہ

مثنوی

مہتری در قبول فرمان است — ترک فرمان دلیل حرمان است

ہر کہ سیمائے راستان دارد — سر خدمت بر آستان دارد

حکایت ۴۴ — ظالمے را حکایت کنند کہ ہیزم درویشان خریدے بحیف[۱] و توانگران را دادی بطرح[۲]۔ صاحبدلے برو گذر کرد و گفت۔ بیت

ماری تو کہ ہر کرا بہ بینی بزنی — یا بوم کہ ہر کجا نشینی بکنی؟

قطعہ

زورت از پیش میرود با ما — با خداوند غیب دان نرود

---

[۱] حیف۔ ناحق کی لکڑی۔ ایندھن [۲] طرح۔ ظلم و ستم۔ کسی کو زیادہ قیمت پر جنس دینا۔

زورمندی مکن بر اهل زمین تا دعایی بر آسمان نرود

ظالم از این سخن برنجید و روی از نصیحت او درهم کشید و بر او التفات نکرد. اخذته العزة بالاثم تا شبی آتش مطبخ در انبار هیزمش افتاد و سایر املاکش بسوخت و از بستر نرمش بر خاکستر گرمش نشاند. اتفاقاً همان شخص بر وی بگذشت و دیدش که با یاران همی گفت ندانم که این آتش از کجا در سرای من افتاد! گفت از دود دل درویشان. قطعه

حذر کن ز دود درونهای ریش که ریش درون عاقبت سر کند

بهم بر مکن تا توانی دلی که آهی جهانی بهم بر کند

این لطیفه بر تاج خسرو نوشته بود. قطعه

چه سالهای فراوان و عمرهای دراز که خلق بر سر ما بر زمین بخواهد رفت

چنانکه دست بدست آمدست ملک بما بدستهای دگر همچنین بخواهد رفت

حکایت ۸م - یکی در صنعت کشتی گرفتن بسر آمده بود. سیصد و شصت بند فاخر در این علم دانستی و هر روز به نوعی دیگر کشتی گرفتی. مگر گوشهٔ خاطرش با جمال یکی از شاگردان میلی داشت. سیصد و پنجاه و نه بندش درآموخت مگر یک بند که در تعلیم آن دفع انداختی و تاخیر کردی. فی الجمله پسر در قوت و صنعت بسر آمد و کسی را با او امکان مقاومت نماند تا بجایی که روزی پیش ملک آن روزگار

گفت. مرا استاد را فضیلتے که بر من ست از روے بزرگی ست و حق تربیت وگرنه
بقوت از وے کمتر نیستم و بصنعت با او برابرم. ملک را این سخن دشوار آمد. بفرمود
تا مصارعت[۵۱] کنند. مقامے متسع[۵۲] ترتیب کردند و ارکان دولت و اعیان حضرت
زورآوران اقالیم حاضر شدند. پسر چون پیل مست درآمد بصدمتے که اگر کوه
آهنی بودے از جا برکندے. استاد دانست که جوان بقوت از وے برتر است
و بصنعت برابر. بدان بند غریب که از وے پنهان داشته بود درآویخت. پسر دفع
آن ندانست. استاد اورا بدو دست از زمین برداشت و بالائے سر بگردانید
بر زمین زد. غریو[۵۳] از خلق برآمد. ملک فرمود استاد را خلعت دادن و پسر را زجر
ملامت کرد که با پرورنده خویش دعوی مقاومت کردی و بسر نبردی. پسر
گفت. اے خداوند! استاد بزورآوری بر من دست نیافت بلکه مرا در علم کشتی
دقیقه مانده بود که از من دریغ همی داشت. امروز بدان دقیقه بر من دست یافت.
استاد گفت. از بهر چنین روز نگاه میداشتم که حکما گفته اند. دوست را چندان قوت
مده که اگر دشمنی کند تواند. نشنیده که چه گفت آنکه از پرورده خود جفا دید. قطعه

یا وفا خود نبود در عالم — یا مگر کس درین زمانه نکرد
کس نیاموخت علم تیر از من — که مرا عاقبت نشانه نکرد

حکایت ۲۹ - درویشے مجرد بگوشه صحرا نشسته بود. پادشاهے بر وے بگذشت

---

۵۱ کشتی لڑنا۔ ۵۲ فراخ، کشادہ۔ ۵۳ شور۔ ۱۲

آتش سوزان نه کند با سپند (کالا دانه حرمل) آنچه کند دود دل دردمند

گویند سرجملهٔ حیوانات شیرست. و کمترین جانوران خر و باتفاق خردمندان خر باربر به از شیر مردم در.

مثنوی

مسکین خر اگرچه بے تمیز است — چوں بار همی برد عزیز است
گاوان و خران باربردار — به ز آدمیان مردم آزار

گویند ملک را حرفے از ذمائم اخلاقش بقرائن معلوم شد. در شکنجه کشید و بانواع عقوبتش بکشت.

قطعه

حاصل نه شود رضاے سلطان — تا خاطر بندگان نجوئی
خواهی که خداے بر تو بخشد — با خلق خداے کن نکوئی

آورده اند که یکے از ستمدیدگان بر سر او بگذشت و در حال تباه وے تامل کرد و گفت.

قطعه

نه هر که قوت بازوے منصبے دارد — بسلطنت بخورد مال مردمان بگزاف
تواں بحلق فرو بردن استخوان درشت — ولے شکم بدرد چوں بگیرد اندر ناف

بیت

نماند ستمگار بد روزگار — بماند برو لعنت پائدار

حکایت ۲۳. مردم آزارے را حکایت کنند که سنگے بر سر صالحے زد درویش را مجال انتقام نبود. سنگ را با خود همی داشت. تا وقتیکه ملک را بر آں لشکری خشم

آمد. و در چاه زندانش کرد. درویش بیامد و سنگ بر سرش کوفت. گفتا تو کیستی؟ واین سنگ بر من چرا زدی؟ گفت. من فلانم واین سنگ همان ست که در فلان تاریخ بر من زدی. گفت چندین روزگار کجا بودی؟ گفت از جاهت اندیشه می کردم. اکنون که در چاهت دیدم فرصت را غنیمت شمردم که زیرکان گفته اند. مثنوی

ناسزائے را چو بینی بختیار[۵۱] عاقلان تسلیم کردند اختیار

چون نداری ناخن درنده تیز با بدان آن به که کم گیری ستیز

هر که با فولاد بازو پنجه کرد ساعد سیمین خود را رنجه کرد

باش تا دستش ببندد روزگار پس بکام دوستان مغزش برآر

حکایت ۲۳- یکے را از ملوک مرضے هائل[۵۲] بود که اعادهٔ ذکر آن ناکردن اولی تر. طائفه از حکماے یونان متفق شدند که مر این رنج را دواے نیست مگر زهرهٔ آدمی که بچندین صفت موصوف باشد. ملک بفرمود تا طلب کردند دهقان پسرے یافتند بدان صفت که حکما گفته بودند. پدر و مادرش را بخواندند. و به نعمت بیکران خوشنود گردانیدند. قاضی فتوی داد که خون یکے از رعیت ریختن براے سلامت نفس بادشاه روا باشد. جلاد قصد او کرد. پسر سر سوے آسمان کرده بخندید. ملک پرسید درین حالت چه جاے خندیدن ست؟ گفت ناز فرزندان بر پدر و مادر

[۵۱] خوش قسمت ۱۲ [۵۲] ترسناک ۱۲

باشد، و دعوی پیش قاضی بردند و داد از پادشاه خواستند. اکنون پدر و مادر بعلت حطام[1] دنیوی مرا چنین در سپردند و قاضی بکشتن فتوی داد. و سلطان مصالح خویش در هلاک من می بیند جز خدای عزوجل پناهی نمی بینم. بیت

پیش که برآورم ز دستت فریاد
هم پیش تو از دست تو می خواهم داد

سلطان را ازین سخن دل بهم برآمد. و آب در دیده بگردانید و گفت. هلاک من اولی تر که خون چنین بیگناهی ریختن. سر و چشمش ببوسید و در کنار گرفت و نعمت بی اندازه بخشید و آزادش کرد. گویند که هم دران روز ملک شفا یافت. قطعه

همچنان در فکر این بیتم که گفت
پیلبانی بر لب دریای نیل

زیر پایت گر بدانی حال مور
همچو حال تست زیر پای پیل

حکایت ۳۲ - یکی از بندگان عمرو لیث گریخته بود کسان در عقبش رفتند و باز آوردند. وزیر را با وی غرضی بود و اشارت بکشتن کرد تا دیگر بندگان چنین حرکت نکنند. بنده پیش عمرو لیث سر بر زمین نهاد و گفت بیت

هرچه رود بر سرم چون تو پسندی رواست
بنده چه دعوی کند حکم خداوند راست

اما بموجب آنکه پروردهٔ نعمت این خاندانم نخواهم که در قیامت بخون من گرفتار آئی. اگر بنده را خواهی کشت. باری بتاویل شرعی بکش تا در قیامت ماخوذ نباشی گفت تاویل چگونه کنم؟ گفت اجازت ده تا من وزیر را بکشم. آنگه بقصاص من

---

[1] دنیا کا تھوڑا سا مال ۱۲-

او کشتن بفرما۔ تا بحق کشته باشی ملک بخندید وزیر را گفت چه مصلحت می بینی؟
گفت اے خداوندا! این شوخ دیده را بصدقه گور پدرت آزاد کن تا مرا هم
در بلا نیفگند! گناه از من ست که قول حکما را معتبر نداشتم که گفته اند قطعه

چو کردی با کلوخ انداز پیکار　　سر خود را بنادانی شکستی
چو تیر انداختی بر روے دشمن　　حذر کن کاندر آماجش نشستی

حکایت ۲۵۔ ملک زوزن را خواجه بود کریم النفس و نیک محضر که همگنان
را در مواجه حرمت داشتی و در غیبت نیکو گفتی۔ اتفاقاً از وحرکتی صادر شد که
در نظر سلطان ناپسندیده آمد مصادره[۵۱] فرمود و عقوبت کرد۔ سرهنگان بادشاه بسوابق
انعام معترف بودند۔ و بشکر آن مرتهن در مدت توکیل او رفق و ملاطفت کردند
وزجر و معاتبت روا نداشتندے قطعه

صلح با دشمن خود کن دگرت روزے او　　در قفا عیب کند در نظرش تحسین کن
سخن آخر بدهان میگذرد موذی را　　سخنش تلخ نخواهی دهنش شیرین کن

تا آنچه مضمون خطاب ملک بود۔ از عهده بعضے ازان بیرون آمد و به بقیت
در زندان بماند آورده اند که یکے از ملوک نواحی در خفیه پیامش فرستاد که ملوک
آن طرف قدر چنان بزرگوار ندانستند و بے عزتی کردند۔ اگر خاطر عزیز فلان
[۵۲] احسن الله خلاصه بجانب ما التفاتے کند۔ در رعایت خاطرش هر چه

---

[۵۱] تاوان، جرمانه، [۵۲] نیک کند خدا اخلاصی او را ۔ ۱۲

درویش از آنجا که ملک قناعت ست. سر بر نیاورد. و التفات نکرد. پادشاه از آنجا که شوکت سلطنت است بهم برآمد و گفت. این طائفه خرقه پوشان امثال بهائم اند و اهلیت آدمیت ندارند و زیر نزدیکش آمد و گفت. ای درویش! سلطان روی زمین بر تو گذر کرد. چرا خدمتی نکردی. و شرط ادب بجا نیاوردی؟ گفت سلطان را بگو توقع خدمت از کسی دارد که توقع نعمت از تو دارد. دیگر آنکه ملوک از بهر پاس رعیت اند نه رعیت از بهر طاعت ملوک،

قطعات

پادشه پاسبان درویش ست (۱) گرچه رامش بفر دولت اوست
گوسپند از برای چوپان نیست بلکه چوپان برای خدمت اوست
گر یکی را تو کامران بینی (۲) دیگری را دل از مجاهده ریش
روزکی[۵۲] چند باش تا بخورد خاک مغز سر خیال اندیش
فرق شاهی و بندگی برخاست چون قضای نبشته آمد پیش
گر کسی خاک مرده باز کند نشناسد توانگر از درویش

ملک را گفتار درویش استوار آمد. گفت از من چیزی بخواه. گفت آن میخواهم که دیگر بار زحمتم ندهی. گفت مرا پندی ده. گفت بیت

دریاب کنون که نعمتت هست بدست کین دولت و ملک میرود دست بدست

---

۵ دبدبہ ۵۲ روزکی تصغیر روز یعنی مدت قلیل باید کہ خاک مغز سر خیال اندیش را بخورد ۱۲

حکایت ۳۰ - یکے از وزرا پیش ذوالنون مصری رفت و ہمت خواست
که روز و شب بخدمت سلطان مشغولم و بخیرش امیدوار و از عقوبتش ترسان
ذوالنون بگریست و گفت اگر من خدا سے عزوجل را چنین ترسیدمے که تو
سلطان را از جملہ صدیقان بودمے قطعه

گر نبودی امید و راحت و رنج ... پاے درویش بر فلک بودے
در وزیر از خدا بترسیدے ... همچنان کز ملک ملک بودے

حکایت ۳۱ - پادشاہے بکشتن بیگناہے اشارت کرد گفت اے ملک!
موجب خشمے که ترا بر من است آزار خود مجوی گفتا چگونه گفت این عقوبت
بر من بیک نفس بسر آید و بزه آن بر تو جاوید بماند رباعی

دوران بقا چو باد صحرا بگذشت ... تلخی و خوشی و زشت و زیبا بگذشت
پنداشت ستمگر که جفا بر ما کرد ... در گردن او بماند و بر ما بگذشت

ملک را نصیحت او سودمند آمد و از سر خون او در گذشت

حکایت ۳۲ - وزرائے نوشیروان در مہمے از مصالح مملکت اندیشه ہمی
کردند و ہر یک بوفق دانش خود رائے ہمی زد و ملک ہمچنین تدبیرے اندیشه
کرد بزرجمہر را رائے ملک اختیار آمد وزیران در نہانش گفتند که رائے
ملک را چه مزیت دیدی بر فکر چندین حکیم گفت بموجب آنکه انجام کار معلوم

---

۵۷ بزه - بفتح اول و دوم گناه - خطا

نیست در رائے ہمگنان در مشیت است کہ صواب آید یا خطا پس موافقت
رائے ملک اولیٰ تر است تا اگر خلاف صواب آید بعلت متابعت او از
معاتبت ایمن باشم کہ گفتہ اند مثنوی

خلاف رائے سلطان رائے جستن — بخون خویش باید دست شستن
اگر شہ روز را گوید شب است این — بباید گفت اینک ماہ و پرویں

حکایت ۳۳۔ شیاحے گیسوان بتافت کہ من علویم و با قافلۂ حجاز بشہرے
در آمد کہ از حج می آیم۔ و قصیدہ پیش ملک برد کہ من گفتہ ام۔ یکے از ندمائے
ملک دران سال از سفر دریا آمدہ بود گفت من او را در عید الضحیٰ بصرہ دیدہ ام
حاجی چگونہ باشد؟ دیگرے گفت من او را می شناسم پدرش نصرانی بود در ملاطیہ
علوی چگونہ باشد؟ شعرش در دیوان انوری یافتند ملک فرمود تا بزنندش و نفی
کنند[۵۱] تا چندین دروغ چرا گفت؟ گفت اے خداوند روئے زمین سخنے دیگر
دارم اگر راست نباشد ہر عقوبت کہ فرمائی سزاوارم گفت آں چیست گفت قطعہ

غریبے گرت ماست[۵۲] پیش آورد — دو پیمانہ آب است یک چمچہ دوغ
گر از بندہ لغوے شنیدی مرنج — جہاندیدہ بسیار گوید دروغ

ملک بخندید و گفت ازیں راست تر سخنے نگفتی تا آنچہ ماٴمول[۵۳] او بود
مہیا داشتند۔

---

[۵۱] شہر بدر کرنا۔ [۵۲] چھاچ۔ [۵۳] وہ چیز جس کی امید ہو۔ متوقع ۱۲

حکایت ۳۴ - یکے از وزرا بزیر دستان رحمت آوردے و اصلاح همگنان بخیر توسط کردے۔ اتفاقاً بخطاب ملک گرفتار آمد همگنان در استخلاص او سعی کردند۔ و موکلان در معاقبتش ملاطفت نمودند و بزرگان ذکر سیرت نیک او در افواه گفتند تا ملک از سر خطاے او درگذشت صاحبدلے برین حال اطلاع یافت و گفت۔ قطعه

تا دل دوستان بدست آری — بوستان پدر فروخته به
پختن دیگ نیک خواهان را — هر چه رخت سراست سوخته به
با بداندیش هم نکوئی کن — دهن سگ بلقمه دوخته به

حکایت ۳۵ - یکے از پسران هارون الرشید پیش پدر آمد خشم آلوده و گفت فلان سرهنگ زاده مرا دشنام مادر داد۔ هارون الرشید ارکان دولت را گفت جزاے چنین کس چه باشد؟ یکے اشارت بکشتن کرد۔ و دیگرے بزبان بریدن۔ و دیگرے بمصادرة۔ هارون الرشید گفت۔ اے پسر! کرم آنست که عفو کنی۔ و اگر نتوانی تو نیزش دشنام مادر ده۔ نه چندان که انتقام از حد بگذرد۔ آنگاه ظلم از طرف[1] تو باشد۔ و دعوی از قبل خصم۔ مثنوی

نه مردست آن بنزدیک خردمند — که با پیل دمان پیکار جوید
بلے مرد آن کس است از روے تحقیق — که چون خشم آیدش باطل نگوید

[1] قبل۔ بکسر اول۔ و فتح دوم۔ طرف۔ جانب۔

مثنوی

یکے را زشت خوے داد دشنام — تحمل کرد۔ وگفت اے نیک فرجام
بترزانم کہ خواہی گفت "آنی" — کہ دانم عیب من۔ چون من ندانی

حکایت ۳۴۶ ۔ با طائفہ بزرگان درکشتی نشستہ بودم۔ زورقے درپے ما غرق شد۔ دو برادر درگردابے افتادند یکے از بزرگان ملاح راگفت۔ کہ بگیر این ہردو غریق را کہ بنجاہ دینار بہر یک میدہم۔ ملاح یکے را برہانید وآن دیگرے جان بحق تسلیم کرد گفتم بقیت عمرش نماندہ بود۔ ازان درگرفتن او تقصیر کردی ملاح بخندید وگفت آنچہ تو گفتی یقین است ودیگر میل خاطر من بہ رہانیدن این بیشتر بود۔ بہ سبب آنکہ۔ وقتے درراہے ماندہ بودم این مرا بہ شتر خود نشاندہ و از دست آن دیگر تازیانہ خوردہ بودم گفتم صَدَقَ اللّٰہُ الْعَظِیْم مَنْ عَمِلَ صَالِحًا فَلِنَفْسِہٖ وَمَنْ اَسَآءَ فَعَلَیْہَا۔ قطعہ

تا توانی درون کس مخراش! — کاندرین راہ خارہا باشد
کار درویش مستمند برآر — کہ ترا نیز کارہا باشد

حکایت ۳۴۷ ۔ دو برادر بودند۔ یکے خدمت سلطان کردے ودیگرے بسعی بازو نان خوردے۔ بارے آن توانگر درویش راگفت کہ چرا خدمت نکنی؟ تا از مشقت کار کردن برہی؟ گفت تو چرا کار نکنی تا از مذلت خدمت رستگاری یابی؟

لہ راست فرمود خدای بزرگ کسے کہ عمل نیک کند پس برائے نفع ذات خود و کسے کہ بد کند پس برائے ضرر خود،

که خردمندان گفته اند. نان جو خوردن و بر زمین نشستن به از کمر زرین بستن و در خدمت

استادن. بیت

بدست آهک تفته کردن خمیر ‌‌ ‌‌ ‌‌ به از دست بر سینه پیش امیر

قطعه

عمر گرانمایه درین صرف شد ‌‌ ‌‌ ‌‌ تا چه خورم صیف[۵۱] و چه پوشم شتا[۵۲]

اے شکم خیرہ بنانے بساز ‌‌ ‌‌ ‌‌ تا نہ کنی پشت بخدمت دوتا

حکایت ۳۸. کسے مژدہ پیش نوشیروان عادل برد گفت که فلان دشمن

ترا خداے عزّ و جل برداشت. گفت ہیچ شنیدی که مرا بگذاشت. فرد

مرا بمرگ عدو جاے شادمانی نیست ‌‌ ‌‌ ‌‌ که زندگانی ما نیز جاودانی نیست

حکایت ۳۹. گروہے از حکما در بارگاہ کسری بمصلحتے سخن ہمی گفتند بزرجمہر

خاموش بود. گفتند. چرا درین بحث با ما سخن نگوئی؟ گفت وزرا بر مثال اطبا

اند. و طبیب دارو ندہد مگر بسقیم پس چون بینم که راے شما بر صواب است

مرا دران سخن گفتن حکمت نباشد. قطعه

چو کارے بے فضول من برآید ‌‌ ‌‌ ‌‌ مرا در وے سخن گفتن نشاید

وگر بینم که نابینا و چاہ است ‌‌ ‌‌ ‌‌ اگر خاموش بنشینم گناہ است

حکایت ۴۰. ہارون الرشید را چون ملک مصر مسلم شد گفت بخلاف آن

---

۵۱ موسم گرما. ۵۲ موسم سرما. ۱۲

طاغی که بغرور ملک مصر دعوی خدائی کرده نبخشم این مملکت را مگر بخسیس ترین بندگان خویش. سیاهی داشت نام او خصیب ملک مصر بوی ارزانی داشت. آورده اند که عقل و فراست او بحدی بود که سالی طائفه از حراث مصر شکایت نزدیک او آوردند که پنبه کاشته بودیم بر کنار رود نیل باران بی وقت آمد جمله تلف شد گفت پشم بایستی کاشتن تا تلف نشدی حکیمی بشنید بخندید

وگفت مثنوی

اگر روزی بدانش برفزودی ‏ ‏ ز نادان تنگ تر روزی نبودی
بنادان آنچنان روزی رساند ‏ ‏ که دانا اندران حیران بماند

مثنوی

بخت و دولت بکاردانی نیست ‏ ‏ جز بتائید آسمانی نیست
اوفتادست در جهان بسیار ‏ ‏ بی تمیز ارجمند و عاقل خوار
کیمیاگر بغصه مرده و رنج ‏ ‏ ابله اندر خرابه یافته گنج

حکایت ۴۳. اسکندر رومی را پرسیدند که دیار مشرق و مغرب را بچه گرفتی که ملوک پیشین را خزاین و عمر و لشکر بیش از تو بود. و چنین فتح میسر نشد گفت بعون الله تعالی هر مملکت را گرفتم رعیتش را نیازردم و نام پادشاهان پیشین جز به نکوئی نبردم. بیت

بزرگش نخوانند اهل خرد ‏ ‏ که نام بزرگان بزشتی برد

قطعه

این همه هیچ ست چون می بگذرد　　بخت و تخت و امر و نهی و گیر و دار
نام نیک رفتگان ضائع مکن　　تا بماند نام نیکت برقرار

باب چهارم در فوائد خاموشی

حکایت ۱- یکے را از دوستان گفتم کہ امتناع سخن بعلت آن اختیار آمده است کہ غالب اوقات در سخن نیک و بد اتفاق می افتد و دیدهٔ دشمنان جز بر بدی نمی افتد گفت دشمن آن بہ کہ نیکی نه بیند بیت

هنر بچشم عداوت بزرگتر عیب ست　　گل ست سعدی و در چشم دشمنان خارست

بیت

نور گیتی فروز چشمهٔ هور[۵۱]　　زشت باشد بچشم موشک کور

حکایت ۲- بازرگانے را هزار دینار خسارت[۵۳] افتاد پسر را گفت نباید کہ باکسے این سخن در میان نهی گفت اے پدر فرمان تراست نگویم ولیکن باید کہ مرا بر فائدہ این مطلع گردانی کہ مصلحت در نهان داشتن چیست گفت تا مصیبت دو نشود یکے نقصان مایہ و دوم شماتت همسایہ بیت

مگو اندوه[۵۴] خویش با دشمنان　　کہ لاحول گویند شادی کنان

---

۵۱ آفتاب ۱۲ ۵۲ چچھوندر ۱۲ ۵۳ نقصان ۱۲ ۵۴ مخفف اندوه بمعنی غم - رنج ۱۲

حکایت ۳ - جوانے خردمند از فنون فضلے وافر داشت و طبعے نافر چندانکه در محافل دانشمندان نشستے زبان از گفتن بہ بستے بارے پدرش گفت اے پسر! تو نیز از آنچہ دانی چرا نگوئی ؟ گفت ترسم کہ از آنچہ ندانم پرسند و شرمسار گردم . قطعہ

آن شنیدی کہ صوفئی میکوفت   زیر نعلین خویش میخے چند
آستینش گرفت سرہنگے   کہ بیا نعل بر ستورم بند

فرد

نگفتہ ندارد کسے با تو کار   ولیکن چو گفتی دلیلش بیار

حکایت ۴ - یکے را از علماے معتبر مناظرہ افتاد - با یکے از ملاحدہ لعنہ اللہ علی حدۃ بحجت با او بر نیامد - سپر بینداخت و برگشت کسے گفتش ترا با چندین علم و ادب کہ داری با بے دینے بر نیامدی ؟ گفت علم من در قرآن است و حدیث و گفتار مشایخ و او بدینہا معتقد نیست و نمی شنود مرا شنیدن کفر او بچہ کار آید ؟ بیت

آن کس کہ بقرآن و خبر زو نرہی   آنست جوابش کہ جوابش ندہی

حکایت ۵ - جالینوس حکیم ابلہے را دید دست در گریبان دانشمندے زدہ بود و بے حرمتی میکرد گفت اگر این دانا بودے کار او با نادان

بدینجا نرسیدے کہ گفتہ اند۔ مثنوی

دو عاقل را نباشد کین و پیکار | نہ دانائے ستیزد با سبکسار
اگر نادان بوحشت سخت گوید | خردمندش بنرمی دل بجوید
دو صاحبدل نگہدارند موئے | ہمیدون سرکش و آزرم جوئے
دگر از ہر دو جانب جاہلان اند | اگر زنجیر باشد بگسلانند
یکے را زشت خوئے داد دشنام | تحمل کرد و گفت، اے نیک فرجام
بتر زانم کہ خواہی گفت "آنی" | کہ دانم عیب من چون من ندانی

حکایت ۶۔ سحبان وائل را در فصاحت بےنظیر نہادہ اند بحکم آنکہ بر سر جمع سالے سخن گفتے و لفظے مکرر نہ کردے و اگر ہمان سخن اتفاق افتادے بعبارتے دیگر بگفتے و از جملہ آداب ندماے حضرت پادشاہان یکے اینست۔ مثنوی

سخن گرچہ دلبند و شیرین بود | سزاوار تصدیق و تحسین بود
چو یکبار گفتی۔ مگو باز پس | کہ حلوا چو یکبار خوردند بس

حکایت ۷۔ یکے را از حکما شنیدم کہ میگفت ہرگز کسے بجہل خویش اقرار نکردہ است مگر آنکس کہ چون دیگرے در سخن باشد ہمچنان تمام ناگفتہ سخن آغاز کند۔ مثنوی

سخن را سرست اے خردمند و بن | میاور سخن در میان سخن
خداوند تدبیر و فرہنگ و ہوش | نگوید سخن تا نہ بیند خموش

حکایت ۸ - تنی چند از نزدیکان سلطان محمود حسن میمندی را گفتند که سلطان امروز چه گفت ترا در فلان مصلحت؟ گفت بر شما هم پوشیده نماند. گفتند آنچه با تو گوید که ظهیر سریر سلطنتی و مشیر تدبیر مملکت با مثال ما گفتن روا ندارد. گفت باعتماد آن که داند که با کسے نگویم پس چرا همی پرسید؟ بیت

نه هر سخن که بر آید بگوید اهل شناخت
بسر شاه سر خویش در نشاید باخت

حکایت ۹ - در عقد بیع سرایے متردد بودم. جهودے گفت بخر که من از کدخدایان قدیم این محلتم وصف این خانه چنانکه هست از من بپرس هیچ عیبے ندارد گفتم بجز این که تو همسایه من باشی. قطعه

خانهٔ را که چون تو همسایه است
ده درم سیم کم عیار ارزد
لیک امیدوار باید بود
که پس از مرگ تو هزار ارزد

حکایت ۱۰ - یکے از شعرا پیش امیر دزدان رفت و ثنا گفت. فرمود تا جامه ازو بدر کردند. مسکین برهنه بسرما می رفت. سگان در قفائے وے افتادند. خواست تا سنگے بردارد زمین بیخ گرفته بود عاجز شد. گفت این چه حرامزاده مردمانند! که سگ را گشاده اند و سنگ را بسته. امیر از غرفه می دید. بشنید بخندید و گفت اے حکیم! چیزے بخواه. گفت جامهٔ خود همی خواهم. اگر انعام فرمائی. بیت

امیدوار بود آدمی بخیر کسان
مرا بخیر تو امید نیست. بد مرسان

سالار دزدان را بر او رحمت آمد. جامه او را باز فرمود و قبا پوستینے بران مزید کرد و

حکایت ۱۱ - یکے در مسجد سنجار بانگ نماز گفتی بآوازے کہ مستمعان را ازو نفرت بودے و صاحب آن مسجد امیرے بود عادل و نیک سیرت نخواستش کہ دل آزردہ گردد۔ گفت۔ اے جوان مرد! این مسجد را مؤذنان قدیم اند کہ ہر یکے را پنج دینار مرسوم مقرر داشتہ ام۔ اکنون ترا دہ دینار میدہم تا بجائے دیگر بروی۔ برین اتفاق افتاد و برفت۔ بعد از مدتے در گذرے پیش امیر باز آمد و گفت اے خداوند! بر من حیف کردی کہ از آن بقعہ ام بدہ دینار بیرون کردی از اینجا کہ اکنون رفتہ ام بیست دینارم میدہند تا جائے دیگر روم قبول نمی کنم امیر بخندید و گفت زنہار تستانی کہ زود باشد کہ بپنجاہ دینار راضی گردند۔ بیت

بتیشہ کس نخراشد ز روے خارا گل چنانکہ بانگ درشت تو میخراشد دل

حکایت ۱۲ - ناخوش آوازے ببانگ بلند قرآن میخواند۔ صاحبدلے برو بگذشت و گفت ترا مشاہرہ چند است؟ گفت ہیچ۔ گفت پس چرا این ہمہ زحمت خود میدہی؟ گفت از برائے خدا میخوانم گفت از بہر خدا مخوان۔ بیت

گر تو قرآن بدین نمط خوانی ببری رونقِ مسلمانی

انتخاب تحفۃ العالم

FOR 1931.

احوال انگلستان

از سلاطین با اقتدار پادشاہ انگلستان ست اگرچہ از اکثری از سلاطین نصاری بوسعت و بسیط مملکت در یورپ کمتر اما خطش از رائے و تدبیر رعیت پروری و انصاف گستری بیشتر است مردم آن مرز و بوم برائے دہوش از فرق دیگر فرنگ ممتاز و در تدبیر مدن و معیشت در کل جہان بے ابناز اند اگرچہ خواہم مفصلاً احوال آن دیار را بنگارم عمرے باید و سفائن[۵۱] بآن مشحون گردد و چون بسبب مباینت تامہ حدی از فرق اسلام متعرض این قسم حکایات نگشتہ اند خواستم کہ حاضران و آیندگان را دستور العمل و مایہ انس و انبساط گردد بذکر شمہ صفحہ طرازی نمود سنقرثالث فلہ تنسی انگلستان دو جزیرہ ست از جزائر شمالی کہ یکے را انگلینڈ و دیگرے را آئرلنڈ خوانند و بزبان اسلامیہ برتانیہ اکبر و برتانیہ اصغر گویند سالہاے دراز در عہد خلفاے راشدین و بنو امیہ و عباسیہ تصرف مسلمان بودہ اند و در آن قرب قلعہ سپہر پیوند بر ساحل دریاے مغرب کہ بدریاے روم مشہور است بنا نہادہ اند بر سر کوہے کہ آن کوہ جبل طور و آن قلعہ نیز استطرادا بہمین اسم مسمی است فرنگیان

---

۵۱ سفائن۔ جمع سفینہ بمعنی رسالہ ۱۲

تا حال بتصحیف آن اسم جبرتال گویند و در آن عهد خلق این دو جزیره مردمان کودن همیعرفت بودند مکرر روسی و تاتار در ان مملکت دست انداز و از قتل و اسر و اخذ اموال دقیقه فروگذاشت نمی کردند خلایق در آزار و عجزه بدست اشرار گرفتار بودند و تا بنجو بگذشت در سنه ۹۴ هجری حکما و دانشمندان پدید آمدند و نخستین کاری که کردند این بود که جهازات خشکی ترتیب داده مردمان کارآزموده برانها سوار کردند و بر گرد هر دو جزیره ساحل و نگاه داشتند تا دست بیگانه بمملکت نرسد و باین اکتفا نه کرده باستعانت جهاز لشکر مملکت گیری و کشورکشائی افتادند بنحوی که خواهد آمد عرض آن هر دو جزیره در وسط معموره به نود و پنج درجه و سی دقیقه می رسد و در اقصی بلاد آن مملکت شصت و یک درجه است طول لیالی[له] و ایام در قوس و جوزا هیجده ساعت رسد اما در آن اوقات صبح و شفق تا سه ساعت امتداد دارد که عالم روشن و آفتاب طلوع نکرده یا غروب کرده است مردم هر کس بکاری که دارد بروشنی صبح و شفق مشغول است محتاج بشمع و چراغ نیند قریب دو ماه را رو بنقطهٔ شمال بره جهاز و خشکی رفته اند تا اینکه جهاز به یخ بند رسیده است و در خشکی از کثرت برف مجال مرور آدم و حیوان نمانده و در آنمیانه بعض معموره دیده اند از قبیل صحرانشینان که آفتاب بر آنها رجوعی گردد و در آنجا شش ماه روز است و شش ماه شب مردمان ضعیف اندام و کوتاه بالا که از دو ذرع دست بلندتر

له لیالی جمع لیل بمعنی رات ۱۲

نشوند و سیاه فام مثل مردم سودان[۵۱] که از شدت سرما سوخته گردند مساکن در زیر زمین دارند و در نهایت پریشانی روزگار گذرانند طول انگلند یکصد و هشتاد و عرض یکصد و پنجاه کروه و طول آیرلند یکصد و چهل و دو و عرض یکصد کروه است دارالسلطنت را لندن گویند طول اصل شهر شش میل و عرض دو میل و نیم است سوای مضافات و ملحقات که مردم در خارج شهر خانه ساخته اند و آن شهریست بعظمت و شکوه و رونق و وفور ناز و نعمت رودخانهٔ عظیمی از یک طرف آن جاریست که جهازات بزرگ در آن داخل شوند و این شهر در آئینهٔ معمور و آبادان که در آن یک مشت خاشاک یک کف دست خرابه یافت نشود عمارات عالیه از سنگ رخام[۵۲] متصل بیکدیگر با الوان مختلفه و نقوش بدیعه قرینهٔ هم باسلوبی که باید ساخته اند اکثری از عمارات پادشاهی و اعاظم را بتشیید و تعمیق نسبت کرده اند و در تمامی خانهای آن شهر سه جدول آب رودخانه از زمین جاری است یکی بجهت آشامیدن و یکی بجهت طبخ که در مطبخها روان است و دیگری بجهت بر انداختن کثافات و در کل مملکت از بلدان عظیمه و قریه و دهات در اصل معموره و خارج آن بجهت رفت و آمد مردم و تجهیز اثاث سه راه وسیع سنگ بست کرده اند یکی مخصوص سواران و دیگری بجهت پیادگان و سومی خاصهٔ عراده و حیوانات باربردار تا بیکدیگر مخلوط نشوند و مردم بآسانی تردد کنند عمله و بنایان از سرکار شاهی برگذرها معین اند که اگر جای خراب شود فی الفور بسازند و خاشاک را

---

۵۱ Sudan. ۵۲ رخام. سنگ مرمر سفید نرم تهیه

از کوچه و بازار بر دارند و به دریا ریزند در طرق و شوارع هر قدر که کوه و زمین ناهموار بوده است بریده اند و بر رودخانهای کوچک و انهار صغار پل بسته اند که تردد باسانی شود و در کل قلمرو راه ناهموار سنگلاخ یا نهر آبی که باعث زحمت مترددین گردد نیست کاروان سراهای عالی در راها بفاصله سه میل بنا نهاده اند مسافر اگر روز و شب قطع مسافت نماید یا بهر جا که خواهد آسایش کند مختار است. در لندن بر در هر خانه از اعالی و ادانی دو ستون ساخته اند و بهر یک فانوسی از شیشه نصب کرده اند که از اول شب تا صبح روشن اند در رفت و آمد کوچه و بازار احدی محتاج بچراغ و مشعل نیست و اگر بیگانه در آن شهر در آید چنان پندارد که چراغان کرده اند برف و باران و سرما بشدت دوازده ماه هر روزه قدری برف یا باران بارد در موسم بسیار و در غیر موسم کمتر و باین سبب هوا ناموافق و درختان دیر بثمر آیند و میوه جات شیرین نشوند مگر بتدابیری که در باغچهای سلاطین و اعاظم بکار برند که در زیر باغچها شبستان سازند و در آن آتش افروزند تا حرارت آتش بدرختان رسد و میوه شیرین شود و باین تدبیر میوه گرمسیری نیز بعمل آورند سی صد و پنجاه کلیسای عالی از سنگ مرمر و سنگ رخام و عقیق بتکلف تمام در اصل لندن ساخته اند و مدارس و دار الشفا و شفاخانه و قهوه خانها بیشتر از کلیسا ها افزون از شمار است مداخل آن مرز و بوم آنچه از زمین و ملک بهم رسد هشت نه کرور زیاده نیست اما یا عانت جهاز که به تجارت با قصی بلاد و ممالک

عالم رفت و آمد کنند تا چهل کرد روپیه بعمل آید در رفاه گزرانند و حکما بعد از آنکه بکلی دران نواح استیلا یافتند مقرر چنین شد که هفته دو روز همه در یکجا مجتمع شوند و هر کس را در هر کار هر چه بخاطر رسیده باشد بیان نماید تا به مصلحت یکدیگر بناهای محکم اساس بکارها گزاشته شود و در امور کلی و جزوی از سلطنت و حکمرانی تا بصنائع یدی بجهت آسایش و رفاه مردم کتب مدونه بطور دستور العمل تالیف نمودند و بنای نوشتن کتب را بقالب مانند چهیپت سازی[۵] گزاشتند هر صفحه را یک قالب کنند و در یک روز از ان هزار صفحه نگارند و از هر کتابی هزار مجلد تمام گردند کتب که بسیار شدند بهر جماعتی از اصناف مردم بقدر ضرورت دادند حتی که پیشه وران و مکتب داران بجهت تربیت پسران و دختران که با هم بمکتب روند مردان را کسب معیشت و شجاعت و سواری و علوم ریاضی و ضمنا سرود و رقص و زنان را رموز نغمه سرائی و نواختن آلات طرب رقص تعلیم کنند و همچنین بارباب صنائع و هر چه مناسب بود آموختند و همه کارهای مشکل را سهل نمودند و خانه عالی که زیاده بر ده هزار کس دران تواند گنجید بنا نهادند هفته یک روز حکما در آنخانه می رفتند و مردم را صلای عام میدادند و آن روز و آن مجلس را بیوم الوعظ و مجلس وعظ موسوم نمودند بعد از اجتماع مردم یکی از حکما بمکانی فراتر رفته از مسائل حکمی و ریاضی و هندسی و از بعض حقایق اشیا مانند تشریح آسمان و افلاک یا نفی آنها چنانچه که خواهد آمد و از احوال کواکب ثوابت و سیار بتفصیلی که دریافته بودند و انکه خلا محال است

[۵] چهیپت سازی - چهینٹ بنانا -

یا نه و ازین قبیل مسائل مشکله و امور غامضه را بیان میکرد و اگر بتقریر زبانی عوام نه
فهمیده بودند آلات و ادواتے[ف] که برای توضیح این مسائل ساخته بودند مثل کره و
امثال ذلک بهمان مجلس طلبیده بمردم می نمودند تا در طبائع عوام مسائل حکمی منطبع
گردند و تا حال آن مجلس برقرار است و در کلکته نیز منعقد گردد و باین سبب عوام
فرومایگان این فرقه همه ریاضی دانند در بنگاله هم بنای نوشتن کتب را بقالب
گذاشته اند و کارخانه های عالی برای این کار ساخته اند اخبار مملکت را هفته در
یک جزو کاغذ بهمین قسم نویسند و ازان پانصد و ششصد جزو قالب زنند و باطراف
مملکت و شهرهاے هر یک از اعاظم جزوے فرستند تا جمیع مردم از حوادث مملکت
آگاه شوند و کسے که درین کار متعین است مختار است از و باز پرسی نیست هر چه
بشنود راست یا دروغ خوب یا بد حتی اگر امر قبیح از یکے از بزرگان یا از رئیس
که او را گورنر گویند که بر تمامی مملکت فرمان فرما است سر زند بنویسد و احتیاط نکنند
گویند درین کار مصالح بسیارے است که مردم را بکار آید یکے ازان جمله آنست
که امور مستجده درست بقید تاریخ بضبط در آید و ثبت گردد نه مثل تواریخ سلف
که در امور عظیمه چون ولادت عیسی علیه السلام و رفع او بآسمان بسبب اندراس
و فراموشی آن قدر اختلاف کرده اند که بتحریر در نیاید و بعضے از مورخین بسبب
خوف پادشاهان یا بتعصب مذهب از جاده صواب منحرف گشته موافق

[ف] ادوات جمع ادات بمعنی اوزار ۱۲

بادے بوزید ی شاخی ازان درخت، درحرکت آمده بر روے طبل رسیدے و از
سهمگین ازان برآمدی روباه بزیر درخت مرغ خانگی دید که منقار در زمین میزد
و قوتے می طلبید درکمین نشسته خواست که او را صید نماید که ناگاه آواز طبل
بگوش او رسید نگاه کرد جثه دید بغایت فربه و آوازے مهیب استماع افتاد طامعه روباه
درحرکت آمده با خود اندیشید که هرآئینه گوشت و پوست او فرا خور آواز خواهد بود
از کمین مرغ بیرون آمد در روے بدرخت نهاد مرغ ازان واقعه خبر دار شده
بگریخت و روباه بصد محنت بدرخت برآمد بسے بکوشید تا آن طبل را بدرید جز
پوستے و پاره چوبے هیچ نیافت آتش حسرت در دل وے افتاد و آب[له] ندامت
از دیده باریدن گرفت و گفت دریغ بواسطهٔ این جثه قوی که همه باد بود آن
صید حلال از دست من بیرون شد و ازین صورت بےمعنی هیچ فائده بمن نرسید قطعه

دہل ور فغان ست دائم ولے — چه حاصل چو اندر میان هیچ نیست
گرت دانشی هست معنی طلب — بصورت مشو غره کان هیچ نیست

و این مثل بدان آورده ام تا ملک بآواز مهیب و هیکل عظیم ذوق شکار و حرکت
خود از دست ندهد اگر نیک درنگرند ازان آواز و جثه هیچکارے نیاید و اگر ملک
فرمان فرماید نزدیک او روم و بیان حال و حقیقت کار او ملک را معلوم گردانم
شیر را سخن دمنه موافق افتاد و دمنه برحسب اشارت شیر بجانب آن آواز روان

[له] یعنی از پشیمانی بگریست ۱۲

شد اما چون از چشم شیر غائب گشت شیر تأملی کرد و از فرستادن دمنه پشیمان
گشت و با خود گفت عظیم خطائی کردم و ناندیشیده حرکتی از من صادر شد و بزرگان
گفته اند که پادشاه باید که در افشای اسرار خود بر ده طائفه اعتماد نکند و از مهمات
خاصه که کتمان[۱] آن مبالغه دارد رمزی با ایشان در میان ننهد اوّل هر که بر درگاه
او بجرم و جنایت جفا و عنا لختی دیده باشد و مدت رنج و بلای او دیر کشیده دوم آنکه
مال و حرمت او در ملازمت پادشاه بباد رفته باشد و معیشت بر وی تنگ گشته
سوم آنکه از عمل خود معزول شده باشد و دیگر باره امیدواری به دریافت عمل
ندارد چهارم شریر مفسد که فتنه جوید و بجانب ایمنی و آرامش مائل نبود پنجم
مجرمی که یاران او لذت عفو دیده باشند و او تلخی عقوبت چشیده باشد ششم
گناهگاری که از ابنای جنس او را گوشمال داده باشند و در حق او زیاده مبالغه رفته
باشد هفتم آنکه خدمت پسندیده کند و محروم ماند و دیگران بی سابقه خدمتی بیشتر
از وی ترتیب یابند هشتم آنکه دشمنی منزلت دریافته باشد و بر وی سبقت
گرفته و بدان پایه رسیده و سلطان با او همداستان شده نهم آنکه در مضرت
پادشاه منفعت خود تصور کند دهم آنکه بر درگاه پادشاه قبولی نیافته باشد و نزدیک
دشمن ملک خود را مقبول گرداند ملوک را با این ده طائفه سر خود در میان نباید نهاد
و اصل اینست که تا دین و دیانت و مروّت و اهلیت کسی را بارها نیازمایند او را

---

۱ کتمان - پوشیدگی -

صاحب وقوف سر خود نگہدارند۔ فرد

راز مگشا ئے بہر کس کہ درین مرکز خاک سپر کردیم بسی محرم اسرار نبود

پس بحکم این مقدمات پیش از امتحان دمنہ تعجیل کردن مناسب نبود و فرستادن او بجانب خصم از روش خرد و دور اندیشی بعید نمود و این دمنہ شخصے زیرک مینماید و روزگارے دراز بر درگاہ من رنجور و مہجور بودہ و اگر عیاذاً باللہ در دل وے خار آزاری خلیدہ باشد و درین محل خیانتے اندیشیدہ فتنہ انگیزد و با آنکہ خصم را در قوت و شوکت بر من غالب یابد بخدمت او رغبت نمودہ بر آنچہ واقف باشد از اسرار من او را آگاہ گرداند ہر آئینہ تدارک آن از درجۂ تدبیر خارج باشد چرا مضمون کلام الحزم سوء الظن[۱] را کار نہ بستم و از فحوای بیت حکیم۔ بیت

بد نفس مباش بدگمان باش وز فتنہ و مکر در امان باش

تجاوز نمودم اگر آفتے بدین رسالت مترتب گردد من سزاوار صد چندان الم درین فکرت باضطراب تمام بر مینخاست و می نشست و چشم انتظار بر راہ نہادہ بیک ناگاہ دمنہ پیدا شد شیر اندکے بیار امید و بر جاے قرار گرفت اما چون دمنہ برسید بعد از اداے لوازم خدمت گفت بیت

تا فلک گردندہ باشد شاہ ما پایندہ باد آفتاب دولتش بر بندگان تابندہ باد

اے شہر یار جہاندار آنکہ آواز او بسمع ہمایون رسیدہ گاویست در حوالی این بیشہ بچرا

---

[۱] احتیاط در بدگمانیست ۱۲

مشغول شده و جز خوردن و خفتن کاری ندارد و همت او از حلق و شکم در نگذرد

شیر گفت مقدار قوت او چیست و دمنه گفت او را نخوتی و شکوهی ندیدم که بدان بر قوت او استدلال کردمی و در ضمیر خویش او را مهابتی نیافتم که احترام بیشتر لازم شمردمی

شیر گفت آن را حمل بر ضعف نتوان کرد و بدان فریفته نتوان شد که باد سخت اگرچه گیاه ضعیف را نیفگند اما درختان قوی را از پای درآورد و مهتران و بزرگان تا خصم را کفوی خود نیابند اظهار قوت و شوکت از ایشان بظهور نرسد بیت

باز از پی صعوه کی نماید آهنگ　　شاهین بشکار پشه نگشاید چنگ

دمنه گفت ملک را باید که کار او را چندان وزن ننهد و از وهم او این مقدار حساب نگیرد که من بفراست نهایت کار او دانستم و بر کماهی حال او مطلع شدم و اگر رای عالی اقتضا کند و فرمان همایون شرف اصدار یابد من او را بیارم تا سر ارادت بر خط اطاعت نهاده و غاشیهٔ بندگی بر دوش نهاده در پای افگند. شیر از این سخن شاد شد و باوردن او اشارت فرمود دمنه بنزدیک شنزبه رفت و بدل قوی بی‌تأمل و بی‌تردد بسخن درپیوست ع

نخستین بار گفتش کز کجایی

و بدین جا چون افتادی و سبب آمدن تو بدین مقام و اینجا طرح اقامت افگندن چون بود شنزبه صورت حال بر راستی باز نمودن آغاز کرد دمنه از احوال واقف گشته گفت شیر که پادشاه این بیشه و فرمانروای سباع این اقطارست مرا امر فرموده فرستاد که ترا نزدیک او برم و بران منوال مثال داده که اگر مسارعت نمائی تقصیری

مزاج پادشاه عصر و مطابق مذهب خویش هرچه خواسته اند نگاشته اند و رینجا هیچ یک از اینها را از فراموش کارے و تسلط پادشاه و تعصب مذهب راه نیست و تصویرا نے که از فرنگ آیند اکثر از سیاه قلم و غیر آن همه را قالب زنند و بندرت از قلم نیز کشند و با علی مرتبه خوبی و نیکوئی رسانیده اند خاصه شبیه کشتی را که در آن ید بیضا و اعجاز مسیحا دارند حرکات شخصے بنحوے که هست در آن مشاهده شود بجهت تفریح طبائع بر شهرها خانهاے عالی بنا نهاده اند و بخانهٔ رقص و بیت السرور موسوم ساختند جمعے در آنخانه براے سرانجام طعام و شراب روشن کردن شمع و چراغ معین اند و آنخانه ایست مشتمل بر ایوانے وسیع ستونهائے بسیارے دارد تا بر وسعت فراخی آن بیفزاید و بیشترے از آنها مدور است و از چهار طرف آن ایوان صفهاے گاؤ دم مشتمل بر سه درجه ساخته اند درجه اول اعاظم و خواص بر کرسی ها نشینند و متصل بایشان رقص شود و درجه دوم بالا تر از آن جائے مردمان اواسط است و درجه سوم از آن بالا تر و بر آن اداني و فرومایگان اند و این اماکن ثلاثه را بحسب قرب و بعد مجلس قیمتے و بهائیست جداگانه علی قدر مراتبهم کم و زیاد دارند باین وضع ساخته اند که مردم همه تماشا کنند و یکے دیگرے را حائل نشود و چهار طرف آن خانه اطاقهاے متعدد بنا نهاده اند که در آنها سفره گسترانند و طعام خورند و بر سقف همه این اطاقهاے بزرگ و کوچک دیوارها و ستونها باسلوبی دلکش چهل چراغ و فانوسهاے بلورین روشن کنند که ناظر از دیدن آنها بوجد آید و در

هر خانه بقدر هزار چراغ و زیاده روشن شود همه از شمع کافوری مکلف یک روز قبل
مردمان و عمله آن خانه مردم را خبر کنند که فردا شب فلان خانه اسباب رقص و سرود
مهیا است مردان و زنان هر یک از آن درجات که خواهند زر آن را نزد بزرگ
آن خانه فرستند او هر یک را رقعه دهد اول شام بعد از روشنی مردم دسته دسته در
آیند جمعی مستحفظ بر در خانه اند که بیگانه داخل نشوند هر کس که آید آن رقعه را بآنها
سپارد و خود اندرون داخل شود و اگر بجهت ضروری بخواهد برآید رقعه از آنها باز
پس گیرد و با خود برد و بعد از سرانجام آن مهم باز رقعه را سپارده در آید و این
زرے که بجهت آنکه میدهند در ازای طعام و شراب و روشنی است و اگر کسے از
ادانی بهائے درجه اول را دهد با اعاظم در آنجا نشیند و باین بهانه مردمے که خدمه
آن خانه اند مبلغے خطیر منتفع شوند مکرر دیده شد که در یک شب بست هزار روپیه
و زیاده بآنها رسیده است و همان مردمان تماشائی که اغلب اعاظم و ارکان اند با
زنان شان رقص کنند و در علم موسیقی طریقه رقص با لیاقت مدونه دارند بجهت خراش
نالهاے عاشقانه و حرکات دلبرانه مجلس را رشک گلستان ارم سازند و اغلب از
زور شراب و شور آهنگ بیخود شوند و بهوش آیند و باز بیهوش شوند اما بدمستی و
عربده و حرکات لغو را در آن مجلس راه نیست بهوش خود و بحالت طبعی تا آخر
مجلس می باشند در سالے یک شب معین دارند که در آن شب همگی رخوت و صور
خود را بانواع مختلفه بعضے بصورت حیوانات و برخے بصورت مردم بیگانه از

عرب و عجم و ترک و هندی تبدیل کنند که کسی را نشناسند و پاس آداب
از میانه برخیزد هر کس بهیئتی که دارد در آن خانه درآید از مردان و زنان و تمیز
دو زن نیز دشوار است با هم حرکات طفلانه و شوخی و دست بازی کنند
و دیگر انواع رقص بسیار است که ذکر آنها موجب اطناب است تا ثلث
آخر شب با هم عیش و سرور بگذرانند بعد از آن هر کس بخواهد در آنجا طعام خورد
یا بخانهٔ خود رود و هر روزه دو وقت صبح و شام همین نسبت زنان و مردان
سواره و پیاده بتفرج از شهر بیرون روند و در باغها خوش گذرانند بعد از دو
ساعت از روز یا شب برگردند و طعام خورند و بکاری که دارند مشغول شوند
در روز حاضری و طعامهای سبک خورند و در شب مطبوخ تناول کنند و برآن
شراب آشامند روزانه شراب ننوشند تا مانع کارها نگردد از دو ساعت از
روز برآمده تا دو ساعت بروز باقیمانده هر کس بکار خود مشغول است صحبت
دوید و بازدید همه در وقت طعام است روز یا شب تنها در خانهٔ خود
احدی چیزی نخورد جمعی که با هم اتحاد دارند بجای یکدیگر روند و
طعام خورند تقسیم اطعمه و اشربه در روز و شب خاصهٔ زنان است.

وضع داک

از اوضاع ستوده و قوانین پسندیده انگلشیه است وضع داک و ارسال
خطوط سرکار خود تمامی مردم باطراف قلمرو و اقصای بلاد تا هر جا که دسترس داشته

باشند خواه ملک خود و خواه ملک بیگانه اگر رئیس آن مملکت مانع نشود و آن
بدین نحو است که بفاصله هر دو فرسخ یا کمتر در تمامی طرق و شوارع خانهٔ از
چوب سازند و چند کس قاصد را با یک نویسنده در آن خانه سکونت دهند خطوط در
کیسهٔ چرمی مهر کنند و بقاصد دهند او این دو فرسخ را یک نفس دویده به مردم خانهٔ
دیگر رساند و طبل کوچکی در دست دارد می نوازد و مهیب‌تر دو تا ساع[1] از صدای آن رم
کنند و مردمی که در آن خانه اند آواز آن را شنوند و یکی مهیای رفتن شود بمجرد رسیدن
این یکی دومی کیسه را گیرد و روان شود در یک شبانه روز چهل پنجاه فرسخ و
زیاده طی کنند و در انگلستان سواران معین اند بطریقه چاپار و در آنجا آدمی هم
با اسپ بدل شود چه یک آدم را چه مقدار توانائی باشد که این همه راه رود و هر
جای را بحسب قرب و بعد اجرتی است علیحده خطوط را وزن کنند و دو مثقال
و نیم را وزن یک آنه[2] گیرند هر قدر که مسافت باشد و اگر از دو مثقال و نیم یک قیراط
زیاده شود اجرت آن مضاعف گیرند تا پنج مثقال و از آن که گذشت باز مضاعف
کنند و همچنین در هر دو مثقال و نیم اجرت قبل از آن مضاعف گردد و چنین است
رفت و آمد اعاظم و ارکان هرگاه خواهند بسرعت بجائی روند بر تحفه سوار شوند و
هشت کس آن را بر دوش بردارند و بشتاب روان شوند و دو کس آذوقه درخورت
او را بردارند و یک کس مشعلچی نیز همراه است این مردم تا دو فرسخ روند و در آنجا
باز اینقدر آدم مهیا است تحفه را بزمین نارسیده دوش بدوش کنند و روانه شوند

[1] سباع۔
[2] قیراط - ایک وزن ہے۔

همان قدر که خطوط را و تد این مردم نیز قطع مسافت نمایند روزے یکصد روپیه اجرت این کار است و اگر خواهند جلد تر روند به مردمان سبک پا اینده آن وقت اجرت مضاعف گردد و از این کارسالے صد هزار روپیه و بیشتر بعد از وضع اخراجات عمله و پیادگان که با ستاجراست عاید سرکار کمپنی شود و خطوط کمپنی که معادل[1] خطوط تمام مردم اند بے اجرت رفت و آمد کنند کارهاے دشوار را بر خلائق آسان کنند و خود از مبالغ منتفع شوند توفیق تتبع روزی همگنان باد۔

---

[1] معادل۔ مساوی۔

انوار سہیلی

رای اعظم دابشلیم با بیدپای حکیم فرمود که مضمون وصیت اول آن بود که چون کسے بشرف تقرب سلاطین معزز گردد ہر آئینہ محسود اقران خواہد شد و حسودان در نقض قاعدۂ حرمتش کوشیدہ و سخنان مکر آمیز مزاج سلطان را بروے متغیر خواہند ساخت پس بادشاہ را باید کہ در قول صاحب غرض نیکو تامل فرماید و چون معلوم شود کہ خالی از آمیزش و آلایش نیست آنرا بسرحد قبول نرساند۔ مثنوی

مدہ راہ صاحب غرض پیش خویش — کہ آمیخت بایکدگر نوش و نیش

بصورت دہد نوش و یاری کند — بمعنی زند نیش و خواری کند

و من از برہمن التماس دارم کہ مناسب این حال داستانے بیان فرماید و قصہ کسیکہ نزد پادشاہے مقرب بودہ باشد و سخن غرض آمیز حسود بنائے مرتبہ او خلل یافتہ و دوستی بدشمنی و موافقت بمخالفت انجامیدہ بتفصیل بازنماید برہمن فرمود کہ مدار اساس سلطنت برین وصیت ست و اگر پادشاہ اہل غرض را از افساد و اضرار منع نہ فرماید بیشترے ارکان دولت را منکوب تخت دل سازد و خللے کلی از ان ہم بہ ملک راہ یابد و بہم ممالک سرایت کند و چون مقصد سے شریر میان دوستان مجال

لے گزند رسانیدن ۱۲۔

دخل یافت هر آئینه سرانجام کار ایشان بوحشت و ملامت خواهد کشید چنانچه میان شیر و گاو بود رائے پرسید که چگونه بوده است آن. حکایت ۔ برہمن گفت آورده اند که بازرگانے بود منازل بر و بحر پیموده و اقالیم شرق و غرب را طے کرده و سرد و گرم روزگار دیده و تلخ و شیرین ایام بسیار چشیده ۔ بیت

خردمندی از پیشه کاردانے ز روے تجربه بسیار دانے

چون مقدمهٔ سپاه مرگ که عبارت از ضعف پیری باشد بمملکت نهادش تاختن آورد و طلایهٔ[1] لشکر اجل که اشارت بموے سفید است حوالی حصار وجودش فرو گرفت ۔ مثنوی

نوبت پیری چو زند کوس درد دل شود از خوشی دل و عیش سرد
موے سفید از اجل آرد پیام پشت خم از مرگ رساند سلام

خواجه دانست که وقت آن رسید که کوس رحیل فرو خواهند کوفت و سرمایهٔ حیات که متاعیست در خانهٔ بدن ودیعت نهاده باز خواهند طلبید فرزندان خود را جمع کرد و ایشان سه جوان رشید فرزانه بودند اما بغرور ثروت و تهور شباب از طریق اعتدال تجاوز نموده دست اسراف بمال پدر دراز کردندی و از کسب حرفت اعراض کرده اوقات عزیز ببطالت و کسالت گذرانیدندی پدر مهربان از فرط شفقت و مرحمت که لازم حال ابویت باشد فرزندان را پند دادن آغاز نهاد و ابواب نصائح بے غرض مشتمل بر جوامع حکم و امید بر ایشان بگشاد و فرمود که اے جوانان اگر قدر مالے که در حصول آن رنجے بشما رسیده نمی شناسید سبب

---

[1] وہ فوج جو آگے شہر اور لشکر کی حفاظت کرتی ہے۔

غرض معذور باید اما بباید دانست که مال سرمایهٔ سعادت و آخرت تواند شد و هر چه
جوئید از مراتب دو جهانی بوسیلهٔ مال بدست توان آورد و اهل عالم جویاے یکے از سه
مرتبه باشند اول فراخی معیشت و سهولت اسباب آن و این مطلوب جمعے باشد که
همت ایشان بر نوشیدن و پوشیدن و در استیفائے لذت نفس کوشیدن مقصور است
دوم رفعت منزلت و ترقی در مرتبت و طائفه که مقصد ایشان این بود ایشان اهل
جاه و منصب باشند و باین دو مرتبه نتوان رسید الا بمال سوم یافتن ثواب آخرت و
رسیدن بمنازل کرامت و گروہے که نظر برین معنی دارند اهل نجات و درجات اند و
حصول این مرتبه نیز بمال حلال می تواند بود و نعم المال الصالح للرجل الصالح چنانچه
پیر معنوی در کتاب مثنوی فرموده۔ بیت

مال را گر بهر دین باشی حمول نعم مال صالح گفتش رسول

پس معلوم شد که ببرکت مال اکثر مطالب بدست آید و بدست آمدن مال بے کسب و
طلب محال می نماید و اگر کسے نادراً مال بے مشقت یابد چون در تحصیل آن محنتے نکشیده
باشد هر آئینه قدر و قیمت آن ندانسته زود از دست بدهد پس روے از کاهلی بر تافته
بجانب اکتساب میل نمائید و بهمین حرفت تجارت که مدتها از من مشاهده کرده اید
مشغول شوید پسر مهتر گفت اے پدر تو ما را بکسب میفرمائی و این منافی توکل ست
و من بیقین میدانم که انچه از روزی مقدر شده هر چند در طلب آن جد و جهد نکنم

۵۱ خوب ست مال نیک حلال براے مرد نیک ۱۲

بمن خواہد رسید وانچہ روزے من نیست چندانچہ در جستجوی آن سعی نمایم فائدہ نخواہد داد۔ مثنوی

ہر چہ کہ روزیست رسد در زمان انچہ نباشد نرسد بے گمان

پس ز پئی انچہ نہ خواہد رسید رنجش بیہودہ چہ باید کشید

دمن شنیدہ ام کہ بزرگے گفتہ است انچہ روزی من بود ہر چند از وی گریختم در من آویخت وانچہ نصیب من نبود چندانچہ در ویے آویختم از من گریخت پس اگر کسب کنیم و اگر نہ کنیم ہیچ وجہ۔ مصرع

نصیبۂ ازل از خود نمی توان انداخت

چنانچہ داستان آن دو پسر بادشاہ شاہد حال ست کہ یکے را بے رنج گنج بدست افتاد و دیگرے بامید آن خزانۂ ملک بادشاہی از دست بداد پدر پرسید کہ چگونہ بودہ است آن حکایت پسر گفت در ولایت حلب[1] بادشاہے بود کامگار و فرمانفرمای عالی مقدار بسے انقلابات روزگار دیدہ و بسیار تغیرات لیل و نہار مشاہدہ کردہ و اورا دو پسر بود در عقاب غرۂ جوانی افتادہ و از نشار شراب کامرانی سرخوش گشتہ پیوستہ بہ لہو و لعب مائل و بطرب و نشاط مشغول بودند و نغمۂ این ترانہ از زبان چنگ و چغانہ استماع نمودندے۔ فرد

بہ عیش کوش کہ تا چشم می زنی بہم خزان ہمی رسد و نو بہار می گذرد

---

[1] حلب ملک شام میں ایک شہر ہے۔

پادشاهی بود عاقل و صاحب تجربه و جواهر و نقود نامحدود داشت بعد
از مشاهدهٔ اطوار فرزندان ترسید که پس از وی آن اندوخته‌ها را در معرض تلف
اندازند و بوجه احتیاج بلکه بباد تاراج بر دهند و در حوالی آن شهر زاهدی بود
پشت پا بر اسباب دنیا زده و روی بزاد آخرت آورده بیت

سوخته تاب تجلی شده ۰ شیفتهٔ حضرت مولی شده

پادشاه را با وی الفتی و نسبتی و زیادت عقیدتی بود تمامی اموال را
جمع فرمود و بوجهی که کسی بر آن اطلاع نیافت در صومعهٔ[1] وی دفن کرد و زاهد
را وصیت فرمود که چون این دولت بزوال و جاه بانتقال روی آرد از فرزندان من به
تا بدو سر نشیب اقبال که چون مراسم استیفای بیش تا ... درنگ کند و بار اینها شسته شود و
فرزندان من ایضاً بغایت محتاج گردند ایشان را ازان گنج خبر ده تا شاید که بعد از
دیدن محنت و کشیدن محنت تنبیهی یافته آنرا بر وجه مصلحت صرف نمایند و از
اسراف و اتلاف انحراف ورزیده جانب اعتدال مرعی دارند زاهد وصیت
شاه قبول کرد پادشاه از برای صلاح حال فرزندان درون قصری که داشت جایی
ترتیب کرده چنان وانمود که خزانه آنجا مدفون می سازد و فرزندان را بران
صاحب وقوف گردانید که چون صورت احتیاجی روی نماید آنجا ذخیرهٔ کلی که مدد
معاش تواند بود مدفون است و بعد ازین حال باندک زمانی شاه و زاهد هر دو

---

[1] در سه نسخه [illegible]

بشعلهٔ هرج و مرج اهالی هر دو مملکت سوخته شوند آخر الامر سرداران سپاه جمع شدند و باستصواب یکدیگر از خاندان پادشاهی و دودمان فرمان دهی ملکی کریم طبع نیکو خصلت جستند که شغل سلطنت و مهم مملکت بدو تفویض نمایند رای مجموع بران قرار گرفت که شهریار کامگار که فرق دولت او سزاوار تاج سرفرازی و عنصر سعادت او شایستهٔ خاتم جهانداری باشد همان شاهزادهٔ متوکل ست کاردانان ممالک بر در صومعهٔ وی رفتند و ملک زاده را به تعظیم و اجلال هر چه تمامتر از کنج خمول ببارگاه قبول و از زاویهٔ عزلت بصدر مسند دولت بردند و بمیامن توکل گنج پدر بدو رسید و هم مملکت پدر بدو قرار گرفت و این مثل بدان آوردم تا محقق شود که یافتن نصیب بسعی و کسب تعلقی ندارد و اعتماد بر توکل فرمودن به از آن باشد که تکیه بر کسب کردن مثنوی

نیست کاری از توکل خوب‌تر — چیست از تفویض خود محبوب‌تر

هین توکل کن ملرزان پا و دست — رزق تو بر تو ز تو عاشق‌ترست

گر ترا صبری بدی رزق آمدی — خویش را چون عاشقان بر تو زدی

چون پسر این داستان باتمام رسانید پدر فرمود که آنچه گفتی محض صدق و صوابست اما این عالم عالم وسائط و اسباب ست و سنت الهی برین جاری شده که ظهور اکثر حالات این جهان به اسباب وابسته باشد منفعت کسب از توکل زیاده است چه نفع توکل همین به متوکل میرسد و بس نفع کسب از کاسب به دیگری سرایت می‌کند

سجدہ شکر کرد و گفت اگر چہ مال بسیار و جواہر بیشمار است اما از نہج توکل جادہ قناعت عدول نباید نمود و بقدر احتیاج صرف باید کرد مصرع تا بہ بینیم کہ از غیب چہ آید بظہور۔ از آنجانب برادر مہتر در فرمانروائی متمکن شدہ پروای رعیت و لشکر نداشتے و با میدہ گنج موہوم کہ در قصر پدر خیال می بست ہر چہ بدست آوردے تلف کردے از غایت نخوت و عظمت برادر خرد را تفقد ننمودے و از الفت او ننگ داشتے تا گاہ و الے را دشمنے پدید آمد و بالشکر جرار تیغ گذار قصد ولایت او کرد شاہزادہ خزانہ تہی و لشکر بے سامان و پریشان حال یافت بدان موقع آمد کہ پدر نشان گنج دادہ تا بدان مال موفور سپاہ را معمور سازد ولا ملک الا بالرجال ولا رجال الا بالمال[۵] چندانچہ سعی بیشتر کرد نشان گنج کمتر یافت و ہر چند جد و جہد زیادہ نمود از حصول مقصود محروم تر بود۔ بیت

بشنو این نکتہ و خود را ز غم آزادہ کنی خون خوری گر طلب روزی ننہادہ کنی

وچون بکلی از یافتن گنج نا امید شد بانواع حیل تمسک نمودہ لشکرے ترتیب کرد و روے بدفع خصم آوردہ از شہر بیرون آمد بعد از انکہ از جانبین صف جدال بر آراستند و آتش قتال اشتعال یافت از صف لشکر دشمن تیرے بمقتل شاہزادہ رسید و برجائے سرد شد ازین جانب نیز تیرے بینداختند و پادشاہ بیگانہ نیز کشتہ گشت و ہر دو لشکر پریشان و مہمل بماند نزدیک بود کہ آتش فتنہ افروختن گیرد

---

۵ نہیں ہے سلطنت مگر آدمیوں کے ساتھ اور نہیں ہوتے آدمی مگر مال کے ساتھ یعنی بادشاہت فوج سے ہوتی ہے اور فوج مال سے ہوتی ہے۔

صلاح درآنست کہ روے بصومعہ وے درآرم و بر قدم وے بطریق ریاضت راہ عبادت بسپرم چون بصومعہ زاہد رسید معلوم فرمود کہ طوطی روح شریفش از قفس بدن بجانب ریاض فی جنۃ عالیہ طیران نمودہ وصومعہ ازان پیر روشن ضمیر خالی ماندہ ساعتے ازان حال اندوہ و ملال بر دغالب شدہ عاقبت ہمان موضع را جہت اقامت قبول کردہ از سر ارادت درآن بقعہ مجاور گشت و درحوالی صومعہ کاریزے بود کہ از درون صومعہ چاہی کندہ بودند و بدان کاریز راہے کردہ و پیوستہ آب ازان کاریز بدان چاہ آمدے و اہل صومعہ آنرا بکار بردندے و بدان غسل و وضو ساختندے شاہزادہ روزی دلو بچاہ فرو گذاشتہ آواز آب نیامد بنیک احتیاط کرد در تنگ چاہ آب نبود متامل شد کہ آیا چہ حادثہ شدہ کہ آب بدین چاہ نمی آید و اگر خللے کلی بچاہ و کاریز راہ یافتہ باشد و بتمامی مدروس[۵] شدہ دیگر درین بقعہ بودن متعذر خواہد بود پس بجہت تحقیق این حال بچاہ فرو شد و اطراف و جوانب چاہ و آب راہ را بنظر تدقیق مشاہدہ می نمود تاگاہ حفرہ بنظرش درآمد کہ ازانجا قدرے خاک در راہ آب افتادہ بود و مانع آمدن آب بچاہ شدہ با خود گفت آیا این حفرہ بکجا رود و این سوراخ ازکجا سر بر کند پس آن سوراخ را کشادہ تر گردانید قدم در روے نہادن ہمان بود و بر سر گنج رسیدن ہمان شاہزادہ کہ آن مال بےحساب نقود بیکران بدید خدائے را

---

[۵] مدروس ۔ گشتہ ۱۲

اجابت دعوت حق نموده از جام کُلُّ نَفْسٍ[۱] ذَائِقَةُ الْمَوْتِ بیهوش افتادند فرقه

هر آنکه زاد بناچار بایدش نوشید   ز جام دهر می کُلُّ مَنْ عَلَیْهَا فَانٍ

و آن گنج که در صومعهٔ زاهد مدفون بود مستور و مخفی ماند و هیچکس را بر آن حال وقوف نیفتاد برادران بعد از وفات پدر بجهت تقاسمت[۲] ممالک و مال بجنگ و جدال افتادند و برادر مهتر از سر قوت و شوکت غلبه کرده تمامی جهات متصرف خویش گرفت و برادر خرد را معدوم و محروم بگذاشت بیچاره از منصب سلطنت بی نصیب و از مال موروث بی بهره ماند با خود اندیشید که چون آفتاب نعمت و حشمت روی بمغرب زوال نهاد و خروج جفا پیشه شیوهٔ بیوفائی و بدمهری آشکارا کرد بار دیگر روی بطلب دنیا آوردن و آزموده را باز آزمودن چه نتیجه دهد مثنوی

جملهٔ دنیا ز کهن تا بنو   چون گذرانست نیرزد بجو
ملکتی بهتر ازین ساز کن   خوشتر ازین حجره دری باز کن

هیچ به از آن نیست که چون گریبان دولت از قبضهٔ اختیار بیرون شد دامن توکل و قناعت بچنگ آرم و رتبهٔ درویشی را که سلطنت بی زوال است از دست ندهم بیت

درویش را که گنج قناعت مسلم ست   درویش نام دارد و سلطان عالم ست

پس باین نیت از شهر بیرون آمد و با خود گفت فلان زاهد دوست پدر من بود

---

۱ هر نفس چشنده مرگ است۔ ۲ آپس میں بانٹنا۔

نفع رسانیدن دلیل خیریت است که خیر الناس من ینفع الناس و کسیکه قادر باشد برآنکه نفع بدیگری رساند حیف باشد که کاهلی ورزد و از دیگری نفع گیرد مگر تو قصهٔ آن مرد نشنیده که بعد از مشاهدهٔ حال باز و کلاغ سبب را بر طرف نهاد و بدان سبب عتاب الهی بدو رسید پسر پرسید که چگونه بوده است آن حکایت پدر گفت آورده اند که درویشی در بیشهٔ میگذشت و در آثار رحمت و اطوار قدرت اندیشه میفرمود ناگاه شهبازی تیز پرید قدری گوشت در چنگال گرفته گرد درختی پرواز میکرد و باهتزاز تمام بر حوالی آن طواف می فرمود مرد ازین حالتی متعجب شده زمانی بنظاره بایستاد کلاغی بی بال و پر دید در آن آشیانه افتاده و آن باز پاره پاره گوشت جدا می کرد و بقدر حوصلهٔ کلاغ بی بال و پر در دهانش می نهاد مرد گفت سبحان الله عنایت الهی و رحمت نامتناهی نگر که کلاغ بی پر و بال را که نه قوت طیران دارد و نه شوکت جولان در گوشهٔ این آشیانه بی روزی نمی گذارد مثنوی

ادیم زمین سفرهٔ عام اوست — برین خوان یغما چه دشمن چه دوست
چنان پهن خوان کرم گسترد — که سیمرغ در قاف روزی خورد

پس من که پیوسته در طلب روزی از پای نمی نشینم و سر در بیابان حرص نهاده بهر حیله تا نی بدست می آرم هر آئینه از ضعف یقین و سستی اعتقاد خواهد بود مثنوی

ضامن روزی شده روزی رسان — چند بهر سوی دوم چون خسان

از دل خرسند بر آرم نفس کانچہ رسد بہرہ ہمانست و بس

آن بہ کہ بعد ازین سر بفراغت بزانوے عزلت نہم و خط بطالت بر صفحۂ کسب و حرفت کشم مصرع الرزق[۵۱] علی اللہ تبارک و تعالیٰ۔ آنکہ دست از اسباب دنیوی شستہ در گوشۂ نشست و دل بی غل در عنایت بے غایت مسبب الاسباب بست مصرع دل در سبب بند و سبب رہا کن۔ سہ شبانہ روز در زاویہ عزلت قرار گرفت و از ہیچ امر فتوحے روے ننمود و ہر ساعتے نحیف تر و ضعیف تر می شد عاقبت ضعف روے بقوت نہاد و مرد زاہد قوی ضعیف شد و از اداے مراسم طاعت و عبادت باز ماند حق تعالیٰ بہ پیغمبر آن زمان را نزدیک لبے فرستاد و بعتاب تمام پیغام داد کہ ای بندۂ من مدار این عالم بر اسباب و وسائط نہادہ ام اگرچہ قدرت من بے سبب مہم می تواند ساخت اما حکمت من اقتضاے آن کردہ کہ اکثر مہمات بسببہا ساختہ و پرداختہ گردد و بدین سبب قاعدۂ افادہ[۵۲] و استفادہ[۵۳] تمہید یافت بدین اگر تو بسبب فائدہ دیگرے توانی شد بہتر ازان باشد کہ بسبب دیگرے فائدہ باید گرفت۔ فرد

چو باز باش کہ صیدے کنی و لقمہ دہی طفیل خوار مشو چون کلاغ بے پر و بال

و این مثل بدان آوردم تا بدانی کہ ہر کس را رفع حجب اسباب میسر نیست و توکل پسندیدہ آنست کہ با وجود مشاہدۂ اسباب در مقام توکل ثابت باشد تا از فیض

---

۵۱ روزی پہونچانا اللہ برتر کے ذمہ ہے۔

۵۲ افادہ۔ فائدہ پہونچانا۔ ۵۳ فائدہ حاصل کرنا

انتخاب انوار سہیلی

الکاسب حبیب اللہ بہرہ مند بود و بزرگے[23] فرمودہ است کہ کسب می کن تا کاہل نشوی درروزی از خدامی دان تا کافر نشوی۔ مثنوی

از توکل در سبب کاہل مشو | رمز الکاسب حبیب اللہ شنو

گر توکل مے کنی در کار کن | کسب کن پس تکیہ بر جبار کن

پسر دیگر سخن آغاز کرد کہ اے پدر چون توکل نیست پس از کسب چارہ نباشد و چون بکسب اشتغال کنیم خداوند تعالیٰ از خزانۂ غیب مالے و منالے روزی ما گرداند با آن چہ باید کرد پدر گفت مال جمع کردن آسان است نگاہداشتن و از آن فائدہ گرفتن دشوار و چون کسے را مالی بدست آید دو صورت از لوازم باید شناخت یکے آنکہ محافظت آن بروجہی باید نمود کہ از تلف و تاراج ایمن تواند بود دوست و زد و راہزن و کیسہ بر ازان کوتاہ ماند کہ زر را دوست بسیار است و زر دار را دشمن بیشمار۔ بیت

چرخ نہ بر بسیط[25] رہات میزند | قافلۂ محتشمان مے زند

دوم آنکہ از خراج[24] آن فائدہ باید گرفت و اصل المال را تلف نہ باید کرد چہ اگر ہمہ از سرمایہ بکار برند و بسود آن قناعت نکنند در اندک فرصتے گرد فنا ازان برآید۔ مثنوی

ہر آن بحر کابی نیابد بوے | باندک زمانی شود خشک پے

---

[25] فلسان۔ [24] خراج۔ منافع ۱۲

گر از کوہ گیری ونہی بجاے ۔ سرانجام کوہ اندر آید زپاے

ہر کرا دخلے نباشد و دائم خرج کند یا خرجش زیادہ از دخل باشد عاقبت الامر در ورطۂ احتیاج افتد و مسکین کہ کارش بہلاکت انجامد چنانچہ آن موش تلف کار کہ خود را از غم ہلاک گردانید پسر پرسید کہ چگونہ بودہ است آن

حکایت پدر گفت آوردہ اند کہ دہقانے جہت ذخیرہ مقدارے غلہ بانباری نہادہ بود و ابواب تصرف دران مسدود گردانیدہ تا روزیکہ احتیاج بغایت ضرورت بنہایت رسد ازان فائدہ توان گرفت قضا راموشے کہ از غایت شرہ خواستی کہ دانہ از خرمن ماہ دزدد و خوشہ پروین[۵۱] از مزرعۂ آسمان بچنگال حرص درربایدِ درحوالی آن منزل خانہ و در جوار آن انبار آشیانہ داشت پیوستہ در زیر زمین از ہر طرف نقبے زدی و بدندان خارا شگاف ہر جانبے حفرے بریدی ناگاہ سر حفرہ از میانۂ غلہ بیرون آمد و از سقف خانہ اش دانہاے گندم چون شہاب ثاقب از آسمان ریزان گشت موش دید کہ وعدۂ وَ فِی السَّمَاءِ رِزْقُکُمْ بوفا انجامید و نکتۂ التمسوا الرزق فی حب الارض روشن شدہ بظہور آن نعمت مواجب شکر بتقدیم رسانید و بحصول آن جواہر قیمتی ثروتے تمام حاصل کردہ نخوت قارونی و رعونت فرعونی آغاز نہاد باندک فرصتے موشان محلہ از مضمون آن حال خبردار شدہ در ملازمت او کمر خدمت گاری بستند بیت

---

۵۱ پروین ۔ چھ ستاروں کا گچھا ۔

 این دغل دوستان که می بینی [4] مگسانند گرد شیرینی

دوستان نواله وحریفان پیاله بروے جمع آمدند وچنانچه عادت ایشان باشد
طرح تملق افگنده سخن جز بمراد دل وبهواے طبع او نه گفتندی وزبان جز بمدح
وثنا وشکر و دعاے او نکشادندی واو نیز دیوانه وار زبان بلاف وگزاف
ودست باتلاف کشاده بتصور آنکه غله آنخانه غایتی نخواهد داشت وپیوسته
گندم ازآن سوراخ ریزان وروان خواهد بود هرروز مقداری کثیرازان بر
مصاحبان صرف کردی وملاحظه عاقبت نانموده ازخیال امروز بفکر فردا
نپرداختی مصرع ساقیا امروزمی نوشیم فردا راکه دید، ودرآن اوقات
که موشان درگوشه خلوت بعشرت مشغولی داشتند دست برد قحط وتنگ سالی خلق
را ازپا[1] درآورده بود آتش گرسنگی درسینه جگرسوختگان بے مایه برافروخته در
هرجانب جانی بنانی میدادند کسے التفات نمی کرد ومتاع خانه بخوانی میفروختند
کسے نمی خرید مثنوی

هرکرا دیدار نان بودی هوس قرص خور برآسمان دیدی وبس
گشته زان تنگی جهانی تنگدل گرسنه نالان وسیران[2] سنگدل

موش مغرور بساط ناز ونعمت گسترده نه از قحط سال خبرداشت ونه برتنگی سال
مطلع بود چون روزے چند برآمد دهقان را کاربجان وکارد باستخوان رسید

[1] عاجز کردیا تھا۔ [2] مردم آسوده۔

در خانه بگشاد دید که نقصان تمام بدان غله راه یافته آه سرد از دل گرم برکشید و بر فوت آن تاسف بسیار خورده با خود گفت جزع کردن در قضیه که تدارک آن از حیز امکان خارج باشد طریق خردمندی نیست حالا بقیه غله که درین خانه است جمع کردن و بموضع دیگر نقل فرمودن اصوب می نماید پس دهقان باخراج آن جزویکه مانده بود اشتغال نمود و در آن محل موشے که خود را صاحب آن خانه و مهتر آن کاشانه می پنداشت در خواب بود و موشان دیگر از غایت حرص و آز آواز پاے دهقان و صداے آمد و شد بر زبر سر ایشان نمی شنیدند درمیانه موشے تیز هوش آن صورت را فهم کرده جهت تحقیق آن بالاے بام بر آمده از راه روزنه کیفیت واقع مشاهده نمود فی الحال بزیر آمد و مضمون قصه با یاران گفته خود را از آن سوراخ بیرون افگند و ایشان نیز هر یک بگوشه بیرون رفتند و ولی نعمت را تنها گذاشتند. مثنوی

همه یار تو از بهر تراشند[۵] چو لقمه هوادار تو باشند
چو حالت کاهد از مهر تو کاهند زیانت بهر سود خویش خواهند
ازین مشتے رفیقان ریائی بریدن بهتر است از آشنائی

روز دیگر که موش سر از بالین آسایش برداشت چندانکه چپ و راست احتیاط کرد از یاران کسے ندید و هر چند از پیش و پس بیشتر تفحص نمود اثر مصاحبان

---

۵ تراش بالفتح. لقمه.

انتخاب ۷۷ انوار سہیلی

کمتر یافتن فنائی در گرفتن و گفتن بیت

یاران که بوده اند ندانم کجا شدند — آیا چه حال بود که از ما جدا شدند

پس بجهت تحقیق احوال ایشان بعد از مدتے متمادی که عزلت اختیار کرده بود از گوشه کاشانه بیرون آمد بیالاے منزلیکه ازان جا غله فرو میریخت برآمد اثرے نیافت چون بر پریشانی تنگی وگرانی اطلاع یافت باضطراب تمام سوے خانه روان شد تا ذخیره که دارد در محافظت آن عنایت سعی بجاے آرد چون بخانه رسید نیز از غلّه اثرے ندید و از آن سوراخ با نبارخانه درآمد آن مقدار خوردنی که قوت یکشبه را شاید موجود نه بود طاقتش طاق گشته بدست اضطراب گریبان جان چاک زدن گرفت و چندان سر سودا را بر زمین زد که مغزش پریشان شد و بشومی تلفکاری در ورطهٔ هلاکت و خاکساری افتاد و این مثل را فائده آنست که خرج آدمی باید که فراخور دخل باشد و سرمایه که دارد از سود آن منتفع گردد و جبکه نقصان بر اصل[۵] المال نرسد آنرا محافظت نماید بیت

بدخل و خرج خود هردم نظر کن — چو دخلت نیست خرج آهسته تر کن

و چون پدر از اتمام این داستان پرداخت پسر خُرد تر برخاست و دیباچهٔ سخن را بجواهر دعا و ثناے پدر بیاراست و گفت اے پدر بعد ازان که کسے مال خود را محافظت بر قاعدہ نمود و از آن سود بے تمام گرفت آن سود را چگونه خرج کند پدر فرمود که

---

۵ اصل دولت۔

طریق اعتدال در ہمہ چیز ستودہ است خصوصاً در باب معاش پس خداوند مال را باید کہ بعد از حصول فائدہ دو قاعدہ دیگر رعایت کند یکے آنکہ از اسراف و اخراجات ناموجہ[۱] اجتناب نماید تا پشیمانی باز نیاورد و مردم زبان طعن بر وے نکشایند و فی الحقیقت اتلاف مال و اسراف در خرج از وسوسہ شیطان است اِنَّ الْمُبَذِّرِیْنَ کَانُوْا اِخْوَانَ الشَّیَاطِیْنِ مثنوی

ہست بر مردم عالی گہر — بخل ز اسراف پسندیدہ تر
گرچہ عطا در ہمہ جا دلکش ست — ہر چہ بہنجار بود آن خوش ست

دوم باید کہ از بدنامی بخل و عار امساک احتراز نماید کہ مرد بخیل در دین و دنیا بدنام بود و دنیا دار ممسک ہمہ وقت مطعون و دشمن کام بود و مال بخیل در عاقبت ہدف تیر تاراج و تلف شود چنانچہ مثلاً حوض بزرگ کہ پیوستہ از چند جوئے آب در وے آید و باندازۂ مدخل مخرجے نداشتہ باشد لابد از ہر طرفے راہ جوید و از ہر گوشہ بیرون برآید درختہا در دیوار وے افتد و آخر الامر بدان رسد کہ یکبارگی از حوض تا بود و ویران شدہ آبہا در اطراف و جوانب پراگندہ گردد. وَ بَشِّرْ مَالَ الْبَخِیْلِ بِحَادِثٍ اَوْ وَارِثٍ[۲] قطعہ

مال کز وے بخیل بہرہ نیافت — دست تاراج داد بر باد ش
یا بوارث رسید و گہ گاہے — خیر بہ نفرین نمی کند یادش

چون پسران نصائح پدر شنیدند و منافع سخنان او تیک بشناختند ہر یک حرفے

---

۱ غیر پسندیدہ۔ ۲ اور خوشخبری سنا دے بخیل کے مال کو کسی حادثہ کی یا وارث کی ۱۲

اختیار نموده دوست بیکاری زدند و برادر مهتر ایشان روی به تجارت نهاده و سفر دور دست پیش گرفت با دو گاو بارکش بودند که ثور گردون با قوت ایشان طاقت مقاومت نداشتی و شیر فلک از صولت و صلابت آنها چون گربهٔ دزده دار ناخن هیبت در پنجهٔ اضطرار پنهان کردی بیت

بجثه چو فیل و به حمله چو شیر بدیدن دلاور برفتن دلیر

یکی را شتربه نام و دیگری را مندبه و خواجهٔ تاجر پیوسته ایشان را تربیت کردی و بنفس خود تعهد حال ایشان نمودی اما چون مدت سفر دراز کشید و راههای دور قطع کردند فتوری باحوال ایشان راه یافته و اثر ضعف بر ناصیهٔ حال ایشان ظاهر شد قضا را در اثنای راه خلابی عظیم پیش آمد و شتربه دران بماند خواجه بفرمود تا بحیلهٔ تمام او را بیرون آوردند و چون طاقت حرکت نداشت یکی را بمزد گرفته برای تعهد او نامزد کرد و مقرر شد که چون قوتی گیرد او را بکاروان رساند مزدور یک دو روزی در میان بیابان ماند از تنهایی ملول شد و شتربه را گذاشته خبر فوت او بخواجه رسانیده و دران منزل مندبه از غایت کوفتگی و مفارقت شتربه درگذشت اما شتربه را باندک مدتی قوت حرکت پدید آمده در طلب چراخور هر طرفی می پوئید تا بمرغزاری رسید بانواع ریاحین آراسته و بگونه گونه ریحانها پیراسته رضوان از رشک آن روضه انگشت غیرت گزیده و آسمان بر نظارهٔ آن دیدهٔ حیرت

کشاده

فرد

از گل و سبزه نوخاسته و آب روان　　چشم بد دور تو گوئی که بهشت دگر است

شتربه را آن منزل خوش آمد نیت اقامت در ساحت آن مرغزار فرو گرفت و چون یک چندے بے بند تکلیف و قید تکلف در ساحت آن مرغزارے بچرید و در آن ہوائے روح بخش و دلکشا بمراد دل گذرانید بغایت قوی جثہ و فربہ گشت لذت آسائش و ذوق آرامش او را بران داشت کہ بنشاطے بیرایہ و حظی تمام تر بانگے بلند کرد و در حوالی آن مرغزار شیرے بود با صولت و ہزبرے در غایت شوکت و جوش بسیار در خدمت او کمر بستہ و سباع بے شمار سر متابعت بر خط فرمان او نہاده و شیر از غرور جوانی و نخوت حکومت و کامرانی و کثرت خدم و بسیاری حشم کسے را از خود بزرگتر تصور نکردے و ببر تیز حملہ و فیل قوی جثہ را در نظر نیاوردے و ہرگز گاو ندیده بود و نہ آواز او شنیده چون بانگ شتربه باو رسید بغایت ہراسان شد و از ترس آنکہ سباع ندانند کہ ہراس بدو راه یافتہ ہیچ جانب حرکت نمی کرد و بیک جائے ساکن می بود و در حشم او دو شغال محتال بودند یکے را کلیله نام و دیگرے را دمنہ و این ہر دو بذہن و ذکا شہرتے تمام داشتند اما دمنہ بزرگ نفس تر بود و در طلب جاه و ناموس حریص تر دمنہ بفراست از شیر دریافت کہ خوفے برو مستولی شده و از نامردمی دل مشغول دارد با کلیله گفت در حال ملک چہ گوئی کہ نشاط حرکت چرا گذاشتہ است و بر یک جائے قرار گرفتہ بیت

آشنا را ملالتِ جبینش   داده خبر از دل حزینش

کلیله جواب داد که ترا باین سوال چه کار و با گفتن این سخن چه نسبت مصرع
تو از کجا سخن سِرِّ مملکت ز کجا . و ما بر درگاه این ملک طعمه می یابیم و در سایهٔ دولتش
با آسایش روزگار می گذاریم همین بسنده کن و از تفتیش اسرار ملوک و از تحقیق
احوال ایشان درگذر چه ما از آن طبقه نیستیم که بمنادمت سلاطین مشرف توانیم
شد یا سخن ما را نزدیک پادشاهان محل استماع تواند بود پس ذکر ایشان کردن
تکلف باشد و هر که بتکلف کاری کند که سزای آن نباشد بدو آن رسد
که بوزینه رسید دمنه پرسید که چگونه بوده است آن حکایت کلیله گفت آورده اند
که بوزنه درودگری را دید که بر چوبی نشسته آن را می برید و دو میخ داشت
یکی را بر شکاف چوب فرو کوفته تا بریدن آن آسان گشته و راه آمد و شد
اره کشاده شدی و چون شکاف از حد معین درگذشتی دیگری بکوفتی و
میخ پیشینه را بر آوردی و برین منوال عمل می نمود و بوزنه تفرج؎ میکرد ناگاه درودگر
را بنای کاری جایی بر خاست بوزنه چون جای خالی دید فی الحال بر
چوب نشست و از آن جانب که بریده بود پای او بشکاف چوب فرو رفت
بوزنه آن میخ را که در پیش کار بود قبل از آن که آن دیگری فرو کوبد از شکاف
چوب بر کشید و چون میخ از شکاف کشیده شد فی الحال هر دو شق چوب بهم

؎ یہاں بمعنی سیر و تماشا - ۱۲

پیوسته شد پای بوزنه در میان چوب محکم بماند مسکین بوزنه از درد رنجور شده می نالید و می گفت **بیت**

آن به که هر کسی بجهان کار خود کند   وان کس که کار خود نکند نیک بد کند

کار من میوه چیدن است نه اره کشیدن و پیشه من تماشای بیشه است نه زدن تبر و تیشه ع آنرا که چنان کند چنین آید پیش و بوزنه با خود درین گفتگو بود که درودگر باز آمد و اورا دستبردی بسزا نمود و کار بوزنه بدان فضولی بهلاکت انجامید و ازینجا گفته اند **مصرع** کار بوزنه نیست نجاری و این مثل بدان آوردم تا بدانی که هر کس را کار خود باید کرد و قدم از اندازه بیرون نباید نهاد و لیکن عمل حیالی و چه زیبا گفته اند **بیت**

شغلی یاد دارم از یاری   کار هر مرد و مرد هر کاری

این کار که نه کار تست فرو گذار و اندک طعمه و قوتی که میرسد غنیمت شمار دمنه گفت هر که بملوک تقرب جوید برای طعمه و قوت نباید چه شکم بهر جایی و بهر چیزی پر شود بلکه فایده ملازمت ملوک یافتن منصب عالی باشد تا دران حال دوستان را تواند بلطف نواختن و هم دشمنان را بقهر ساختن و هر که همت او بطعمه سر فرود آرد از شمار بهایم است چون سگ گرسنه که باستخوانی شاد شود و گربه خبیث طبع که بنان پاره خوشنود گردد و من دیده ام که شیر اگر خرگوشی شکار کند چون گوری بیند دست ازو باز داشته روی بصید گور آورد **فرد**

همت بلند دار که نزد خدا و خلق باشد بقدر همت تو اعتبار تو

و هر که درجهٔ بلند یافت اگرچه چون گل کوتاه زندگانی باشد خردمندان بسبب ذکر جمیل
او را دراز عمر شمرند و آنکه بدنارت و دون همتی سر فرود آرد چون برگ نار اگرچه
دیر بپاید نزدیک اهل فضل اعتبارے نیابد و از حساب بہ نگیرند فرد

سعدیا مرد نکونام نمیرد هرگز مردہ آنست که نامش بہ نکوئی نبرند

کلیله گفت طلب مراتب و مناصب از جمعے نیکو آید که بشرف نسب و فضیلت
ادب و بزرگ زادگی استعداد و استحقاق آن داشته باشند و ما ازین طبقه نیستیم
که مرتبهاے بزرگ را شائسته باشیم و در طلب آن قدم سعی توانیم زد فرد

خیال حوصلهٔ بحر می پزم هیهات چهاست در سر این قطرهٔ محال اندیش

دمنه گفت دست مایهٔ بزرگی عقل و ادب ست نه اصل و نسب هر که عقل صافی و خرد
کامل دارد خویشتن را از پایهٔ خسیس بمرتبهٔ شریف رساند و هر کرا رائے ضعیف و عقل
نحیف باشد خود را از درجهٔ عالی بمرتبهٔ دنی اندازد قطعه

بپیشکاری عقل شریف و پائے درست توان کمند تصرف بر آسمان افگند
اگر نه دیدهٔ دل برکشاید از همت نظر بسوے معانی نمی توان افگند

و بزرگان گفته اند که ترقی درجات شرف بزحمت بسیار دست دهد و تنزل از مرتبهٔ
عزت باندک کلفتے میسر گردد چنانکه سنگ گران را بمشقت بسیار از زمین بردوش
توان کشید و باندک اشارتے بر زمین توان انداخت و بواسطه اینست که جز مرد

بلند همت که تحمل و محنت داشته باشد کیفے دیگر بکسب معانی رغبت نمی تواند نمود فرد

تا زنین را عشق در زیدن نزیبد جانمن شیر مردان بلاکش یا درین غوغا نهند

هر که آسایش انجول را حجۀ طلبد دست از آبروے شسته دائم الوقت در زاویه خواری و ناکامی منزوی خواهد بود و آنکه از خارستان المشهرة آفتة اندیشه باند کہ فرصتے را گل مراد چیده در چمن عزت بر مسند عزت خواهد نشست قطعه

تا غم نخورد و در دنیفزد و قدر مرد تا لعل خون نکرد جگر قیمتی نیافت

از نامۀ سعادت خود مرد راه رو بے داغ محنتے رقم دولتے نیافت

مگر تو داستان آن دو همراه نشنیده که یکے بواسطۂ تحمل رنج و عنا بذروۀ پادشاهی رسید و دیگرے بسبب کاهلی و تن آسانی در حضیض احتیاج و پریشانی بماند کلیله گفت چگونه بوده است آن حکایت دمنه گفت دو رفیق که یکے سالم نام داشت و دیگرے غانم در راهے می رفتند و مرافقت یکدیگر منازل و مراحل قطع میکردند گذر ایشان بر دامن کوهے افتاد که قلّه اش با سبز خنگ فلک عنان در عنان داشتے و کمرش با سطح منطقة البروج رکاب در رکاب بستے و در پاے آن کوه چشمه آب بود بصفا چون رخسارۀ تازه رویان گلعذار و بحلاوت چون سخن شکر لبان شیرین گفتار در پیش چشمه حوضے بزرگ ساخته و گرداگرد آن درختان سایه دار سر در سر آورده. نظم

زیکسو شاخ ریحان بر دمیده ز دیگر سو درختان سر کشیده
بپاے سرو سنبل در فتاده بنفشه پیش سوسن سر نهاده

القصه آن دو رفیق از بادیهٔ هولناک بدان سر منزل پاک رسیدند و چون جائے خوش و ماواے دلکش دیدند همانجا برسم آسائش قرار گرفتند و بعد از آسودگی بر اطراف و جوانب حوض و چشمه گذرے میکردند و از هر سو نظرے می افگندند ناگاه بر کنار حوض از آن سو آب می آمد سنگے سفید دیدند و بخط سبز که خرده نقلم قدرت بر صفحه حکمت رقمے چنان نتوان کشید بر وے نوشته که اے مسافران منزل را بشرف نزول مشرف ساختی بدان که ما نزل[۱] مهمان به بهترین وجهے ساخته ایم و مائده فائده بخوب ترین نوعے پرداخته و لے شرط آنست که از سر گذشته پاے درین چشمه نهی از خطر گرداب و هول غرقاب اندیشه نانموده خود را بهر نوع که توانی بکنار اندازی و شیرے که از سنگ تراشیده در پایان کوه نهاده اند آنرا بر دوش کشی و بے تامل و تعلل بیک دویدن خود را ببالاے کوه رسانی و از نهیب سباع جان شکار که پیش آید و شوکت خارهاے جگردوز که دامنگیر شود از کار باز نمانی که چون بدان بالا بر آید درخت مقصود ببر آید

تا ره نه رود کسے بمنزل نرسد تا جان نکند بعالم دل نرسد
گر جمله جهان بگیرد انوار قبول یک شعشعهٔ خور به مرد کاهل نرسد

بعد از وقوف بر مضمون آن خط غانم روے بسالم کرد و گفت اے برادر بیا تا بہ قدم

۱؎ نزل ۔ ضیافت و مهمانی ۱۲

مجاهده این میدان مخاطره بپیمائیم و جهت وقوف بر کماهی این طلسم انچه امکان سعی باشد بنمائیم فرد

یا با مراد بر سر گردون نهیم پای — یا مردوار در سر همت کنیم سر

سالم گفت اے یار عزیز بمجرد دیدن خطیکه راقم آن معلوم و حقیقت آن مفهوم نباشد مرتکب خطر عظیم شدن و بتصور فائده وهمی و منفعتی خیالی خود را در مهلکه بزرگ انداختن دلیل جهل است هیچ عاقل زهر بیقین و تریاک بگمان نخورد و هیچ خردمند محنت نقد براے راحت نسیه قبول نکند فرد

نیست برابر بنزد مردم دانا — یکدمه غم با هزار ساله تنعم

غانم فرمود که اے رفیق شفیق هوس استراحت مقدمه محنتست و نارت است ارتکاب مخاطره نشانه دولت و عزت قطعه

هر که آسودگی و راحت جست — دل خود را ز بخت شاد نکرد

وانکه ترسید از جفاے خمار — قدح باده مراد نخورد

سر مرد بلند همت بر گوشه و توشه فرو نیاید و تا پایه بلند بدست نیارد از پاے طلب ننشیند گل طرب بے خار تعب نتوان چید و در گنج مراد جز بکلید رنج نتوان گشاد و مرا پاے همت عنان گرفته بسر کوه خواهد کشید و از گرداب بلا و تحمل بار عنا نخواهم اندیشید فرد

گر در طلبش بارِ رنجے برسد شاید چون عشق حرم[۱] باشد سهل ست بیابانها

سالم گفت مسلّم که ببوئے بهار دولت با غوغهائے خزان نکبت در توان ساخت

فاما در راهی قدم زدن که پایان ندارد و در بحرے سیاحت نمودن که ساحلش پدید نیست از طریق خردمندی دور می نماید و هر که در کارے شروع کند باید که چنان که مدخلش را دانسته مخرجش را نیز ببیند و آغاز مهم نظر بانجام انداخته ضرر و نفع آن بمیزان عقل بسنجد تا رنج بیهوده نکشیده باشد و نقد عمر عزیز را بر باد فنا بر نداده مثنوی

تا نکنی جاے قدم استوار پاے منه در طلب هیچ کار
در همه کارے که درآئی نخست رخنهٔ بیرون شدنش کن درست

شاید که این خط برائے تجربه نوشته باشد و این رقم برائے استهزا و بازی کشیده و این چشمه گرداب باشد که بآشنائی بکنار نتوان آمد و اگر نجات از و میسر گردد ممکن که در آن شیر سنگی مشابه باشد که بر دوش نتوان کشید و اگر آن نیز وجود گیرد ممکن ست که بیک دویدن بسر کوه نتوان رسید و اگر این همه بجا آورده شود هیچ معلوم نیست که نتیجه چه خواهد بود من بارے درین معامله همراه نیستم و ترا نیز از اقدام درین کار منع میکنم غانم گفت ازین سخن درگذر که من بقول کسے از عزیمت خود برنگردم و عقدے که بسته ام بوسوسهٔ شیاطین الانس و الجن نگشایم و من میدانم که تو قوت همراهی نداری و در مرافقت نخواهی کرد بارے تماشا نظاره می کن و بهمت و دعا و نیازمندی مددے میده فرد

---

۱ حرم۔ احاطہ جو خانہ کعبہ کے گرد اگرد ہے ۱۲

دانم کہ ترا قوت مے خوردن نیست بارے بتماشاے گلستان آئی

سالم دانست کہ او در مہم خود بیچیت ست گفت اے برادر می بینم کہ بسخن من متمتع نمی شوی و ترک این کار نا کردنی نمی کنی و من طاقت مشاہدہ این حالت ندارم و تفرج کارے کہ ملایم طبع و مقبول دل من نیست نمی توانم صلاح دران دیدہ ام

مصرع بیرون کشیدہ باید ازین ورطہ رخت خویش

پس بار یکہ داشت بر راحلہ نہادہ یار خود را وداع کردہ و روے براہ آورد غانم دل از جان بشستہ بہ آب چشمہ آمد و گفت فرد

در بحر محیط غوطہ خواہم خوردن یا غرقہ شدن یا گہرے آوردن

پس دامن عزم بر کمر ہمت استوار کردہ قدم در چشمہ نہاد بیت

آن چشمہ نبود بلکہ دریاے بود کانجا خود را بصورت چشمہ نمود

غانم دانست کہ آن چشمہ گرداب بلاست اما دل قوی داشتہ بآشنائی یقین بساحل نجات رسیدہ و بکنار آب آمدہ نفس راست کردہ شیر سنگے را بقوت تمکین بر پشت کشید و ہزار گونہ زحمت را قبول نمودہ بیک دویدن خود را بسر کوہ رسانید و دران طرف کوہ شہرے بزرگ دید با ہواے خوش و فضاے دلکش بیت

شہرے چو بہشت از نکوئی چون باغ ارم بتازہ روئی

غانم بالاے کوہ قرار گرفتہ بجانب شہر نظر میکرد کہ ناگاہ ازان شیر سنگے آوازے بصلابت بر آمد چنانچہ لرزہ در کوہ و صحرا افتاد و آن صدا بشہر رسیدہ مردم بسیار از

یمین و یسار بیرون آمدند و روی بکوه نهاده متوجه غانم گشتند غانم بدیدهٔ حیرت می نگریست و از هجوم خلایق تعجب می نمود که ناگاه جمعی اعیان و اشراف رسیده رسم دعا و شرط ثنا بجا آوردند و بالتماس تمام او را بر مرکب راهوار سوار کرده بجانب شهر بردند و سر و تن وی بگلاب و کافور شسته خلعتهای پادشاهانه پوشانیدند و باعزاز و اکرام تمام زمام سلطنت آن ولایت بکف کفایت او باز دادند غانم از کیفیت آن حال سوال کرده بدین منوال جواب شنید که حکما درین چشمه که دیده طلسمی ساخته اند و آن شیر سنگین را بانواع تفکر و تامل با ملاحظهٔ طلوع درجات و نظرات ثوابت و سیارات پرداخته و هرچند وقت عزیزی را در خاطر آید که برین چشمه گذشته و شیر را برداشته ببالای کوه برآید هرآئینه آن حال در زمانی وجود خواهد گرفت که پادشاه این شهر را اجل رسیده باشد پس شیر بآواز آید و صدای او بشهر رسیده مردم بیرون آیند و او را بپادشاهی برداشته در سایهٔ عدالتش بآسایش روزگار بگذرانند تا آن زمان که نوبت او نیز بسر آید مصرع

یکی چون رود دیگر آید بجای

و چون بحکم الهی آفتاب حیات حاکم این ولایت در افق فوات غروب کند مقارن حال ستارهٔ حشمت آن صاحب دولت از ذروهٔ[1] آن کوه طلوع نماید و مدتهای متمادی شده که این قاعده بر همین دستور که مذکور شد استمرار یافته و تو امروز

---

[1] ذروه- کنگره- چوٹی- ۱۲۰

بادشاہ این شہر و فرمانروائی این دہری مصرع

ملک آن تست فرمان فرمائی ہرچہ خواہی

غانم دانست کہ کشیدن آن ہمہ محنتہا بتقاضاے دولت بودہ فرد

دولت چو بہ پیشکاری آید ہر کار چنان کند کہ شاید

واین مثل براے آن آوردم تا بدانی کہ نوش تازہ نعمت بے نیش آزار و محنت نیست و ہر کرا سوداے سرفرازی پدید آید پائمال ہر سفلہ نخواہد شد وبمرتبہ دنی و پایہ دون قانع نخواہد گشت و من تا در مجلس تقرب شیر حاصل نہ کنم و در زمرہ مقربان حضرتش داخل نگردم سر بیالین فراغت نخواہم نہاد و پاے بر بستر استراحت دراز نخواہم کرد کلیلہ گفت کلید این در از کجا بچنگ آوردہ و اندیشہ دخل درین مہم چگونہ کردہ دمنہ گفت میخواہم کہ درین فرصت کہ تحیر و تردد بشیر راہ یافتہ است خویشتن را بر و عرضہ کنم و ممکن است کہ بنوشدارو ے نصیحت من او را فرحے حاصل آید و بدان وسیلہ در حضرت او قرب و جاہ من بیفزاید کلیلہ گفت ترا قرب و نزدیکی شیر چگونہ حاصل شود و اگر شود چون تو خدمت ملوک نہ کردہ و رسوم و آداب ملازمت نمیدانی باندک فرصتے انچہ حاصل کردہ باشی از دست بدہی و دیگر بارہ تدارک آن نتوانی نمود دمنہ گفت چون مرد دانا و توانا باشد مباشرت[۵۱] کارہای بزرگ او را زیان ندارد و ہر کہ بر ہنر خویش اعتماد دارد در ہر کاری کہ خوض نماید چنانچہ

---

[۵۱] مباشرت۔ خود کسی کام میں گھسنا۔

شرط است که از عهده بیرون آید و دیگر آنکه گر دولت پدید آید بدانچه باید براه نماید چنانچه در اخبار آمده که آفتاب دولت یکے از بازاریان مرتفع گشته رتبهٔ سلطنت یافت و آثار اخبار او در جهان منتشر گشت یکے از بادشاهان قدیم بدو نامه نوشت که صنعت تو تجارتی بوده است و تو درو دگری نیکو دانی تدبیر ملک داری و رای کارگذاری از که آموختهٔ او در جواب نوشت که آنکه دولت بمن ارزانی داشته هیچ دقیقه از تعلیم جهانداری فرو نگذاشته مثنوی

خرد چون دفتر تلقین[1] کشاید   زمن آن در وجود آید که باید
ز دولت هر کرا روشن شود شمع   همه اسباب نیکوئی کند جمع

کلیله گفت بادشاهان همه ارباب فضل را بکرامت مخصوص نگردانند بلکه نزدیکان خود را که به ارث و اکتساب در خدمت ایشان تقرب یافته باشند بالتفات بادشاهانه اختصاص دهند و چون تو با شتربه سابقهٔ موروثی داری و نه وسیلهٔ مکتسبی ممکن که از عواطف او محروم بمانی و موجب دشمن کامی شود دمنه گفت هر که در ملازمت سلطان درجهٔ رفیع پیدا کرده بسبیل تدریج بوده و بجد و جهد ایشان و آثار تربیت سلطان آن مرتبه روی نموده و من نیز همان میجویم و از جهت آن می پویم و کشیدن رنجها بسیار و چشیدن شربتهاے ناگوار را با خود راست آورده ام و میدانم که هر که درگاه ملوک را ملازمت گیرد او را پنج کار اختیار باید کرد اول شعلهٔ آتش خشم را بآب حلم

[1] تلقین۔ سمجھانا۔ تعلیم دینا۔

فرو نشاند دوم از وسوسهٔ شیطان هوا حذر نماید سوم حرص فریبنده و طمع فتنه انگیز
را بر عقل راهنما مستولی نسازد چهارم بنای کارها بر راستی و کوتاه دستی نهد پنجم حوادث
و وقائعی که پیش آید آنرا برفق مدارا تلقی[51] نماید و هر که بدین صفتها متصف شد هر آئینه مراد
او بخوبترین وجهی برآید کلیله گفت من تصور کردم که بملک نزدیک شدی بچه وسیله منظور
او شوی و بکدام هنر منزلتی و درجتی یابی دمنه گفت اگر تقرب آن حضرت میسر گردد
بر پنج خصلت پیش گیرم اوّل آنکه باخلاص تمام خدمت کنم دوم همت خود را بر
متابعت او مقصور گردانم سوم افعال و اقوال او را به نیکوئی باز نمایم چهارم چون
کاری آغاز نماید که بصواب نزدیک باشد و صلاح ملک در ان بینم آن را در چشم و
دل او آراسته گردانم و منافع و فواید آن بنظر او در آورم تا شادی او بخوبی رای
و راستی تدبیر او بیفزاید پنجم اگر در کاری خوض نماید که عاقبتی وخیم[52] و خاتمتی مکروه
داشته باشد که مضرت آن بملک بازگردد بعبارت شیرین و رفق تمام ضرر آنرا
باز نمایم و از سوء عاقبت آن او را به آگاهانم و هرگاه که پادشاه هنرهای من به
بیند مرا بنوازد و عنایت خود مخصوص گرداند و پیوسته مائل صحبت و راغب نصیحت
من باشد چه هیچ هنر پنهان نمی ماند و هیچ هنرمندی از اثر تربیت و تقویت بی بهره
نمی شود قطعه

---

[51] تلقی۔ ملاقات کرنا ۱۲ [52] وخیم۔ بدگوار ۱۲

هنر چو مشک بود مشک کے نہان ماند جہان ز نگہت او پر ز بو شود ناگاه

برو بکسب هنر کوش کز فضائل تو بسیط خاک پر از گفتگو شود ناگاه

کلیلہ گفت چنان می نماید کہ رائے تو برین قرار گرفتہ است و عزیمت تو بر امضای[1] این مهم تصمیم یافتہ باری نیک بر حذر باش کہ ملازمت سلاطین کاری پرخطر و مهمی پر دشوار است و حکما گفتہ اند کہ بر سہ کار اقدام ننماید مگر نادانی کہ رائحہ عقل نہ شنیده باشد اول خدمت سلطان دوم چشیدن زہر بگمان سوم افشای سر خود با زنان و حکما پادشاہان را بکوه بلند تشبیہ کرده اند کہ اگرچہ درو معدن جواہر قیمتی ہست اما برو مسکن پلنگ و مار و موذیات دیگر نیز می باشد ہم رفتن برو دشوار و ہم مقام کردن برو مشکل و نیز گفتہ اند کہ صحبت سلطان بمثابہ دریا است بازرگانی کہ سفر دریا اختیار کند یا سود بسیار بدست آرد و یا در غرقاب ہلاکت گرفتار گردد بیت

بدریا در منافع بیشمار است وگر خواہی سلامت بر کنار است

دمنہ گفت آنچہ فرمودی از روی نیک خواہی بود و من میدانم کہ سلطان مثل آتش سوزانست ہر کہ بوے نزدیک تر خطر وی بیشتر بیت

ز صحبت پادشہ بپرہیز چون ہیزم خشک ز آتش تیز

فاما ہر کہ از مخاطره بترسد بدرجۂ بزرگی نرسد فرد

---

[1] امضا - جاری کرنا

از خطر خیزد بزرگی زانکہ سود دہ چہل[۱] بر نہ بندد گر بترسد از خطر بازرگان

و در سہ کار شروع نتوان نمود مگر بہ بلندی ہمت عمل سلطان و سفر دریا و مقابلت

اعدا من خود را دون ہمت نمی بینم پس چرا از عمل سلطان اندیشم **مثنوی**

چون بازوی ہمتم چنین ست ہرچہ آن طلبم در آستین ست

خواہی شرف و بزرگ واری میکوش بہمتے کہ داری

فی الجملہ بہر چہ دست سائی ہمت چو قوی بود بر آئی

کلیلہ گفت کہ اگرچہ من مخالف این تدبیر و منکر این عزیمتم اما چون رای تو درین

کار رسوخی و طبع تو برین اندیشہ تباتی دارد مبارکباد **مصرع**

اینک سر راہ تو برو خوش بسلامت

دمنہ برفت و بر شیر سلام کرد شیر پرسید کہ این چہ کس ست گفتند پسر فلان کہ مدتے

ملازم عتبہ علیہ بود شیر گفت آری می شناسم پس او را پیش خواند و گفت کجا میباشی

دمنہ گفت بدستور پدر حالا ملازم درگاہ فلک اشتباہ شدہ ام و آنرا قبلۂ حاجات و

کعبہ مرادات ساختہ منتظر میباشم کہ اگر مہمی افتد و حکم ہمایون صادر گردد آنرا بنجر د خویش

کفایت کنم و برای روشن دران خوض نمایم و چنان بارکان دولت و اعیان حضرت

در کفایت بعضے مہمات احتیاج می افتد ممکن کہ بدرگاہ ملوک مہمی حادث شود کہ بمدد

زیر دستان باتمام رسد **مصرع**

---

[۱] اے دران روپیہ منفعت چہل روپیہ حاصل نشود چون تاجر از خطر ہراس نماید۔

اندرین راہ چو طاؤس نگارست مگس

کاریکہ از سوزن ضعیف در وجود آید نیزۂ سرافراز در ترتیب آن مقصرست و مہمیکہ قلمتراش نحیف سازد شمشیر آبدار در آن متحیرّ و ہیچ خدمت گار اگرچہ بے قدر و فرومایہ باشد از دفع مضرتے و جذب منفعتے خالی نیست چون چوب خشک بخواری بر رہگذر افتادہ امکان دارد کہ روزی بکار آید اگر ہیچ رانشاید شاید کہ از وے خلالے سازند یا گوش را بسببِ وے از وسخ بپردازند فرد

گردستۂ گل نیاید از ما   ہم ہیزم دیگ را بشائیم

شیر چون سخن دمنہ شنید از فصاحت و بلاغت او متعجب شدہ رو بہ نزدیکان خود آورد و گفت مرد خردمند اگرچہ گمنام بود عقل و دانش او بہ اختیار فضائل او را بہ قوم ظاہر گرداند چنانچہ فروغ آتش کہ اگر فروزندہ خواہد کہ پست بسوزد البتہ سر بہ بلندی کشد بیت

آنرا کہ نشان عشق یارست   بر ناصیۂ وے آشکارست

دمنہ بدین سخن شاد شدہ دانست کہ افسون او در شیر اثر کردہ و فریب و بغایت موثر آمدہ زبان نصیحت بکشود و گفت واجب است بر کافۂ خدم و حشم کہ بادشاہ را ہر چہ پیش آید بمقدار فہم و دانش خود دران تامل نمایند و انچہ ہر یک را بخاطر رسد بعرض رسانند و طریق مناصحت فرو نہ گذارند تا ملک اتباع[۵۱] و لواحق[۵۲] خود را نیکو

---

۵۱ اتباع جمع تابع کی۔ ۵۲ لواحق جمع لاحق کی۔

بشناسد و باندازهٔ رای و تدبیر اخلاص و تمیز هر یک واقف شده هم از خدمت ایشان انتفاع گیرد و هم فراخور استحقاق هر یک را بنوازد چه تا دانه در پردهٔ خاک نهان باشد هیچکس در پروردن او سعی ننماید و چون نقاب خاک از چهره بگشاید و با خلعت زمردین سر از گریبان زمین برآورد معلوم شود که آن درخت میوه دار و نهال نفع رسانست لاشک آنرا پرورند و از ثمرهٔ آن نفع گیرند و اصل در همه ابواب تربیت ملوک ست هر کرا از اهل فضل بنظر عاطفت اختصاص دهند بمقدار تربیت از و فایده گیرند فرد

من هیچ خار و خاکم و تو آفتاب و ابر گلها و لالها دهم از تربیت کنی

شیر گفت تربیت خردمندان چگونه باید کرد و از ایشان بچه وسیله برتوان خورد دمنه گفت اصل درین کار آنست که پادشاه نظر بحسب کند نه بنسب و اگر جمعی بی هنران خدمت آبا و اجداد را وسیله سازند بدان التفات نکند که آدمی را نسب بهنر درست باید کرد نه بپدر مثنوی

از هنر خویش کشا سینه را | مایه مکن نسبت دیرینه را
زنده بمرده مشو ای ناتمام | زنده تو کن مردهٔ خود را بنام
از پدر مرده ملاف ای جوان | گر نه سگی چون خوشی از استخوان

موش با وجود آنکه با مردم همخانه است بواسطهٔ ایذا و آزار که از و می رسد در هلاک او سعی واجب میدانند و باز که وحشی و غریب ست چون از و منفعتی تصور میتوان کرد

باعزاز بهرچه تمام تر او را بدست می آرند و بر ساعد ناز از روی اعزاز باهتزاز می پرورند
پس ملک باید که نظر با آشنا و بیگانه نکند بلکه مردم عاقل و فرزانه را طلبد و کسانی
را که در کارها غافل و از هنرها عاطل باشند بر مردمان فاضل و هنرمندان کامل ترجیح
روا ندارد که منصب خردمندان را به بیهنر دادن چنان باشد که حلیه[1] سر بر پای
بستن و پیرایه پای بر سر آویختن و هر جا که اهل هنر ضائع باشند و ارباب جهل و سفاهت
زمام اختیار بدست گیرند خلل کلی بامور آن مملکت راه یابد و شآمت آن حال
بروزگار شاه و رعیت رسد فرد

همای گو منگن سایهٔ شرف هرگز | بران دیار که طوطی کم از زغن باشد

چون دمنه از سخن فارغ شد شیر بوی التفات تمام فرموده از جملهٔ خواص حضرتش
گردانید و با سخنان او انس و الفت گرفته بنای مهمات بر مواعظ و نصائح او نهاد
و دمنه نیز روش عقل و کیاست و فهم و فراست پیش گرفته باندک زمانی محرم حریم
سلطنت شد و در صلاح و اصلاح امور مملکت و دولت مدار علیه و مشار الیه گشت
روزی وقت را مساعد و زمانه را موافق یافته خلوتی طلبید و گفت مدتی شد که ملک
بر یک جا قرار گرفته است و لذت حرکت و نشاط شکار را فرو گذاشته تا معلوم کنم موجب
آن ز ابتدا الم و دران باب بهر نوع که مقدور تواند بود سخن رانم شیر خواست که بر دمنه
حال هراس خود پوشیده گرداند دران میانه شتربه بانگ صعب کرد آواز او چنان

---

[1] حلیه - زیور ۱۲

شیر را از جای برد که عنان تمالک[1] از دست او بشد بالضرورت راز خود با دمنه بگشاد
گفت سبب دهشت من این آواز است که می شنوی و من نمی دانم که آواز کیست
اما گمان می برم که قوت ترکیب او فراخور آواز او باشد اگر چنین صورتی باشد ما را
درینجای مقام کردن صواب نیست دمنه گفت ملک را بجز این آواز دل مشغولی
دیگر هست گفت نه دمنه گفت پس نشاید بدین مقدار از مکان موروث جلا کردن
و از وطن مالوف مفارقت نمودن آوازے را چه اعتبار و کاهے را چه وزن که کسے
بدان از جا برود و پادشاه را باید که چون کوه ثابت قدم باشد تا بهر بادے متزلزل
نگردد و بهر فریادے از جائے نه جنبد مصرع

تا بهر بادی نجنبی پا بدامن کش چو کوه

و بزرگان گفته اند که بهر آواز بلند و جثه قوی التفات نباید کرد که نه هر صورتے
دلالت بر معنی کند و نه هر ظاهری نمودار باطن باشد نے هر چند فربه باشد بچوب
لاغر شکسته گردد و کلنگ[2] هر چند بزرگ جثه بود بچنگل باز ضعیف ترکیب در
ماند و هر که از جثه بزرگ حسابی گیرد بدو آن رسد که بدان روباه رسید شیر گفت چگونه
بوده است آن حکایت دمنه گفت آورده اند که روباهے در بیشه میرفت و بوی
طعمه بهر طرف میگشت بپائے درختی رسید که طبلے از پهلوے آن آویخته بودند و هرگاه

---

[1] تمالک۔ مالک ہونا۔ عنان تمالک از دست او بشد یعنی وہ بے خود ہوگیا۔

[2] ایک پرندہ۔ سارس ۱۲

که تا این غایت در ملازمت واقع شده درگذارد و اگر توقف کنی بر فور بازگردم و صورت ماجرا باز نمایم. شنزبه که نام شیر و سباع شنید بترسید و گفت اگر مرا قوی دل گردانی و از سیاست او ایمن سازی با تو بیایم و بوسیلهٔ مرافقت تو شرف خدمت او دریابم. دمنه با وی سوگند یاد کرد و عهد و میثاق که دل او را بدان آرامی پدید آید بجای آورد و هر دو روی بجانب شیر نهادند. دمنه پیش آمد و شیر را از آمدن او خبر داد و بعد از زمانی گاو برسید و شرط خدمت بجای آورد و شیر او را گرم بپرسید و گفت بدین نواحی کی آمدی موجب آمدن چه بود. گاو قصهٔ خود بتمامی باز گفت. شیر فرمود که هم اینجا مقام کن تا از شفقت و اکرام و مرحمت و انعام ما نصیبی تمام یابی که ابواب عاطفت بر روی مجاوران[1] و یار خود گشاده ایم مائدهٔ پرفایدهٔ رعایت برای ملازمان آستان خود کشیده. مثنوی

درین مملکت گر بگردی بسی　　بما در شکایت نه بینی کسی
در اول بکار نکو نیت کنیم　　نظر در صلاح رعیت کنیم

گاو وظیفهٔ دعا و ثنا بتقدیم رسانید و کمر خدمت بطوع[2] و رغبت بر میان بربست و شیر نیز او را رتبهٔ تقرب ارزانی داشته روز بروز بخود نزدیکتر میگردانید و در اعزاز و احترام مبالغه و اطناب می نمود و در ضمن آن روی به تفحص حال و تحقیق کار او آورده اندازه رای و خرد و مقدار تمیز و تجربهٔ او بشناخت شخصی دید که بکمال کیاست معروف و بفهم و فراست موصوف هر چند اخلاق او را بیشتر آزمود اعتمادش بر وفور دانش او زیاده

---

[1] مجاوران. ہمسایگان ۱۲　　[2] طوع. خوشی سے اطاعت کرنا۔

نکو سیرتش دید روشن قیاس　　　سخن سنج و مقدار مردم شناس

جہان دیدہ و دانش آموختہ　　　سفر کردہ و صحبت اندوختہ

شیر پس از تامل و مشورت و تفکر و استخارت[1] گاو را محرم اسرار خود گردانید و ہر ساعت منزلت او در قبول و اقبال شریف تر و درجت وی در حکم گذاری و فرمانفرمائی رفیع تر میشد تا از جملہ ارکان دولت و اعیان حضرت در گذشت دمنہ چون دید کہ شیر تعظیم گاو را بسر حد افراط رسانید و مبالغہ در انعام و اکرام او از مرتبہ اعتدال[2] در گذرانید نہ سخن او را وقعے می نہد و نہ در مہمے با دمشاورت می نماید دست حسد سرمہ نفرت در دیدہ دل کشید و آتش خشم شعلہ غیرت در زاویہ دماغش افگند بیت

حسد ہر جا کہ آتش بر فروزد　　　ہم از اول حسود انرا بسوزد

خواب و قرار از وے بشد و سکون و آرام رخت از ساحت سینہ اش برداشت لشکایت نزدیک کلیلہ رفت و گفت اے برادر ضعف رائے و سستی تدبیر من نگر کہ تمامی ہمت بر فراغت شیر مقصود گردانیدم و گاو را بخدمت او آوردم تا قربت و مکنت یافتہ از ہمہ ملازمان در گذشت و من از محل و درجہ خود بیفتادم کلیلہ جواب داد مصرع

جان من خود کردہ خود کردہ را تدبیر نیست

---

[1] بہتری چاہنا۔　　[2] زیادہ کرنا۔

برائے سفرنامہ شاہ ایران ۱۹۳۲ء

روز دوشنبہ دوم ذیقعدہ

ساعت ہفت از نصف شب گذشتہ از خواب برخاستم۔ الحمدللہ احوالم بہتر بود۔ معلوم شد این جا کہ دیشب کشتی لنگر انداختہ۔ وسط دریاست ہیچ دخلے بمقابل رودخانہ طیمس ندارد۔ واز سہ ساعت و نیم از نصف شب گذشتہ الی حال[1] این جا لنگر انداختہ واز حالا تا دو ساعت دیگر ہم ہمیں جا خواہد ماند وجہ توقف درینجا این ست کہ چون نواب ولیعہد انگلیز باید در ساعت متعین باستقبال ما بیاید چند کشتی جنگی انگلیس نیز برائے تشریفات[2] ما جلو آمدہ سلام نظامی دادہ شلیک[3] توپ کنند۔ اگر شب میرسیدیم این تشریفات بعمل نمی آید۔ یک جہت عمدہ دیگر ہم این است کہ اینجا ہا غالباً مہ غلیظ می گیرد و اغلب در ہوائے مہ دو کشتی باہم تصادف می کنند و کشتی ہای بزرگ و کوچک زیادہ ہم متصل درین دریا در حرکت می باشد۔ با بودن مہ خیلے با علم و استادی باید حرکت کنند والّا اسباب خطر و حرکت خیلے مشکل است

---

[1] اینک [2] اعزاز [3] کئی بندوقوں کی ایک بارگی سر ہونے کی آواز۔

الحمدللہ امروز ہوا در نہایت خوبی و صاف و بے مہ بود و دریا مثل حوض بے موج و آرام خیلے شکر خداوند را بجاے آوردیم۔ خلاصہ صبح برخاستہ رخت پوشیدیم و قدرے در کشتی گردش کردیم۔ ابتدا از یک دالان باریک طولانی گذشتہ رفتیم بآن طرف کشتی کہ جاے فرنگیہا و بعضے از ملتزمین خودمان است و در حقیقت یک دستگاہ دیگر نیست یک دو اطاق را تماشا کردہ بعد از پلہ ہا بالا رفتہ بعرشہ کشتی رفتیم و در اطاقہاے عرشہ کہ جاے کاپتنہاے کشتی است قدرے نشستہ با کاپتنہا صحبت و فرمایش کردیم دوربین باطراف انداختہ بعضی کشتیہاے بزرگ و کوچک کہ از دور و نزدیک پیدا بود تماشا نمودیم۔ بعد از عرشہ پائین آمدیم یک پلہ چرخے بود کہ میرفت بسراسباب و ماشین حرکت کشتی از آن پلہ پائین رفتہ آمدیم سر چرخہاے بخار۔ گرمی بود یک دستگاہ ماشین ہم براے روشنی چراغہاے الکتریسیتہ این کشتی در آنجا دیدیم۔ تمام قوۂ چراغہاے برقی کشتی از ہمین یک ماشین دادہ می شود و براے دانستن اندازہ و حد قوۂ برقیتہ یک آہن رباے دارند۔ یک پارچہ آہن بزرگ کہ مثل یک کار انبر بود در دست گرفتیم بفاصلہ دو وجب ماندہ بآہن ربا قوۂ جاذبہ مقناطیسی آہن را از دست من کشیدہ بماشین چسبیدہ بطوریکہ بانہایت زور آہن ربا کندہ نمی شد خیلے آہن رباے غریبی بود۔ بعد از آنجا بالا آمدہ

ا؎ عرشہ یعنی Deck ۲؎ الکتریسیتہ یعنی electricity ۳؎ وجب یعنی بالشت

قدرے در سطح کشتی گردش کرده آمدیم پائین در ساعت نه و نیم بعد از نصف شب که
دو ساعت و نیم بنظر مانده بود لنگر کشتی را کشیده بطرف انگلیس حرکت کردیم
طول و عرض این کشتی از این قرار است یک صد و شصت قدم طول و ارد
هیجده قدم عرض. آلات و اشیاء غریب و عجیب در این کشتی دیده شد. در حقیقت
این کشتی عمارت بحری اعلیحضرت پادشاه انگلیس ست که همان طور که در
خشکی عمارت دارند توے[1] دریا هم یک دست عمارت دارند که داراے همه چیز از
اسباب و عملجات و حکیم و نوکرها و خادمها[2]، متعدد داشت و اینها همیشه در همین
کشتی منزل دارند صاحب منصب و امیران این کشتی هم معتبر تر از دیگران هستند
خطرهٔ بزرگ عمده که درین دریاے شمالی و رودخانهاے انجا است این ست
که انجا ها را مه زیاد می گیرد و حرکت کشتی هاے کوچک و بزرگ از بسکه زیاد است
و مثل بازار متصل در آمد و رفت هستند همین که هوا را مه گرفت و دیگر چشم چشم
را نمی بیند و باعث می شود که دو کشتی با هم خورده غرق می شود و براے رفع این
خطرهٔ تازه اختراعے در تمام کشتی هاے کرده اند که درین کشتی هم هست
یک شیپوری[3] است که صداے بسیار مهیب غریبے دارد و در وقت مه
مه این شیپور را محض اخبار متصل میزنند که دو کشتی هم نخورد خواستیم صداے
این شیپور را بشنویم ابتدا بخاری بلوله[4] هاے شیپور داده بعد بر حسب قاعده

---

[1] درمیان [2] جمع خادم [3] بگل [4] ٹونٹی

ویسمے کہ دارند در لولہ را باز کردند یک صدائے غریب عجیبے بیرون آمد
کہ بگوش خیلے زحمت میداد ونتوانستیم درآنجا بایستیم این شیپور را
در وقت مہ متصل میزنند و معلوم نیست کہ اہل سفاین[۱] بیچارہ ہا چہ حالت
از شنیدن این صدا ہم میرسانند الحمد اللہ کہ درین دو در ہیچ ہوا مہ نبود
و ما این صدا را نشنیدیم یک چیز غریب دیگر ہم این است کہ عملہ جات
این کشتی با کشتیہاے دیگر با دست و دو بیرق[۲] و علامات متصل بطور
تلگراف کہ مرس میزنند مکالمات مفصل طولانی می نمایند کہ ہمہ چیز بخوبی
معلوم مفہوم می شود دست خود شان را از این طرف بآن طرف بطورہاے
غریب حرکت و تکان می دہند چنانکہ از کشتی سواری ما با کشتی از بردن[۳]
کہ بعضے از ملتزمین ما سوار بودند بخوبی حرف می زدند. خلاصہ تفصیل این
کشتی زیاد است کہ اگر بخواہیم ہمہ را بنویسیم مفصل می شود. ہمین طور گاہے
در بالا و گاہے در پائین کشتی گردش می کردیم و کشتی ہاے کوچک بزرگ
بخاری و بادبانی کہ در اطراف این کشتی از دور و نزدیک زیادہ بود تماشا
می کردیم کشتی ہم خوب میرفت دریا ہم در نہایت آرامی و ملایمت بود چنانکہ
خود کاپیتان ہم اقرار داشت کہ سی سال است دریا را باین آرامے و ملایمت ندیدہ
ایم ہمین طور کہ رفتیم رسیدیم بوسط دریا کہ در انجا دو کشتی خیلے بزرگ در دست راست و

[۱] جمع سفینہ کشتی۔ [۲] بیرق۔ جھنڈی [۳] OSBORN.

چپ رادکشتی ما یکے در دو سال قبل و یکے دیگر سه سال پیش ازین
غرق شده بودند سواے دگلها و ریسمانهاے آنها چیزے دیگر از آب پیدا
نبود. الحمدلله از انجا هم بسلامت گذشتیم و بشب که دریارا تماشا می کردیم
بعضے ماهیهاے ریزه دیدیم مثل حیوانات کوچک فسفردار که در مازندران
ایران بسیار است و در شب دم شان برق می زند. این ماهیها هم توے
دریا از زیر موج و کف آب که از زیر چرخ کشتی بیرون می آمد زیر و بالا می
شدند و مثل الکتریسینه در تاریکی شب برق میدادند خیلے تماشا داشت خلاصه
راندیم هنوز نرسیده بمقابل رودخانه طمس سه کشتی جنگی زره پوش انگلیس
باستقبال ما آمده بنا کردند شلیک توپ نمودند و سلام دادن کشتیهاے
بخاری و بادبانی زیاده هم که همه پر از جمعیت مرد و زن بود از انگلیس به تماشاے
ما آمده بودند متصل هورا می کشیدند و دستمال تکان می دادند بقدرے
جمعیت توی کشتیها زیاده بود که کم مانده بود بعضے از کشتیها غرق شود از
سوراخهاے زیر کشتی مردم دست شان را بیرون آورده دستمال تکان میدادند
هنگامه غریبے بود که کم کم از طرفین سواحل پیدا شد تا رسیدیم به (گروزند)
که رودخانه طمس ست انجا قلعه جات نظامی متعدد هم براے حفظ و استحکام رود
این خانه ساخته اند و متصل از قلعه جات شلیک توپ می کردند اطراف این رودخانه

Humah of Phosphorus. ✓

تمام کارخانه جات و عمارات و آبادیست کشتیهای بادی و بخاری و قایقهای[له]
کوچک است که مثل گرد واز دو طرف آب ریخته بود و همه از مرد و زن خوشگل
پر بود و موج آب اسباب خطر قایقهای کوچک بود که کم مانده بود غرق شوند
اما بحمدالله آسیبی به کسی نرسید از کشتیها و قایقها گل بکشتی ما می انداختند.
چون کشتی ما نزدیک آمد و ساعتی که برای ورود ولیعهد معین کرده بودیم نیم
ساعت مانده بود کشتی ما در (کروزنه) توقف کرد تا نواب ولیعهد بیایند.
یک نفر روزنامه نویس نقاش هم که انگلیسی است از اسپا همراه ماست
و متصل صورت ما و همراهان ما را بطور مختلف می کشد. در یکی از اطاقهای بالای
کشتی که نشسته بودیم محض گذراندن وقت فرمودیم نقاش قلم و کاغذش آورد
گرفتیم و در یک دقیقه صورت نیم رخ او را کشیدیم بقدری شبیه بود که اسباب
تعجب خود او و تمام فرنگیها شد و همه تعریف کردند که باین زودی و خوبی ما
صورت او را کشیدیم. خلاصه بقدر نیم ساعت که معطل شدیم نواب ولیعهد
انگلیس (پرنس وگال) با کشتی ادنبورغ[۵۴] که باسم برادر نواب ولیعهد موسوم
است آمدند. کشتی مزبور را بکشتی ما متصل کردند نواب ولیعهد آمدند. تو
کشتی ما. با ایشان دست داده تعارف کردیم ولیعهد همان صورت و حالتی
هستند که در شانزده سال پیش ایشان را دیده بودیم. قدری فربه تر شده

دو پسرهای ولیعهد هم که اسامی آنها را بعد خواهم نوشت همراه ایشان بودند.
صاحب منصب واجوان زیادی هم با ایشان آمده بودند ولیعهد همراهان خود
شان را معرفی کردند با آنها تعارف کردیم. ما هم ملتزمین خودمان را معرفی نمودیم
بعد با نواب ولیعهد و سایر همراهان رفتیم به کشتی ولیعهد کشتی بسیار مقبولی است
سالن طولانی باریکی دارد. تمام این سالن را با گل و پارچه های نفیس زینت
داده و میز چیده بودند که روی آن انواع خوراکی ها بود. یک بالاخانه
خوبی هم داشت که با آنجا نشستیم کشتی را راندند از برای لندن. هرچه
می رفتیم رودخانه تنگ تر می شد تا باندازه طبیعی خودش رسید در حقیقت
(گرد سنت) جزو شهر لندن است از محاذی (دوک) متعدد گذشتیم دوک
حوضی است که دستی در کنار رودها در رودخانه برای تعمیر کشتی ها بزرگ ساخته اند
اما اصل دوک پیدا نبود. دکلهای کشتی را از میان آن می دیدیم. ساعت
بساعت دقیقه بدقیقه جمعیت زیادتر می شد. هرجا که ممکن بود آدم بایستد یا
بنشیند از پشت بامها تا پائین مردم ایستاده و از هر روزن و دریچه که بود سرها
و دستها بیرون آورده و دستمال تکان میدادند و هورا می کشیدند شاد باش می
گفتند بهمین طور راندیم تا از یک پل بزرگی گذشته رسیدیم به که (که بمعنی اینست
که یک سمت این رودخانه را دیوار بلندی از سنگ کشیده اند که خیلی محکم و معتبر

Saloon. ط

است و مبالغ[۵۱] گزافی هم خرج کرده تا باین طور رودخانه را منتظم نموده اند و در
حقیقة شهر جبالی لندن از که بآن طرف است اینجا دیگر جمعیت زیاده تر شده
از پلهای آهنی بسیار بزرگ دو مرتبه و یک مرتبه پلهای آجری متعدد گذشتیم
روی این پلها هم از جمعیت مردم سیاه بود و معلوم بود که اینها از اعاظم و محترمین
هستند و همه هورا کشیده شادی می کردند یک کشتی ترسیل همراه ما بود یکی هم همان
طور از طرف لندن آمد. اینها همین که هم نزدیک شدند بیکدیگر خورده کم مانده بود
هر دو غرق شده حادثهٔ غریبی روی دهد الحمد لله علیه نکرده سالم از همدیگر
گذشتند از (کرده پنج) هم که موزه[۵۲] و مدرسه بحری اینجاست گذشتیم از قلعه کهنه
لندن که تاج و جواهرات سلاطین قدیم انگلیس در انجاست و از کلیسای
(سن پل[۵۳]) نیز عبور کردیم عمارت پارلمنت لندن و برج ساعت و بنای
عالی آن هم از دور پیدا شده رسیده بمحاذی پارلمنت کشتی ایستاد از کشتی بیرون
آمدیم (دوک دو کامبریج[۵۴]) عموی اعلیحضرت پادشاه انگلستان و سپهسالار
کل قشون[۵۵] انگلیس و پرنس یاتن برگ و بارو اما و اعلیحضرت پادشاه انگلستان
که شهزاده خوش روی دلربایی است و داماد دیگر اعلیحضرت معظمه که اسمش
(مارکی دو لرن[۵۶]) است و پیرمردی است و امیر آخور اعلیحضرت معظمه که جوان

---

۵۱ رقم کثیر ۱۲ — ۵۲ Museum — ۵۳ ST, PALL
۵۴ Duke of Cambridge — ۵۵ لشکر و دسته فوج — ۵۶ Marquis of Lorn

خوش روی است با جمعی دیگر از معتبرین انگلیس استقبال آمده بودند با ہمہ تعارف کردیم و از دالان مصنوعی از گل وغیره ساختہ بودند گذشتہ سوار کالسکہ‌ہای سلطنتی شدیم رسیده بکالسکہ‌خانہ‌ہای معتبر و محترم تہ بادی نوی این دالان ایستاده بودند کہ با ہمہ تعارف کردیم۔ کالسکہ‌ہای تمام کالسکہ درباری و سلطنتی است و ہمہ با اسباب ہای مجلل و کالسکہ‌چی‌ہای با لباس ہای مزین ہستند من با نواب ولیعہد توی یک کالسکہ نشستیم۔ سائرین ہم در کالسکہ‌ہای دیگر نشستہ راندیم۔ سواره گارد مخصوص اعلیحضرت پادشاه انگلستان با لباس‌ہای ممتاز و سربازہای[1] مخصوص پادشاه با لباس ہای کلی و سوارہای دیگر و افواج دیگر از دو طرف کوچہ صف کشیده و اینشیک[2] آقاسی باشی ہا و جلودار ہا از جلو ما میرفتند و ما از میان صفوف سرباز و سواره آہستہ آہستہ می‌رفتیم طرفین کوچہ و بالا و پائین عمارتہا نیز تماماً مملو از جمعیت مرد و زن بود و متصل ہورا کشیدند و تعارف میکردند۔ الحق منتہای پذیرائی و احترام را بعمل می‌آوردند کہ بالاتر و بہتر از آن نمی‌شود و این پذیرائی از روی آزادی و اختیار و بر حسب میل خاطر خود ملت بود چنانکہ نواب ولیعہد ہم گفتند کہ ما نمی‌توانیم مردم را این طور برای پذیرائی مجبور کنیم۔ خودشان بمیل خود کرده‌اند۔ خلاصہ از جلوی صفوف گذشتہ از دروازه (بوکینگام) داخل محوطہ عمارت بوکینگام شدیم آنجا ہم جمعیت

---

[1] سرباز۔ سپاہی ۱۲ [2] لارڈ چیمبرلین ۱۲

زیادی بود - پاے پله عمارت که سرباز و سوار زیادی در اینجا نیز ایستاده بودند پیاده شده داخل عمارت شدیم - زوجه نواب ولیعهد و دخترهاے ایشان تا درب[1] پله باستقبال آمده بودند - باهمه دست داده تعارف کردیم و آمدیم توے اطاق خیلے صحبت داشتیم - یکے از دخترهاے نواب ولیعهد را که اسمش (پرنسس[2] لویز) است و بیست و دو سال دارد براے (کنت وقیف) که از اهالی اکس انگلیس است نامزد کرده اند آن دختر هم در اینجا حاضر بود با او نیز دست داده تعارف کردیم - بعد نواب ولیعهد و زوجه ایشان آمده اطاقها و منازل ما را نشان داده رفتند این عمارت همان عمارتے ست که شانزده سال قبل هم منزل کرده بودیم یک گل خانه بسیار خوبی که سقف و دیوارش تمام از شیشه است پهلوے اطاق ما ست انواع و اقسام گلها درین جا موجود است و راحت گاه خوبی است - بعد بلا فاصله رفتیم بباغے که جلو عمارت واقع است باغ و چمن بسیار خوب با صفائی است - عزیز السلطان هم همراه ما آمده آمدیم تا کنار دریاچه این باغ که دریاچه بسیار بزرگے است و فواره بسیار بزرگے هم دارد ناوهاے باریک دراز روے دریاچه بود - با مجد الدوله و عزیز السلطان و سائرین توے ناوها[3] نشستیم پاروزنها هم حاضر بودند قدرے پاروزدند -

---

[1] درب - دروازه ۱۲ [2] Princes Louise [3] ملاح

توے دریاچہ گردش کردہ آمدیم بیرون باز قدرے توے باغ وگلکاری ہاے تنگ[لہ] گردش کردہ آمدیم باطاق خودمان شب را شام خوردہ خوابیدیم.
اسم پسر بزرگ نواب ولیعہد (پرنس او دارد) است

روز شنبه سوم

امروز باید برویم به ویندزور[۵] بدیدن اعلیحضرت پادشاه انگلستان و امپراطریس ہندوستان یک ساعت قبل از ظہر باید برویم و نہار را ہم در انجا باید بخوریم صبح قبل از حرکت ہم باید وزراے مختار بحضور ما بیایند. ایشیک آقاسی باشی و ایشیک آقاسی ہاے اعلیحضرت پادشاه انگلستان وغیرہ جلو ما افتادہ ما را بردند بطبقه بالاے عمارت در تالارے کہ ہمیشہ اعلیحضرت معظمه سفرا را می پذیرند و وزرا بار میدہند در آنجا نشستیم. تالارے خیلی عالی است و مجسمه ہاے مرمر اعلیٰ و زینت ہاے زیاد دارد. سفرا در تالار بطور دائرہ ایستادہ بودند. اول (مسیو دو تیلیتن) سفیر کبیر فرانسه معرفی شد. مرد معروفی است و سالہا است در لندن بسفارت اقامت دارد. میرزا ملکم خان ناظم الدوله وزیر مختار ما ہم ہمراہ ما بود و مترجمی می کرد بعد (بارون استال) سفیر کبیر روس معرفی شد که مرد معتبری است و

لہ تنگ. خوبصورت ۱۲ ۵ Windsor

مدتهاست در لندن اقامت دارد. بعد از آنکه سفرا یک یک معرفی شدند
خود آنها هم اجزای خودشان را معرفی کردند. از جمله سفرا بزرگ رستم پاشا
سفیر کبیر عثمانی که مرد باریک کوچک اندامی است و موهای سفید دارد
وارمنی است سابقاً حاکم لبنان و شامات[۵۱] بوده و در آنجا خدمات کرده
و معروف شده است. یکی از اجزای رستم پاشا هم پسر خیرالله آفندی است
سابقاً سفیر کبیر بود در طهران و در همانجا هم فوت شد. با همه سفرا صحبت و
اظهار التفات شد. از جمله سفرا سفیر چین بود که غیر از زبان چینی هیچ زبانی
نمی داند یکی از انگلیسها زبان چینی می دانست سفیر چین بزبان چینی
حرف میزد و آن انگلیسی بانگلیسی ترجمه میکرد و ناظم الدوله برای ما ترجمه
میکرد. دیگر سفیر ژاپون[۵۲] بود. اسامی سفرا را بعد خواهیم نوشت بعد از رفتن
سفرا بفاصله پنج دقیقه (لرد سالزبوری[۵۳]) با دسته وزرای خودش که کنسرواتو[۵۴]
هستند بحضور آمدند (لرد سالزبوری) مرد تنومند است وزرا را همه معرفی کرد
با همه صحبت و فرمایش کردیم. بعد مرخص شده رفتند. اسامی وزرا هم بعد نوشته
خواهد شد. بعد کالسکه حاضر شد ما و نواب پرنس ویکتور[۵۵] آلبرت که او دارد هم

---

۵۱ شامات. ملک شام ۱۲ — ۵۲ Japan

Conservative ۵۴ Lord Salisbury ۵۳

Prince Victor Albert ۵۵

میگویند. پسر بزرگ نواب ولیعهد در یک کالسکه نشسته راندیم برای
گار ونیدزور از (هاید پارک) عبور کردیم. بقدری جمعیت بود که حساب نداشت
و با هم متصل با دست مردم تعارف می‌کردیم رسیدیم. بگار و واگنهای راه
آهن خیلی کوچک بود گویا واگن بزرگ از این خط عبور نمی‌کند از پهلو و قدری
بزرگتر بود. سوار واگن شده راندیم در واگن با همان شاهزاده و پسر نواب ولیعهد
ولارنسون و امین السلطان و ناظم الدوله نشسته بودند کالسکه خیلی تند میرفت
بقدر نیم ساعت با بخار راندۀ تا رسیدیم بوینزور قلعه ونیدزور همان است
که در روزنامهٔ سابق نوشته شده است دیگر لازم نیست بنویسیم. ونیدزور
شهری است از قدیم‌ترین شهرهای انگلیس و تقریباً هشتصد هشت صد سال
است که این شهر بنا شده است سربازهای گارد اعلیحضرت پادشاه انگلستان
با سوارها و افواج طرفین را صف کشیده بودند. اعلیحضرت پادشاه و دخترهای
شان دوام و نورها مقصود از دوام و نورها زنهای متبرّ مملکت انگلستان هستند
که محض افتخار خدمت اعلیحضرت پادشاه انگلستان را می‌کنند و ندیم ایشان
هستند همه در پای پله عمارت ونیدزور ایستاده بودند. اعلیحضرت معظمه لباس
سیاسی پوشیده و عصای سیاهی در دست گرفته مختصر جواهری هم بخود زده بودند.
پیاده شده با ایشان دست داده تعارف کردیم بعد از اعلیحضرت پادشاه انگلستان

Lawrenson. St Tramway St. گار، اشتیشن.

دست ما را گرفته از پله ها بالا رفتیم از گالری نگارخانه. دو الان بزرگی که پرده های
نقاشی خوب در آنجا بود گذشته با طاقی که شانزده سال قبل هم آنجا رفتیم
وارد شدیم. و با اعلیحضرت بادشاه انگلیس در روی نیم تخت[له] نشسته قدری
صحبت کردیم. بعد اعلیحضرت معظمه چند نفر از اعیان را معرفی کردند. ما هم
امین السلطان و بعضی دیگر از وزرا و همراهان خودمان را که در آنجا حاضر بودند
معرفی کردیم. نهار حاضر شد. رفتیم سر نهار در همان اطاق که سفر سابق نهار خوردیم
نهار حاضر کرده بودند رفتیم. سر میز نشستیم دست چپ ما اعلیحضرت پادشاه
انگلستان نشستند و طرف دست راست ما (پرنسس بیاطریس) و شوهرش
(پرنس باتن برگ) و پرنس کریستیان بود و دیگر دختر اعلیحضرت پادشاه
انگلستان و دختر او و پسر نواب ولیعهد (لرو سالیزبوری) و زوجهٔ لرد سالیزبوری)
وغیره و از ملتزمین ما امین السلطان و بعضی دیگر در سر میز ما نهار خوردند. اعلیحضرت
پادشاه انگلستان خیلی صحبت کردیم پادشاه دو سه نفر نوکر هندی دارند که با لباس
هندی هستند و فارسی میدانستند مسلمان بودند. پادشاه انگلستان می گفتند معلم
آورده ام زبان اردو می آموزم. بعد از نهار اعلیحضرت پادشاه انگلستان دسته
گلی بما دادند و از آنجا برخاسته آمدیم. با طاق دیگر قدری باز نشسته صحبت کردیم
بعد برخاسته دست به اعلیحضرت پادشاه داده مراجعت نمودیم. اعلیحضرت معظمه

له Couch

تادم پله مشایعت کرده آنجا باهم وداع نمودیم. سوار کالسکه شده رفتیم برای مقبره
مرحوم (پرنس البرت[1]) شوهر اعلیحضرت پادشاه انگلستان (پرنس کرستین پسر
نواب ولیعهد و امین السلطان هم با ما در کالسکه بودند پارک وینذور خیلی
بزرگ است از پارک گذشتیم سوارها جلو و عقب ما بودند. رسیدیم به مقبره
بسیار عالی است با سنگ سماق و سنگ های دیگر ساخته اند خرج بنای این
مقبره را اعلیحضرت پادشاه انگلستان از خزانهٔ شخصی خودشان داده. دخلی
بدولت و پارلمنت ندارد و دختر پادشاه انگلستان (پرنس الیس) و دختر
همین دختر که نوهٔ اعلیحضرت معظمه باشد نیز در آنجا مدفون اند. نوهٔ پادشاه
سال قبل بناخوشی گلو درد (دیفتریت[2]) مبتلا شده مادرش بیتابی میکرد و نزدیک
او میرفت. هرچه منع کردند ممنوع نشد. چون دختر را خیلی دوست میداشت
شخصاً پرستاری او را می کرد. بعد از مردن دختر خودش هم مبتلا به دیفتریت شده
مرد. هر دو را در این مقبره دفن کرده اند مجسمه هر دو را هم از مرمر ساخته اند دختر
کوچک پهلوی مادرش حالت حزن انگیزی داشت. یکدسته گلی بسر قبر مرحوم
پرنس البرت گذاشتیم. چون وقت حرکت راه آهن رسیده بود آمدیم بگار. سوار ترن شده
آمدیم تا گار شهر از ترن بکالسکه نشسته راندیم بعمارت (بوکینگام) در ساعت هفت و
نیم بعد از ظهر هم باید به تیاتر[3] برویم که این تیاتر موسوم به

---

[1] Prince Albert

[2] Diphtheria

[3] Theatre.

اپرا[۵] و اپال در (کنت گاردن) است. سوار کالسکه شده به تیاتر رفتیم جمعیت زیاده بود. معابر و خیابانها را چراغان و زینت کرده بودند و مردم هورا می کشیدند. از جلو کلوب (کنسرواتو) و (لیبرال) گذشتیم که یکی برای دسته توری[۵] یکی برای دیگ[۵] است هر دو دسته در انجا جمع می شوند و هر دسته در کلوب خود شان مثل دستور آن شام و چای و قهوه دارند و یک دیگر را می بینند و صحبت می کنند یا گفتگوی پالیتیکی[۵] می نمایند. دیگر از میدان ترافالگار[۵] گذاشتیم که میدان وسیعی راست مجسمه نلسون[۵] در این میدان در روی پایه مرتفع نصب است چون او در جنگ ترافالگار کشته شده و فاتح آن جنگ بوده مجسمه او را ساخته و میدان را هم باسم آن جنگ موسوم کرده اند. از آنجا گذشته وارد تیاتر شدیم در لژ بزرگ[۵] مزینی نشستیم نواب ولیعهد و زوجه ایشان و دخترها و پسرهای شان و جمعی از شاهزادگان دیگر هم آنجا بودند. تیاتر بسیار عالی مرتفعی است پنج طبقه است مطلا کاری زیاد دارد. امشب تمام بزرگان و نجبا[۵] و اعیان انگلیس انجا هستند زنها با لباس های سینه باز فاخره و انواع زینت و جواهر و مردها با لباس

Whigs ۵ Tories ۵ opera ۵

Nelson ۵ Trafalgar ۵ Political ۵

۵ نجبا جمع نجیب بمعنی شرفا ۱۲

رسمی در تمام این طبقات نشسته بودند و مجلس باشکوهی بود. گل زیاد که البته قیمتاً بقدر بیست هشت هزار تومان گل می شد در لژها بود. تمام اهل تماشا خانه از معتبرین بودند آدم غیر معتبر نبود در لژها جای که شنیدم در سابق یک لیره[۵۱] می دادند می نشستند. امشب پانصد لیره رسیده بود. تمام تماشا خانه با الکتریسیته روشن بود. بسیار مجلس عالی باشکوهی بود. عطر گلها تمام خانه را پر کرده بود تمام زنها و مردها که نشسته بودند در حقیقت غرق گل بودند جلو لژها و دست اندازها[۵۲] هم از گل بود و هر خانمی هم یک دسته گل بزرگ در دست داشت که البته کمتر از ده تومان قیمت نداشت تماشا خانه اپرا بود ساز و آواز خیلی مطبوع خوب بود خوانندها خیلی خوب خواندند یکی از خوانندهای خوب (مادام الیانی) بود که از اهل امریکست سفر سابق هم که بانگلیس آمدیم همین جا آواز می خواند. حالا هم مهمان طوری خواند دیگر (مادام نابیرر) بود که خیلی خوب خواند گویا

---

۵۱ لیرہ۔ پونڈ ۱۲۔ ۵۲ دست انداز۔ تختہ جو دوکان کے دروازہ میں لگا ہوا ہوتا ہے جس پر چڑھ کر آنے والا داخل دوکان ہوتا ہے۔ وہ پارچہ جو سیڑھیوں کے ایک یا دونوں جانب ہوتا ہے جس پر ہاتھ رکھ کر چڑھتے ہیں۔ پارچہ جو دروازہ یا کھڑکی کے تھوڑے حصہ میں لگا ہوا ہوتا ہے نیز وہ پارچہ جو چھت وغیرہ کے گرد ہوتا ہے۔ نقش بدیع ۱۲۔

ہیچ خاطرم نمی باید کہ ہمیں مار یتزر باشد کہ چہار سال قبل شوہرش در بالون نشستہ بہوا رفت و دیگر اثرے ازاو ندیدند۔ بالمرہ مفقود گردید خوانندہ ہاے دیگر ہم از قبیل (میس الاروسل) و مادام نوردیکا) وغیرہ بودند تمام حرکات رقص با ساز موافق بود۔ در آخر ہم اجا عا رقص خوبے کردند۔ ازان جا مراجعت بمنزل کردہ خوابیدیم۔

روز چہار شنبہ ہم

امروز باید بہ حسب دعوت (لرومیر) بیگلربیگی[1] شہر لندن رفتہ درانجا نہار بخوریم۔ در ساعت دوازدہ کہ وقت ظہر بود نواب ولیعہد بمنزل ما آمدہ مارا برداشتہ باہم سوار کالسکہ[3] شدہ با کمال توقیر و احترام باین تفصیل روانہ سیتہ[2] شدیم اولاً از در[4] عمارت ما تا خانۂ بیگلربیگی کہ قریب بیک فرسنگ راہ است دو طرف راہ سربازو

---

[1] پولیس سپرنٹنڈنٹ جو شہر کا انچارج ہوتا ہے۔ [2] City

[3] سواری ۱۲۰ گاڑی

[4] دروازہ ۱۲۰

سوار زیاده با جمال نظم بجهة احترام ایستاده بودند و در پشت سر آنها
جمعیت زیادے از اهالی شهر از تماشائی وغیره بودند از در و پنجره کوچها و
هر کجا که ممکن بود آدم بایستد و تماشا کند آدم ایستاده بود که البته بقدر
دویست سی صد هزار نفر حاضر بودند و تمام دکاکین[له] و اطراف درها
باز کرده در عوض متاع و اسباب فروش آدم ایستاده و بیرقهاے
زیاد با نواع گلها در پشت دکاکین و اطاقها و کوچها نصب کرده در
کمال زینت و قشنگی همه جا را آراسته بودند. طنابهاے زیاد از کوچها
آویخته و گل بسیار بآنها بسته بودند که خیلے تماشائی بود و اسم ما را در
اغلب پرده ها بلفظ مبارک باد نوشته بودند با این ترتیب و تفصیل
وارد عمارت گیلدهال شدیم لردمر با نواب و شرفای انگلیس مخصوصاً
اینها را شریف میگویند (نه این که ما فارسی کرده باشیم) و قضاة و اعیان
سیتی با لباسهاے قدیم نجبا و خرقهاے قاقم و زلف هاے عاریتی که
سفید است و در روزهاے مخصوصی که لباس رسمی می پوشند این زلفها را
بسر می گذارند همه جلو ما افتاده ما را به عمارت و تالار[۵۲] بزرگے بردند خود لردمر
خرقهٔ قاقم بلندے پوشیده بود که دو سه ذرع طول داشت و از عقبش

له جمع دوکان
Hall. ۵۲

کشیده می‌شد و سایر نواب و قضات وغیره با تبرزین[۱] و عصاهای طلا
در کمال شکوه جلو ما می‌رفتند تا وارد یک محوطهٔ کوچکی قدیم که جلو آن را
قالیچه کشیده بودند. زوجهٔ لردمر که زن کامله است با زوجهٔ نواب ولیعهد
و سایر نسوان محترمهٔ شهر و شاهزاده خانمهای محترم در آنجا حاضر بودند وضع و
قانون این جا طوری است که درین مواقع زوجهٔ لردمر مقدم بر زوجهٔ
نواب ولیعهد است چنانکه ما هم در وقت رفتن از آنجا به تالار بزرگ با زن
لردمر دست داده از جلو می‌رفتیم و زوجهٔ ولیعهد با نواب ولیعهد و سایر
زن‌ها و شاهزاده خانمها از عقب ما می‌آمدند و باین تفصیل وارد تالار
شدیم در بالای تالار چهار پله بالا می‌رفت و یک جایی بود که مشرف
به تالار بود آنجا یک صندلی[۲] برای من گذاشته بودند و چندین صندلی و
نیم تختهای دیگر هم بود که سایرین نشستند بعد از نشستن ما شرفا و قضات
و نواب روی صندلی‌های دیگر نشسته شروع بنوشتن کاغذها نمودند لردمر
خطبهٔ روی کاغذ نوشته بود از روی صندلی برخاسته ایستاده قرائت کرد خطبه
بسیار مفصل فصیح غرائی در تهنیت ما بود و طول کشید تا قرائت شد
وقت خواندن خطبه تمامی اهالی مجلس دست می‌زدند و تخته‌ها و میزها پا...

---

[۱] Battle-axe

[۲] کرسی

کوفتند بطوری که صدای رعد می کرد۔ خطبه که تمام شد لارنسون که سابق در
طہران وزیر مختار بود و حالا پیر شده است۔ خطبہ لرد مر را ترجمہ کرد بعد ما ہم
جوابے در مقابل خطبہ لرد مر تقدیر کردیم که باز لارنسون برخاسته جواب ما را ترجمه
کرد۔ در بین جواب ما ہم باز اہل مجلس دست میزدند و پاہا بتخته ہا و میزہا
زدند خطبه ہا که تمام شد برخاسته بہمان ترتیب و تشریفات که آمده بودیم رفتیم
برای اطاق نہار۔ این تالار تالارے بزرگ و شبیه کہنه و قدیم است باید
قریب ہزار سال باشد که این جا را ساخته اند پنجرہاے تالار را نقاشی کرده
به کلیسا شبیه تر است تا به تالار بعضے مجسمه ہا مرمر ہم در تالار بود۔ رفتیم سر میز نہار جاے مخصوص خودمان نشستیم
دست راست ما زوجه لرد مر دوست چپ لرد مر نشسته بودند ہشت صد نفر مدعوین نہار از زن و مرد در سر میزہا
نشسته بودند۔ یک میز نبود۔ چندین میز پہلوے ہم گذارده
و در سر ہر میزے چہل پنجاه نفر نشسته بودند۔ سی صد نفر پیش خدمت مشغول
خدمت بودند که ہر وقت راه مے رفتند صدای پاے آنہا مثل صداے رعد بود
دیگر جاے خالی در این تالار نبود یک بالا خانه بود مشرف بر این تالار که موزیک
را در آنجا میزدند۔ خلاصه قدرے که غذا خورده شد جارچی[1] که پشت سر لرد مر بود
فریاد کرد که مردم ساکت شوند که لرد مر مے خواہد خطبه بخواند دو نفر شیپورچی از طرف
ما و دو نفر ہم از آن طرف براے سکوت مردم شیپور کشیدند مردمے که بودند تمام

---

[1] Mace. منادی کرنے والا۔

دست زده کارد و چنگال‌ها که در دست داشتند در روی میزها زده بعد همه ساکت شدند و لرد مر برخاسته خطبهٔ مفصلی مشروحی در توصیف ما و اعلیحضرت پادشاه انگلستان و نواب ولیعهد و بیان دوستی مابین دولتین انگلیس و ایران قرائت کرد و مردم همه دست زدند. ما هم برخاسته با تمام مردم بسلامت اعلیحضرت پادشاه انگلستان جام شربتی خوردیم و نشستیم قدری که گذشت دوباره شیپورچی‌ها شیپور زدند و جارچی جار زده مردم دست زده ساکت شدند دوباره لرد مر برخاست و تجدداً خطبهٔ مفصلی مخصوصاً در تهنیت ورود ما خواند و باز همه اهل مجلس دست زدند و باز همه برخاستیم و بسلامت ما نوشت کردند و نشستیم قدری که گذشت ما خواستیم برخیزیم و بسلامت لرد مر و سیتی و اهالی لندن شربتی بنوشیم شیپورچی شیپور زد و جارچی جار کشید ما برخاسته نطق مختصری کردیم و ناظم الدوله ترجمه کرد و باز همه دست زدند و پا بر روی تختها کوفتند و نشستیم دوباره جارچی جار زد و شیپورچی‌ها شیپور کشیدند نواب ولیعهد برخاسته خطبهٔ فصیح مفصل مشروحی در تهنیت و تحیت ما خوانده و مردم دست زدند و همه جام بسلامت ما نوشیدند و ما هم جام شربتی بسلامتی ایشان خوردیم بار دیگر جارچی جار زد و شیپورچی شیپور کشید گفتند لارد سالیزبوری صدر اعظم میخواهد خطبه بخواند همه ساکت شدند. لرد سالیزبوری برخاست و از حفظ خطبهٔ غرا

مفصل مشروحے در پلتیک مودت آمیز انگلیس با دول خارجه بیان کرد. در
خطبه او خیلی مردم شادی کردند و بهمه غریبه برخاست بعد از اتمام خطبه ها قدریکه
گذشته برخاستیم با همان ترتیب اول باز دست زوجه لرد مر در دست ما بود
و سائرین از عقب از تالار بیرون آمدیم و باز همان تشریفات وقضات و
اشراف در جلو ما بودند بعلاوه چهار شیپورزن هم از جلو ما میزدند آمدیم به اطاق اولی
قدرے راه رفته قهوه خوردیم و سیگار کشیدیم و با نواب ولیعهد آمدیم. بیرون
توے کالسکه نشسته راندیم براے منزل راهیکه امروز رفتیم و مراجعت نمودیم
ازین قرار است. از عمارت بوکینگام به پارک سنت جمیس و کوچه پل مل که محل
جمیع کلوبهاے مشهور لندن است و از انجا به میدان ترافالگار و کوچه استرند تا
بستیه و کلیسا پال رسیدیم و در مراجعت از کلیسا پال به آن امبانکمنت که لب
رودخانه است و کوچه نارتمبرلند که محل مهمانخانهاے بزرگ است و از ان
جا به سنت جمیس پارک و از انجا به بوکینگام پالس آمدیم اسم پارک بزرگ که
متصل به هاید پارک است (کنیسنگتن پارک) است. باز در مراجعت
همان طور جمعیت مثل اول ایستاده بودند و وقت رفتن بسیته از پهلوے
کلیساے سنت پل گذشتیم این کلیسا بقدرے بزرگ است که به بزرگی

Embankment ۱ Guild Hall ۲
Keningslone Park ۴ Northumberland ۳

وارتفاع کوه درشان پته طهران بلکه قطرش از کوه درشان پته بیشتر بنظر
می آید. خلاصه رسیدیم بمنزل با نواب ولیعهد دست داده خداحافظ کردیم.
ایشان رفتند وما آمدیم باطاق خودمان قدری استراحت استراحت کرده
بعد با امین السلطان وناظم الدوله توی کالسکه نشسته راندیم برای
سفارتخانهٔ[1] ایران که منزل ناظم الدوله است از هاید پارک (کینیکسطین
پارک) گذشتیم واز خیابان آخر محلات شهر رفته رسیدیم بخانه میرزا ملکم خان
ناظم الدوله منزل او در محله آخر شهر است اما محله پرگلی است تمام خانه‌ها جلوش
باغچه پر از گل دارد ومحله باصفائی است خانهٔ ناظم الدوله هم خانهٔ خوبی است
باغچه پرگل واطاقهای خوب اسباب های ممتاز دارد عصرانه ومیوه جات
خوب حاضر کرده بود قدری میوه خوردیم. زن ودخترهایش را هم حضور
آورده معرفی کرد. سه دختر دارد. دختر کوچکش که شش ساله است
خیلی خوش صحبت وبامزه است. قدری نشسته بعد مراجعت بمنزل کردیم
قدری راحت کرده بعد با امین السلطان وسرورمند ولف بکالسکه نشسته
رفتیم بمنزل (لرد کدوکان) مهردار اعلیحضرت پادشاه انگلستان که درانجا
بصرف شام مهمان بودیم. بعضی دیگر از ملتزمین ما هم همراه بودند. رسیدیم به
منزل لرد. پیاده شدیم خود لرد با زوجه اش تا دم در باستقبال آمده بودند

---

[1] Embassy

دست داده رفتیم بالا داخل عمارت شدیم تمام این عمارت از دیوارها و پله‌ها از
سنگ مرمر ایطالیائی است که سفید است و رگ سیاه دارد اطاقها
بسیار خوب تو در توی عالی با مبلهای بسیار خوب داشت نواب ولیعهد هم
آنجا بود. پر دست داده تعارف کردیم. لرد سالیزبوری و بعضی از اعاظم شهر هم
با زنهای شان حضور داشتند. قدری توی اطاقها راه رفته و صحبت کرده
بعد آمدیم سر شام. تمام این عمارت پر از گل است. اطاق شام هم میز بسیار
خوبی چیده و به گلهای زیاد زینت داده بودند. بقدر سی نفر سر میز بودند
هر یک در جای خود نشستیم دست راست من زوجه لرد سالیزبوری و دست
چپ زوجه لرد گرد وکان نشسته بودند. زوجه لرد سالیزبوری زنی کوتاه قد بسیار
محترم و پلتیک دان و عاقل و زیرک است. خلاصه شام خورده بعد آمدیم باطاق
دیگر قهوه خوردیم و سیگار کشیدیم و با یگان یگان صحبت داشتیم. بعد پائین آمده
سوار کالسکه شده آمدیم منزل امشب در این عمارت که منزل ماست بقدر هزار
و پانصد نفر زن و مرد از اعاظم و محترمین و وزرا و سفرای خارجه ببال و رقص
مهمان هستند که باید ما هم بآن مجلس برویم قدری که راحت شدیم وزیر دربار
و البشیک آقاسی باشی آمده عرض کردند که مهمانها حاضر. مهمان طورها مخصوصا ها
جلوها افتاده ما هم لباس تمام رسمی پوشیده بقدر پانزده نفر هم از همراهان ما

Ball of Italian.

لباس رسمی پوشیده از پله ها بالا رفتیم تمام اطاقها و تالارها بچراغهای برقی روشن و به مبلهای ممتاز آراسته و مزین بود نواب ولیعهد جلو آمده با همدیگر دست دادیم بعد رفتیم توی اطاق دیگری که زوجهٔ نواب ولیعهد هم آنجا بودند با زوجه ولیعهد تعارف کرده بعد دست بدست ایشان داده ایشیک آقاسی باشی ها از جلو با نواب ولیعهد و سایر شاهزاده با شهزاده خانمها عقب ما حرکت کردند اطاق باطاق و تالار به تالار از کوچه میان وصف زن و مرد گذشته تا رسیدیم بتالار بزرگ رقص این تالار بزرگ و سایر تالار ها و اطاقها مملو از زن و مرد بود این تالار رقص خیلی بزرگ است چراغهای برقی زیاد دارد یک بالکنی[۵۱] هم دارد که آنجا موزیک میزدند یک ارگ[۵۲] خیلی بزرگی هم در همین بالکن است که می گفتند پرنس البرت شوهر اعلیحضرت پادشاه انگلستان در حیات خود درست کرده است و از وقتیکه او فوت شده دیگر کسی این ارگ را نزده است خیلی ارگ بزرگی است اما موزیک میزدند اگر بخواهیم اسامی این اشخاص که درین تالار حاضر شده اند بنویسیم یک کتاب مخصوصی میشود همین قدر می نویسیم که تمام اعاظم و معتبرین رجال دولت انگلیس و وزرای محترم منصوب و معزول از مرد و زن حاضر بودند و تمام زنها سینه های شان سخت و مکشوف بود و همه خود را بالباس های برلیان[۵۳] و جواهر های نفیس

---

۵۱ Balcony ۵۲ ارگن باجه ۱۲ ۵۳ زرق برق لباس ۱۲

زینت کرده بودند که تمام اطاق و تالار را بریان برکرده بود. بالاے این
تالار شاه نشیمنی است دو سه پله می خورد. در آنجا چند صندلی براے
ما گذارده بودند. رفتیم نشستیم. نواب ولیعهد و زوجه ولیعهد و شاهزاده
باهم آمده نشستند جلو ما هم بیک اندازه تالار براے رقص باز بود قدرے
که نشستند نواب ولیعهد و زوجه ولیعهد و پسرها و دخترهاے ایشان
و سایر شاهزاده خانمها برخاستند براے رقص قدرے که رقص کردند
آمدند نشستند خستگی گرفته دوباره برخاسته مشغول رقص شدند باز نشسته
قدرے خستگی گرفته باز برخاسته رقصیدند خلاصه بقدر ده دوازده مرتبه همین
طور رقص کردند و نشستند. هواے اطاق گرم بود و این تالار بزرگ هم
از بوے عطر پر شده بود. این رقص هاے که امشب کردند والس و
پالگا و مزورکا و کادریل بود بعد از ده دوازده مجلس تمام شد برخاسته
آمدیم باطاق دیگر که میزے هاے سوپه در آنجا چیده بودند تمام مردم هم
آنجا جمع شدند همین طور ایستاده قدرے چیز خوردیم و صحبت کردیم امشب
سواے دوک و کامبریج و خواهر ایشان و دوشس دوتک که مادر ایشان
مرده است و درین مجلس حاضر نبودند دیگر همه شاهزادگان و اعاظم

Supper له

رجال دولتِ انگلیس از زن و مرد حاضر بودند. خلاصه چون من خسته
بودم با زوجهٔ نواب ولیعهد دست داده خود نواب ولیعهد هم تا درب پلّه
بمشایعت ما آمده از آنجا ایشان تعارف کرده بمنزل خود آمدیم و خوابیدیم
اما نواب ولیعهد و سائرین در بار برگشتند بهمان تالار بال که برقصند و تا
دو ساعت دیگر مشغول خواهند بود بسیاری از مهمانها هم هنوز تازه می آمدند
و تا هوا روشن بود اینها می رقصیدند.

بوستان سعدی

بسم اللہ الرحمن الرحیم

حمد باری عز اسمہ

بنام جہاندار جان آفرین — حکیمے سخن بر زبان آفرین

خداوند بخشندۂ دستگیر — کریم خطابخش و پوزش پذیر

عزیزے کہ از درگہش سر بتافت — بہر در کہ شد ہیچ عزت نیافت

سر پادشاہان گردن فراز — بدرگاہ او بر زمین نیاز

نہ گردن کشان را بگیرد بفور — نہ عذر آوران را براند بجور

وگر خشم گیرد بکردار زشت — چو باز آمدی ماجرا درنوشت

~~دو کونش یکے قطرہ در بحر علم — گنہ بیند و پردہ پوشد بحلم~~

اگر با پدر جنگ جوید کسے — پدر بے گمان خشم گیرد بسے

وگر خویش راضی نباشد ز خویش — چو بیگانگانش براند ز پیش

وگر بر رفیقاں نباشد شفیق — بفرسنگ بگریزد از وے رفیق

وگر بندہ چابک نیاید بکار — عزیزش ندارد خداوندگار

وگر ترک خدمت کند لشکری — شود شاہ لشکرکش از وے بری

سطر ۵ پوزش - عذر، معذرت ۱۲

ولیکن خداوند بالا و پست / بعصیاں در رزق برکس نہ بست
ادیم[1] زمین سفرهٔ عام اوست / چه دشمن برین خوان یغما چه دوست
اگر بر جفا پیشه بشتافتے / که از دست قهرش اماں یافتے
بری ذاتش از تهمت ضد و جنس / غنی ملکش از طاعت جن و انس
پرستار امرش همه چیز و کس / بنی آدم و مرغ و مور و مگس
چنان پهن خوان کرم گسترد / که سیمرغ در قاف قسمت خورد
لطیف و کرم گستر و کارساز / که دارائے خلق ست و دانائے راز
مر او را رسد کبریا[2] و منی / که ملکش قدیم ست ذاتش غنی
یکے را بسر بر نهد تاج بخت / یکے را بخاک اندر آرد ز تخت
کلاه سعادت یکے بر سرش / گلیم شقاوت یکے در برش
گلستان کند آتشے بر خلیل / گروهے بر آتش برد ز آب نیل
گران ست منشور احسان اوست / درین است توقیع فرمان اوست
پس پرده بیند عملهائے بد / همو پرده پوشد بآلائے خود
بتهدید گر برکشد تیغ حکم / بمانند کروبیان[3] صم و بکم[4]

ا ادیم - ادھوڑی - چمڑا

۲ کبریا - بزرگی - عظمت - منی - مرکب ہے من اور یائے نسبت سے تکبر - غرور

۳ کروبیان جمع کروبی - یعنی فرشتہ ۴ صم و بکم - بہرا گونگا -

دگر در رہ ہر یک صلائے کرم　　عزازیل[۱] گوید نصیبے برم
بدرگاہ لطف و بزرگیش بر　　بزرگان نہادہ بزرگی ز سر
فروماندگان را برحمت قریب　　تضرع کنان را بدعوت مجیب
بر احوال نابودہ علمش بصیر　　باسرار ناگفتہ لطفش خبیر
بقدرت نگہدار بالا و شیب[۲]　　خداوند دیوان روز حسیب[۳]
نہ مستغنی از طاعتش پشت کس　　نہ بر حرف او جائے انگشت کس
بر او علم یک ذرہ پوشیدہ نیست　　کہ پیدا و پنہان بنزدش یکیست
مہیا کن روزی مار و مور　　دگر چند بیدست و پایند و زور
بامرش وجود از عدم نقش بست　　کہ داند جز او کردن از نیست ہست؟
دگر رہ بکتم عدم در برد　　وزاں جا بصحرائے محشر برد
جہاں متفق بر الٰہیتش　　فرو ماندہ در کنہ ماہیتش
بشر ماوراے جلالش نیافت　　بصر منتہائے جمالش نیافت
نہ بر اوج ذاتش پرد مرغ وہم　　نہ در ذیل وصفش رسد دست فہم
درین ورطہ[۴] کشتی فرو شد ہزار　　کہ پیدا نشد تختہ بر کنار
چہ شبہا نشستم درین سیر گم　　کہ حیرت گرفت آستینم کہ قم
محیط است علم ملک بر بسیط　　قیاس تو بروے نگردد محیط

۱؎ عزازیل شیطان کا نام ۱۲ ۲؎ شیب مخفف نشیب کا ۳؎ حسیب بالحساب کا ۱۲ ۴؎ ورطہ بھنور ۱۲

نه ادراک در کنه ذاتش رسد — نه فکرت بغور صفاتش رسد
توان در بلاغت بسحبان رسید — نه در کنه بیچون سبحان رسید
که خاصان درین ره فرس رانده اند — بلا احصی[۱] از تگ فرو مانده اند
نه هر جای مرکب توان تاختن — که جاها سپر باید انداختن
دگر سالکی محرم راز گشت — ببندند بروی در باز گشت
کسی را درین بزم ساغر دهند — که داروی بیهوشیش در دهند
یکی باز را دیده بردوخته است — یکی دیده ها باز و پر سوخته است
کسی ره سوی گنج قارون نبرد — دگر برد ره باز بیرون نبرد
بمردم درین موج دریای خون — کزو کس نبرده است کشتی برون
اگر سالکی کین زمین طی کنی — نخست اسب بازآمدن پی کنی
تأمل در آئینهٔ دل کنی — صفائی بتدریج حاصل کنی
مگر بوی از عشق مستت کند — طلبگار عهد الستت[۲] کند
بپای طلب ره بدینجا بری — وزینجا ببال محبت پری

---

۱ اشارہ ہے حدیث لا احصی ثناءً علیک انت کما اثنیت علی نفسک۔ اے خداوند تعالیٰ میں تیری صفات شمار میں نہیں لا سکتا تو ویسا ہی ہے جیسا تو نے اپنی ذات کی تعریف کی۔

۲ الست۔ اشارہ ہے طرف آیت الست بربکم کے جس کے معنی ہیں۔ کیا میں تمہارا پروردگار نہیں ہوں جب خدا نے تعالیٰ نے تمام روحیں پیدا کیں ان سے یہ خطاب فرمایا۔ روحوں نے جواب میں کہا۔ (ہاں) بیشک تو ہمارا پروردگار ہے۔

بدر یقین پرده های خیال   نماند سراپرده الا جلال
دگر مرکب عقل را پویه نیست   عنانش بگیرد تحیر که بیست
درین بحر جز مرد داعی نرفت   گم آن شد که دنبال راعی نرفت
کسانیکه زین راه برگشته اند   برفتند بسیار و سرگشته اند
خلاف پیمبر کسی ره گزید   که هرگز بمنزل نخواهد رسید
مپندار سعدی که راه صفا   توان رفت جز بر پی مصطفا
کریم السجایا جمیل الشیم   نبی البرایا شفیع الامم
امام رسل پیشوای سبیل   امین خدا مهبط جبرئیل
شفیع الوری خواجهٔ بعث و نشر   امام الهدی صدر دیوان حشر
چه وصفت کند سعدی ناتمام   علیک الصلوٰة ای نبی والسلام

باب اول
در عدل و رای و تدبیر جهانداری

نگنجد کرم های حق در قیاس   چه خدمت گزارد زبان سپاس
خدایا تو این شاه درویش دوست   که آسایش خلق در ظل اوست
بسی بر سر خلق پاینده دار   بتوفیق طاعتش دلش زنده دار
برومند دار از درخت امید   سرش سبز و رویش برحمت سفید

له الیتا اساده شد ۱۲

براهِ تکلف مرو سعدیا — اگر صدق داری بیار و بیا
تو منزل شناسی و شه راهرو — تو حق گوی و خسرو حقایق شنو
چه حاجت که نه کرسی آسمان — نهی زیرِ پایِ قزل ارسلان
مگو پای عزت بر افلاک نه — بگو روی اخلاص بر خاک نه
بطاعت بنه چهره بر آستان — که این ست سر جادهٔ راستان
اگر بندهٔ سر برین در بنه — کلاهِ خداوندی از سر بنه
چو طاعت کنی لبس[۱] شاهی مپوش — چو درویش مخلص برآور خروش
که پروردگارا توانگر توئی — توانا و درویش پرور توئی
نه کشور خدایم نه فرمان دهم — یکی از گدایان این درگهم
چه بر خیزد از دست و کردار من — مگر دست لطفت شود یار من
تو بر خیر و نیکی دهم دسترس — وگرنه چه خیر آید از من بکس
دعا کن بشب چون گدایان بسوز — اگر میکنی پادشاهی بروز
کمر بسته گردن کشان بر درت — تو بر آستانِ عبادت سرت
زهی بندگانِ خداوندگار — خداوند را بندهٔ حق گزار

۱- حکایت

یکی دیدم از عرصهٔ رودبار — که پیش آمدم بر پلنگی سوار

۱؎ لبس - لباس ۱۲

چنان هول زان حال بر من نشست | که ترسیدم پائے رفتن بہ بست
تبسّم کنان دست بر لب گرفت | که سعدی مدار آنچه دیدی شگفت
تو هم گردن از حکم داور مپیچ | که گردن نه پیچید ز حکم تو هیچ
چو خسرو بفرمان داور بود | خدایش نگهبان و یاور بود
محالست چون دوست دارد ترا | که در دست دشمن گذارد ترا
ره این ست رو از طریقت متاب | بنه گام و کامیکه خواهی بیاب
نصیحت کسے سود مند آیدش | که گفتار سعدی پسند آیدش

۲- پند دادن کسرےٰ ہرمز را

شنیدم که در وقت نزع روان[1] | بہرمز چنین گفت نوشیروان[2]
که خاطر نگهدار درویش باش | نه در بند آسایش خویش باش
نیاساید اندر دیارِ تو کس | چو آسایش خویش خواهی و بس
نیاید بنزدیک دانا پسند | شبان خفته و گرگ در گوسفند
برو پاس درویش محتاج دار | که شاه از رعیت بود تاجدار
رعیت چو بیخند و سلطان درخت | درخت اے پسر باشد از بیخ سخت
مکن تا توانی دلِ خلق ریش | دگر میکنی میکنی بیخ خویش

---

[1] روان نزع اول۔ جان [2] نوشیروان۔ نوشیروان فارس کے مشہور عادل بادشاہ کا نام نوشیروان مٹھی جان ڈالا۔ نوشیروان کے عدل اور خوشخوئی کی وجہ سے یہ لقب ہوا۔

اگر جادهٔ بایدت مستقیم ــ ره پارسایان امید است و بیم

طبیعت شود مرد را بخردی[۱] ــ بامید نیکی و بیم بدی

که بخشایش آرد بامیدوار ــ بامید بخشایش کردگار

گر این هر دو در بادشہ یافتی ــ در اقلیم ملکش پنہ یافتی

گزند کسانش نیاید پسند ــ که ترسد که در ملکش آید گزند

وگر در سرشت وے این خوی نیست ــ در آن کشور آسودگی بوئے نیست

اگر پائے بندی رضا پیش گیر ــ وگر یک سواره سر خویش گیر

فراخی دران مرز و کشور مخواه ــ که دلتنگ بینی رعیت ز شاه

ز مستکبران دلاور مترس ــ ازان کو نترسد ز داور بترس

دگر کشور آباد بیند بخواب ــ که دارد دل اہل کشور خراب

خرابی و بدنامی آید ز جور ــ بزرگان رسند این سخن را بغور

رعیت نشاید به بیداد کشت ــ که مر سلطنت را پناهند و پشت

مراعات دہقان کن از بہر خویش ــ که مزدور خوشدل کند کار بیش

مروت نباشد بدی با کسے ــ کز و نیکوی دیده باشی بسے

۳ - پند دادن خسرو شیرویه را

شنیدم که خسرو به شیرویه[۲] گفت ــ دران دم که چشمش ز دیدن بخفت

---

۱ بخردی - دانائی، عقل - ۲ نام خسرو کے بیٹے کا ۱۲

براں باش تا ہر چہ نیت کنی ‏ ‏ نظر در صلاح رعیت کنی
مپیچ اے پسر گردن از عقل و رائے ‏ ‏ کہ مردم ز دستت نپیچند پائے
گریزد رعیت ز بیداد گر ‏ ‏ کند نام زشتش بگیتی سمر[1]
بسے بر نیاید کہ بنیاد خود ‏ ‏ بکند آنکہ بنہاد بنیاد بد
خرابی کند مرد شمشیر زن ‏ ‏ نہ چنداں کہ دود دل طفل و زن
چراغے کہ بیوہ زنے بر فروخت ‏ ‏ بسے دیدہ باشی کہ شہرے بسوخت
ازاں بہرہ ور تر در آفاق کیست ‏ ‏ کہ در ملک رانی بانصاف زیست
چو نوبت رسد زیں جہاں غربتش ‏ ‏ ترحم فرستند بر تربتش
بد و نیک مردم چو می بگذرند ‏ ‏ ہماں بہ کہ نامت بہ نیکی برند
خدا ترس را بر رعیت گمار ‏ ‏ کہ معمار ملک ست پرہیزگار
بد اندیش تست آں و خونخوار خلق ‏ ‏ کہ نفع تو جوید در آزار خلق
ریاست بدست کسانے خطاست ‏ ‏ کہ از دستشاں دستہا بر خداست[2]
نہد عامل سفلہ بر خلق رنج ‏ ‏ کہ تدبیر ملک است و توفیر گنج
نکوکار پرور نہ بیند بدی ‏ ‏ چو بد پروری خصم جان خودی
مکافات دشمن بمالش مکن ‏ ‏ کہ بیخش برآوردہ باید ز بن

۱؎ سمر یعنی افسانہ ۱۲ ۲؎ دست بر خدا بودن۔ خدا کے سامنے دعا کیلئے ہاتھ اٹھانا ۱۲

مکن صبر بر عامل ظلم دوست | چو از فربہی بایدش کند پوست
سر گرگ باید ہم اول برید | نہ چوں گوسفندان مردم درید

۴۔ حکایت

چہ خوش گفت بازارگان اسیر | چو گردش گرفتند دزدان بہ تیر
چو مردانگی آید از رہزنان | چہ مردان لشکر چہ خیل زنان
شہنشہ کہ بازارگان را بخست | در خیر بر شہر و لشکر ببست
کے آن جا دگر ہوشمندان روند | چو آوازۂ رسم بد بشنوند
نکو بایدت نام و نیکی قبول | نکو دار بازارگان و رسول
بزرگان مسافر بجان پرورند | کہ نام نکو شان بعالم برند
تبہ گردد آن مملکت عنقریب | کزو خاطر آزردہ آید غریب
غریب آشنا باش و سیاح دوست | کہ سیاح جلاب[۱] نام نکوست
نکو دار ضیف[۲] و مسافر عزیز | وز آسیب شان بر حذر باش نیز
ز بیگانہ پرہیز کردن نکوست | کہ دشمن توان بود در زی[۳] دوست
قدیمان خود را بیفزا ے قدر | کہ ہرگز نیاید ز پروردہ غدر
چو خدمت گذاریت گردد کہن | حق سالیانش فراموش مکن

---

[۱] جلاب۔ ایک چیز کو ایک جگہ سے دوسری جگہ لیجانے والا [۲] ضیف ۔ مہمان۔
[۳] زی ۔لباس۔ جمع ازیا ۱۲ ۔

گر او را هم دست قدرت ببست ترا بر کرم همچنان دست هست

۵ - حکایت

شنیدم که شاپور دم درکشید چو خسرو برسمش قلم درکشید
چو شد حالش از بے نوائی تباه نبشت این حکایت بنزدیک شاه
که اے شاه آفاق گستر بعدل اگر من نماندم تو مانی بفضل

چو بذل تو کردم جوانی خویش بهنگام پیری مرانم ز پیش
غریبے که پر فتنه باشد سرش میازار و بیرون کن از کشورش
تو گر خشم بر وے نگیری رواست که خود خوئے بد دشمنش در قفاست
دگر پارسی باشدش زاد بوم[۱] بصنعاش[۲] مفرست و سقلاب[۳] و روم
هم آنجا امانش مده تا بچاشت نشاید بلا بر دگر کس گماشت
که گویند برگشته باد آن زمین کزو مردم آیند بیرون چنین
عمل گر دهی مرد منعم شناس که منعم ندارد ز سلطان هراس
چو مفلس فرو برد گردن بدوش ازو بر نیاید دگر جز خروش
چو مشرف دو دست از امانت بداشت بباید برو ناظرے برگماشت
ور او نیز در ساخت با خاطرش ز مشرف عمل برکن و ناظرش

۱؎ زاد بوم - اضافت مقلوب وہ جگہ جہاں آدمی پیدا ہو - وطن ۲؎ صنعا - ملک یمن میں ایک قصبہ ہے ۔ ۳؎ سقلاب - ایشائی روم کا شمالی حصہ ۱۲

خدا ترس باید امانت گزار | امین کز تو ترسد امینش مدار
بیفشان و بشمار و عاقل نشین | که از صد یکی را نبینی امین
دو همجنس دیرینه را هم قلم | نباید فرستاد یک جا بهم
چه دانی که همدست گردند و یار | یکی دزد باشد یکی پرده دار
چو دزدان ز هم باک دارند و بیم | رود در میان کاروانی سلیم
یکی را که معزول کردی ز جاه | چو چندی برآید ببخشش گناه
برآوردن کام امیدوار | به از قید بندی شکستن هزار
نویسنده را گر ستون عمل | بیفتد نبرد طناب[1] امل[2]
بفرمان بران بر شه دادگر | پدروار خشم آورد بر پسر
گهش میزند تا شود دردناک | گهی میکند آبش از دیده پاک
چو نرمی کنی خصم گردد دلیر | وگر خشم گیری شوند از تو سیر
درشتی و نرمی بهم در به است | چو رگ زن که جراح و مرهم نه است
جوانمرد و خوش خلق و بخشنده باش | چو حق بر تو پاشد تو بر خلق پاش
چو یاد آیدت عهد شاهان پیش | همین نقش برخوان پس از عهد خویش
نیامد کس اندر جهان کو بماند | مگر آن کزو نام نیکو بماند
نمرد آنکه ماند پس از وی بجای | پل و مسجد و چاه و مهمانسرای

---

[1] طناب ـ رسی ۱۲ [2] امل ـ امید ـ آرزو جمع آمال ۱۲

هر آن کو نماند از پسش یادگار — درخت وجودش نیاورد بار
دگر رفت و آثار خیرش نماند — نشاید پس مرگش الحمد[1] خواند
چو خواهی که نامت بود در جهان — مکن نام نیک بزرگان نهان
همین کام و ناز و طرب داشتند — بآخر برفتند و بگذاشتند
یکی نام نیکو ببرد از جهان — یکی رسم بد ماند ازو جاودان
بسمع رضا مشنو ایذای کس — وگر گفته آید بغورش برس
[2]گنهگار را عذر نسیان بنه — چو زنهار[3] خواهند زنهار ده
گر آید گنهکاری اندر پناه — نه شرط است کشتن باول گناه
چو باری بگفتند و نشنید پند — دگر گوشمالش بزندان و بند
[4]وگر پند و بندش نیاید بکار — درخت خبیث است بیخش برآر
چو خشم آیدت بر گناه کسی — تأمل کنش در عقوبت بسی
ز آب است بیش از کشش پر کرد — که نتوان سر کشته پیوند کرد
که سهل است لعل بدخشان شکست — شکسته نشاید دگرباره بست

۶- گفتار در تدبیر پادشاهان و تاخیر کردن در سیاست

اگر[5] حکم شرع آب خوردن خطاست — دگر خون بفتوی بریزی رواست[4]

۴- اگر شرع فتوی دهد بر هلاک ٭ الا تا نداری ز کشتنش باک

---

[1] قرآن شریف کی پہلی سورت جسکا نام سورۂ فاتحہ ہے۔ مسلمان یہ سورت پڑھکر مردوں کو ثواب پہنچایا کرتے ہیں
[2، 3] زنہار - امان - حمایت [5] اگے - الف زائد ہے۔

دگردانی اندر شمارش کسان | برایشان ببخشائے و راحت رسان
گنه بود مرد ستمکاره را | چه تاوان زن و طفل بیچاره را
تنت زورمند است لشکر گران | ولیکن در اقلیم دشمن مران
که وے بر حصارے گریزد بلند | رسد کشورے بیگنه را گزند
نظر کن در احوال زندانیان | که ممکن بود بیگنه در میان
چو بازارگان در دیارت بمرد | بمالش خساست بود دست برد
کزان پس که بر وے بگریند زار | بهم باز گویند خویش و تبار
که مسکین در اقلیم غربت بمرد | متاعے کزو ماند ظالم ببرد
بیندیش ازان طفلک بے پدر | وز آه دل دردمندش حذر
پسندیده کاران جاوید نام | تطاول[1] نه کردند بر مال عام
بر آفاق گر سر بسر پادشاست | چو مال از توانگر ستاند گداست
بمرد از تهیدستی آزاد مرد | ز پهلوئے مسکین شکم پر نه کرد

۷- حکایت

شنیدم که فرماندهے دادگر | قبا داشتے هر دو روے آستر
یکے گفتش اے خسرو نیک روز | قبائے ز دیبائے چینی بدوز
بگفت این قدر ستر و آسایش ست | وزین بگذری زیب و آرایش ست

۱؎ تطاول ـ دست درازی ـ

نه از بهر آن می ستانم خراج — که زینت کنم بر خود و تخت و تاج
چو همچون زنان حله[۱] در تن کنم — بمردی کجا دفع دشمن کنم
مرا هم ز صد گونه آز و هواست — ولیکن خزینه نه تنها مراست
خزائن پر از بهر لشکر بود — نه از بهر آئین و زیور بود
سپاهی که خوشدل نباشد ز شاه — ندارد حدود ولایت نگاه
چو دشمن خر روستائی برد — ملک باج و ده یک[۲] چرا می خورد
مخالف خرش برد و سلطان خراج — چه اقبال بینی دران تخت و تاج
مروت نباشد بر افتاده زور — برد مرغ دون دانه از پیش مور
رعیت درختست اگر پروری — بکام دل دوستان بر خوری
به بیرحمی از بیخ و بارش مکن — که نادان کند حیف بر خویشتن
کسان بر خورند از جوانی و بخت — که بر زیردستان نگیرند سخت
اگر زیردستی بیفتد ز پای — حذر کن ز نالیدنش بر خدای
چو شاید گرفتن به نرمی دیار — به پیکار خون از مشامی میار
بمردی که ملک سراسر زمین — نیرزد که خونی چکد بر زمین

۸- حکایت

شنیدم که جمشید فرخ سرشت — به سرچشمه ای بر به سنگی نوشت

---

۱ حلہ۔ جامہ۔ جبہ۔ ۲ دہ یک۔ دسواں حصہ

بدین چشمه چون ما بسے دم زدند
برفتند چون چشم برهم زدند

گرفتیم عالم بمردی و زور
ولیکن نبردیم با خود بگور

چو بر دشمنے باشدت دسترس
مرنجانش کورا ہمین غصہ بس

عدو زنده سرگشته پیرامنت
به از خون او کشته در گردنت

۹. حکایت

شنیدم که دارائے فرخ تبار[1]
ز لشکر جدا ماند روز شکار

دوان آمدش گله بانی به پیش
شهنشه برآورد تعلق ز کیش[2]

بصحرا در از دشمنان دار باک
که در خانه باشد گل از خار پاک

برآورده چوپان بد دل خروش
که دشمن نیم در ہلاکم مکوش

من آنم که اسپان شه پرورم
بخدمت درین مرغزار اندرم

ملک را دل رفته آمد بجائے
بخندید و گفت اے نکوهیده رائے

ترا یاوری کرد فرخ سروش
وگرنه زه آورده بودم بگوش

نگهبان مرعی بخندید و گفت
نصیحت ز یاران نشاید نهفت

نه تدبیر محمود و رائے نکوست
که دشمن نداند شهنشه ز دوست

چنان ست در مهتری شرط زیست
که هر کهترے را بدانی که کیست

مرا بارها در حضر دیدهٔ
ز خیل و چراگاه پرسیدهٔ

---

۱ تبار - گهرانا - نسل ۱۲ - ۲ کیش - ترکش ۱۲

کنونت بمهر آمدم پیش باز   نشید انیم از بد اندیش باز
توانم من اے نامور شہریار   کہ ایمن برون آرم از صد ہزار
مرا گلہ بانی بعقل ست و رائے   تو ہم گلہ خویش داری بپائے
چو دارا شنید این حکایت ز مرد   نکوییش گفت و نکوییش کرد
ہمیں رفت و میگفت در خود خجل   ببایدنبشت ایں نصیحت بدل
دران دار ملک از خلل غم بود   کہ تدبیر شاہ از شبان کم بود

[illegible]

۱۰- گفتار

توکے بشنوی نالہ دادخواہ   بکیوان[۵۱] برت کلہ[۵۲] خواب گاہ
چنان خسپ کاید فغانت بگوش   اگر دادخواہے برآرد خروش
کہ نالد ز ظالم کہ در دور تست   کہ ہر جور کو می کند جور تست
دلیر آمدی سعدیا در سخن   چو تیغے بدست است فتحے بکن
بگو انچہ دانی کہ حق گفتہ بہ   نہ رشوت ستانی و نہ عشوہ[۵۳] دہ
زبان بند و دفتر ز حکمت بشوئے   طمع بگسل و ہرچہ دانی بگوئے

۱۱- حکایت

خبر یافت گردن کشے در عراق   کہ میگفت مسکینے از زیر طاق[۵۴]

---

۵۱ کیوان - زحل ستارہ جو ساتویں آسمان پر ہے۔ ۵۲ کلہ مسہری۔ باریک اور مہین کپڑے کا خیمہ جس سے مکھی مچھر نہ آسکیں ۵۳ عشوہ - فریب ۵۴ طاق - محل۔

تو هم بر دری هستی امیدوار / پس امید بر در نشینان برآر

دل دردمندان برآور ز بند / که بهر گزند نباشد دل مستمند

پریشانی خاطر دادخواه / براندازد از مملکت پادشاه

تو خفته خنک در حرم نیمروز / غریب از برون گو بگرما بسوز

ستاننده داد آن کس خداست / که نتوانداز پادشه دادخواست

۱۲ ـ حکایت

یکی از بزرگان اهل تمیز / حکایت کند از ابن عبد العزیز

که بودش نگینی بر انگشتری / فرومانده در قیمتش جوهری

بشب گفتی آن جرم گیتی فروز / دُرے بود در روشنائی چو روز

قضا را درآمد یکی خشک سال / که شد بدر سیمای مردم هلال

چو در مردم آرام و قوت ندید / خود آسوده بودن مروت ندید

چو بیند کسے زهر در کام خلق / کیش بگذرد آب نوشین بحلق

بفرمود بفروختندش بسیم / که رحم آمدش بر غریب و یتیم

بیک هفته نقدش بتاراج داد / بدرویش و مسکین و محتاج داد

بریزند بر وی ملامت کنان / که دیگر بدستت نیاید چنان

شنیدم که می گفت باران دمع / بعارض فرو میدویدش چو شمع

گزیده ست پیرایه بر شهریار دل شهری از ناتوانی فگار
مرا شاید انگشتری بی نگین نشاید دل خلقی اندوهگین
خنک آنکه آسایش مرد و زن گزیند بر آسایش خویشتن
نکردند رغبت هنرپروران به شادی خویش از غم دیگران
اگر خوش بخسبد ملک بر سریر نپندارم آسوده خسپد فقیر
وگر زنده دارد شب دیریاز بخسپند مردم به آرام و ناز
بحمدالله این سیرت و راه راست اتابک ابوبکر بن سعد راست
کس از فتنه در پارس دیگر نشان نبیند مگر قامت مهوشان
یکی پنج بیتیم خوش آمد به گوش که در مجلسی می‌سرودند دوش

۱۴- حکایت

در اخبار شاهان پیشینه هست که چون تکله بر تخت زنگی نشست
به دورانش از کس نیازرد کس سبق برد اگر خود همین بود و بس
چنین گفت یک ره به صاحبدلی که عمرم به سر رفت بی‌حاصلی
چو می‌بگذرد ملک و جاه و سریر نبرد از جهان دولت الّا فقیر
بخواهم به کنج عبادت نشست که دریابم این پنج روزی که هست
چو بشنید دانای روشن نفس به تندی برآشفت کای تکله بس

---

۱۵ سریر - تخت ۱۳ ۱۵ پنج روزه - قلیل عرصه ۱۲

[illegible] بجز خدمت خلق نیست — به تسبیح و سجاده و دلق نیست

[illegible] سلطانی خویش باش — باخلاق پاکیزه درویش باش

[illegible] ادت میان بسته دار — ز طامات[ل] دعوی زبان بسته دار

قدم [illegible] طریقت نه دم — که اصلی ندارد دم بی قدم

بزرگان که نقد صفا داشتند — چنین خرقه زیر قبا داشتند

Course half حکایت ۱۵ yearly examinati

C. IX — 23.10.39.

شنیدم که بگریست سلطان روم — بر نیک مردی ز اهل علوم

کرم کن که فردا که دیوان نهند — منازل بمقدار احسان دهند

که پایم از دست دشمن نماند — جز این قلعه و شهر با من نماند

بسی جهد کردم که فرزند من — پس از من بود سرور انجمن

کنون دشمن بدگهر دست یافت — سر دست مردی و جهدم بتافت

چه تدبیر سازم چه چاره کنم — که از غم بفرسود جان در تنم

بر آشفت دانا که این گریه چیست — برین عقل و همت بباید گریست

ولایت چه باشد غم خویش خور — که از عمر بهتر شد و بیشتر

ترا این قدر تا بمانی بس است — چو رفتی جهان جای دیگر کس است

اگر هوشمند است اگر بی خرد — غم او مخور کو غم خود خورد

ل طامات ـ فقیروں کی لاف و گزاف ۱۲

مشقت نیرزد جهان داشتن — گرفتن بشمشیر و بگذاشتن
تو تدبیر خود کن که آن پر خرد — که بعد از تو باشد غم خود خورد
بدین پنج روزه اقامت مناز — باندیشه تدبیر رفتن بساز
کرا دانی از خسروان عجم — که کردند بر زیر دستان ستم
که در تخت و ملکش نیامد زوال — نماند بجز ملک ایزد تعال
کرا جاودان ماندن امید نیست — که گیتی همیں جاے جاوید نیست
کرا سیم و زر ماند و گنج و مال — پس از وے بچندے شود پائمال
وزان کس که خیرے بماند روان — دمادم[۱] رسد رحمتش بر روان
بزرگے کزو نام نیکو بماند — توان گفت با اهل دل کو بماند
الا تا درخت کرم پروری — که بے شک بر کامرانی خوری
یکے را که سعی قدم پیشتر — بدرگاه حق منزلت بیشتر
یکے باز پس خائن و شرمسار — بترسد همی مرد ناکرده کار
بهل تا بدندان برد پشت دست — تنورے چنین گرم و نان در نه بست
بدانی گه غله برداشتن — که سستی بود تخم نا کاشتن

۱۶- حکایت

خدا دوست نامے در اقصائے شام — گرفت از جهان کنج غارے مقام

---

۱ دمادم - الف القال مانند شبا شب بمعنی ساعت به ساعت

بصیرش دران کنج تاریک جائے — بگنج قناعت فرو رفته پائے
بزرگان نهادند سر بر درش — که در می نیامد[1] بدر با سرش
تمنا کند عارف پاکباز — بدریوزه از خویشتن ترک آز
چو هر ساعتش نفس گوید بده — بخواری بگرداندش ده بده
دران مرز[2] کین پیر هشیار بود — یکے مرزبان ستمگار بود
که هر ناتوان را که دریافتے — بسرپنجگی[3] پنجه برتافتے
جهان سوز و بے رحمت و خیره کش[4] — ز تلخیش روئے جهانے ترش
گروهے برفتند زان ظلم و عار — ببردند نامے بدش در دیار
گروهے بماندند مسکین و ریش — پس چرخه نفرین گرفتند پیش
ید[5] ظلم جائیکه گردد دراز — نبینی لب مردم از خنده باز
بدیدار شیخ آمدے گاه گاه — خدا دوست در وی نکردی نگاه
ملک نوبتے گفتش اے نیکبخت — بنفرت ز ما در مکش روئے سخت
مرا با تو دانی سر دوستیست — ترا دشمنی با من از بهر چیست
گرفتم که سالار کشور نیم — بعزت ز درویش کمتر نیم
نگویم فضیلت نهم بر کسے — چنان باش با من که با هر کسے

۱؎ یعنی بدر مخلوقے برائے حاجت خود نمیرفت ۲؎ مرزبین ۳؎ سرپنجگی۔ زور
۴؎ خیره کش۔ یک ظالم ۵؎ ید یعنی ناخن جمع ایادی ۱۲

شنیدم این سخن عابد ہوشیار   برآشفت و گفت اے ملک ہشدار
وجود تو پریشانی خلق ازوست   ندارم پریشانی خلق دوست
تو با دوستداران من دشمنی   نہ پندارمت دوستدار منی
گرانت ہمی دوستی با منست   مگر آنکہ دارد خدا دشمنت
خدا دوست را گر بدرند پوست   نخواہد شدن دشمن دوست دوست
عجب دارم از خواب آن سنگدل   کہ شہرے بخسپند ازو تنگدل
الا گر ہنر داری و عقل و ہوش   بفضل و ترحم میان بند و کوش

۱۷- گفتار

مہا[۱] زورمندی مکن بر کہان[۲]   کہ بر یک نمط (طریقہ ۱۲) می نماند جہان
سر پنجۂ ناتوان بر مپیچ   کہ گر دست یابد بر آید بہیچ
نہ موئے ز ابریشمے کمتر است   چو پر شد ز زنجیر محکم تر است
مبر گفتمت پائے مردم ز جائے   کہ عاجز شوی گر در آئی ز پائے
دل دوستان جمع بہتر کہ گنج   خزینہ تہی بہ کہ مردم برنج
مینداز در پائے کار کسے   کہ افتد کہ در پایش افتی بسے
تحمل کن اے ناتوان از قوی   کہ روزے توانا تر از وے شوی

---

۱ مہا۔ خطاب بسوئے عام بالف ندا۔ بمعنی اے سردار یا اے توانا
۲ کہہ بمعنی ادنے۔ چھوٹا ۱۲

چو بینی که جاهل بکین اندر است — سلامت بتسلیم وکین اندر است
بهمت برآر از ستیهنده شور — که بازوی همت به از دست زور
لب خشک مظلوم را گو بخند — که دندان ظالم بخواهند کند
ببانگ دهل خواجه بیدار گشت — چه داند شب پاسبان چون گذشت
خورد کاروانی غم بار خویش — نسوزد دلش بر خر پشت ریش
گرفتم کز افتادگان نیستی — چو افتاده بینی چرا بایستی
برینت بگویم یکی سرگذشت — که سستی بود زین سخن درگذشت

۱۸۔ حکایت

چنان قحط سالی شد اندر دمشق — که یاران فراموش کردند عشق
چنان آسمان بر زمین شد بخیل — که لب تر نکردند زرع[۵۱] و نخیل[۵۲]
بخوشید سرچشمه‌های قدیم — نماند آب جز آب چشم یتیم
نبودی بجز آه بیوه زنی — اگر برشدی دودی از روزنی
چو درویش بی برگ دیدم درخت — قوی بازوان سست و درمانده سخت
نه در کوه سبزی نه در باغ شخ[۵۳] — ملخ[۵۴] بوستان خورده و مردم ملخ
درآن حال پیش آمدم دوستی — ازو مانده بر استخوان پوستی

---

۵۱ زرع۔ کھیتی ۵۲ نخیل۔ کھجور کا درخت۔ مجازاً مطلق درخت ۵۳ شخ شاخ کا مخفف ۵۴ ملخ۔ ٹڈی ۱۴

شگفت آمدم کو قوی حال بود — خداوند جاه و زر و مال بود

بدو گفتم اے یار پاکیزہ خوے — چہ درماندگی پیشت آمد بگوے

بغرید بر من کہ عقلت کجاست — چو دانی و پرسی سوالت خطاست

نبینی کہ سختی بغایت رسید — مشقت بحد نہایت رسید

نہ باران ہمی آید از آسمان — نہ بر میرود دود فریاد خوان

بدو گفتم آخر ترا باک نیست — کُشد زہر جائیکہ تریاک نیست

گر از نیستی[1] دیگرے شد ہلاک — ترا ہست بط را ز طوفان چہ باک

نگہ کرد رنجیدہ در من فقیہ — نگہ کردن عالم اندر سفیہ

کہ مرد ار چہ بر ساحل ست اے رفیق — نیاساید و دوستانش غریق

من از بینوائی نیم روئے زرد — غم بینوایان دلم خستہ کرد

نخواہم کہ بیند خردمند ریش — نہ بر عضو مردم نہ بر عضو خویش

بحمد اللہ ار چہ ز ریشش ایمنم — چو بر ریش بینم بلرزد تنم

منغص بود عیش آن تندرست — کہ باشد بہ پہلوے بیمار سست

چو بینم کہ درویش مسکین نخورد — بکام اندرم لقمہ زہرست و درد[2]

یکے را بزندان بری دوستان — کجا ماندش عیش در بوستان

---

[1] نیستی - بے سامانی [2] دُرد - تلچھٹ -

۱۹- حکایت

شبی دود خلق آتشی بر فروخت — شنیدم که بغداد نیمی بسوخت
یکی شکر گفت اندر آن خاک و دود — که دکان ما را گزندی نبود
جهاندیده گفتش ای بوالهوس — ترا خود غم خویشتن بود و بس
پسندی که شهری بسوزد به نار — وگرچه سرایت بود در کنار
بجز سنگدل کی کند معده تنگ — چو بیند کسان بر شکم بسته سنگ
توانگر خود آن لقمه چون می‌خورد — چو بیند که درویش خون میخورد
مگو تندرست است رنجوردار — که می‌پیچد از غصه رنجوردار
سبک پی چو یاران به منزل رسند — نخسپد که واماندگان از پس اند
دل پادشاهان شود بارکش — چو بینند در گل خر خارکش
اگر در سرای سعادت کس است — ز گفتار سعدیش حرفی بس است
همینت بسند است اگر بشنوی — اگر خار کاری سمن ندروی

۲۰- گفتار در عدل و ظلم و ثمرهٔ هر کدام

خبر داری از خسروان عجم — که کردند بر زیردستان ستم
نه آن شوکت و پادشائی بماند — نه آن ظلم بر روستائی بماند
خطا بین که بر دست ظالم برفت — جهان ماند و با مظالم برفت
خنک روز محشر تن دادگر — که در سایهٔ عرش دارد مقر

بقومی که نیکی پسندد خدای ۲۵ دهد خسرو عادل نیک رای
چو خواهد که ویران شود عالمی کند ملک در پنجهٔ ظالمی
سگالند ازو نیک مردان حذر که خشم خدایست بیدادگر
بزرگی ازو دان و منت شناس که زایل شود نعمت ناسپاس
نه خود خوانده در کتاب مجید که در شکر نعمت شود بر مزید
اگر شکر کردی برین ملک و مال بمالی و ملکی رسی بی زوال
وگر جور در پادشاهی کنی پس از پادشاهی گدائی کنی
حرامست بر پادشه خواب خوش چو باشد ضعیف از قوی بارکش
میازار عامی بیک خردله که سلطان شبانست عامی گله
بد انجام رفت و بد اندیشه کرد که با زیر دستان جفا پیشه کرد
نخواهی که نفرین کنند از پست نکو باش تا بد نگوید کست

۳۱ - حکایت

شنیدم که در مرزی از باختر برادر دو بودند از یک پدر
سپهدار[1] و گردنکش[2] و پیلتن نکوروی و دانا و شمشیر زن
پدر هر دو را سهمگین[3] مرد یافت طلبگار جولان و ناورد یافت
برفت آن زمین را دو قسمت نهاد بهر یک پسر زان نصیبی (حصہ ۱۲) بداد

---

[1] سپهدار - سپاه کا افسر اعلیٰ [2] گردن کش - مغرور سرکش [3] سهمگین - خوفناک ۱۲

صبا داد که هر یک دگر سر کشتند ‌‌ ‌ به پیکار شمشیر کین برکشند

پدر بعد از آن روزگارے شمرد ‌ ‌ بجان آفرین جان شیرین سپرد

اجل بگسلانیدش طناب امل ‌ ‌ وفاتش فروبست دست عمل

مقرر شد آن مملکت بر دو شاه ‌ ‌ که بیحد و مر[۵۱] بود گنج و سپاه

بحکم نظر در به افتاد خویش ‌ ‌ گرفتند هر یک یکے راه پیش

یکے عدل تا نام نیکو برد ‌ ‌ یکے ظلم تا مال گرد آورد

یکے عاطفت سیرت خویش کرد ‌ ‌ درم داد و تیمار درویش کرد

بنا کرد و نان داد لشکر نواخت ‌ ‌ شب از بهر درویش شبخانه ساخت

خزائن تهی کرد و پر کرد جیش ‌ ‌ چنان کز خلائق بهنگام عیش

بگردون شدے بانگ شادی چو رعد ‌ ‌ چو شیراز در عهد بوبکر سعد

خدیو خردمند فرخ نهاد ‌ ‌ که شاخ امیدش برومند باد

حکایت شنو کودکی نام جو ‌ ‌ پسندیده پے بود و فرخنده خوے ۱۸

ملازم بدلداری خاص و عام ‌ ‌ ثنا گوئے حق بامدادان و شام

دران ملک قارون برفتے دلیر ‌ ‌ که شه دادگر بود و درویش سیر

نیامد برایام او بر دلے ‌ ‌ نگویم که خارے[۵۲] که برگ گلے

---

۵۱ بیحد و مر - بیحساب بیشمار ۵۲ کاف اول بیانیه - کاف دوم بمعنی بلکه ۱۲

سر آمد بتابید ملک از سران | نهادند سر بر خطش[۱] سروران
دگر خواست کافزون کند تخت و تاج | بیفزود بر مرد دهقان خراج
طمع کرد در مال بازارگان | بلا ریخت بر جان بیچارگان
نگویم که بدخواه درویش بود | حقیقت که او دشمن خویش بود
بامید بیشی نداد و نخورد | خردمند داند که ناخوب کرد
که تا جمع کرد آن زر از گربزی[۲] | پراگنده شد لشکر از عاجزی
شنیدند بازارگانان خبر | که ظلم است در بوم آن بی‌هنر
بریدند از آن جا خرید و فروخت | زراعت نیامد رعیت بسوخت
چو اقبالش از دوستی سر بتافت | بناکام دشمن برو دست یافت
ستیز فلک بیخ و بارش بکند | سم اسپ دشمن دیارش بکند
وفا در که جوید چو پیمان گسیخت | خراج از که خواهد چو دهقان گریخت
چه نیکی طمع دارد آن بی‌صفا | که باشد دعای بدش در قفا
چو بختش نگون بود در کاف کن[۳] | نکرد آنچه نیکانش گفتند کن
چه گفتند نیکان بر آن نیک مرد | تو بر خور که بیداد گر برنخورد

---

[۱] سر بر خط نہادن کنایۃ از اطاعت کرنا [۲] گربزی - مکاری - دغا بازی - گربز اصل میں گرگ بز تھا یعنی وہ شخص جو ظاہر میں بکری کی طرح اور باطن میں بھیڑیے کی طرح ہو اور اس سے نہایت مکاری ظاہر ہوتی ہے [۳] ک - ن - سے مراد لفظ کن ہے - خدائے برتر نے تمام عالم کو لفظ کن کہکر پیدا کیا اسی لئے یہاں بمعنی روز ازل ۱۲-

گمانش خطا بود و تدبیر سست | که در عدل بود آنچه در ظلم جست

حکایت ۲۲

یکی بر سر شاخ و بن می‌برید | خداوند بستان نگه کرد و دید
بگفتا گر این مرد بد می‌کند | نه با من که با نفس خود می‌کند
نصیحت بجا است اگر بشنوی | ضعیفان میفکن بکتف قوی
که فردا بداور برد خسروی | گدائی که پیشت نیرزد جوی
چو خواهی که فردا بوی مهتری | مکن دشمن خویشتن کهتری
که چون بگذرد بر تو این سلطنت | بگیرد بکین آن گدا دامنت
مکن پنجه از ناتوانان بدار | که گر بفگندت شوی شرمسار
که زشتست در چشم آزادگان | فتادن از دست افتادگان
بزرگان روشندل نیکبخت | بفرزانگی تاج بردند و تخت
بدنباله راستان کج مرو | وگر راست خواهی ز سعدی شنو

۲۳ - در بیان ساری اهل فقر

نگو جاهی از سلطنت بیش نیست | که ایمن‌تر از ملک[1] درویش نیست
سبکبار مردم سبکتر روند | حق اینست و صاحبدلان بشنوند
تهیدست تشویش نانی خورد | ملکان هم بقدر جهانی خورد

---

[1] ملک درویش سے قناعت صبر و فقر و فاقه مراد ہے ۱۲

گدا را چو حاصل شود نان شام | چنان خوش بخسپد که سلطان شام
غم و شادمانی بسر می‌رود[۱] | بمرگ این دو از سر بدر می‌رود
چه آنرا که بر سر نهادند تاج | چه آنرا که بر گردن آمد خراج
اگر سرفرازی بکیوان برست | ق | وگر تنگدستی بزندان درست
دران دم کاجل بر سر هر دو تاخت | نمی‌شاید از یکدگرشان شناخت

۴۴ - حکایت

شنیدم که یکبار در دجله‌ای | سخن گفت با عابدی کله‌ای
که من فر فرماندهی داشتم | بسر بر کلاه مهی[۲] داشتم
سپهرم مدد کرد و نصرت وفاق | گرفتم ببازوی دولت عراق
طمع کرده بودم که کرمان خورم | که ناگه بخوردند[۳] کرمان سرم
بکن پنبهٔ غفلت از گوش هوش | که از مردگان پندت آید بگوش

۴۵ - در معنی نکوکاری و بدکاری و عاقبت آن

نکوکار مردم نباشد بدش | نورزد کسی بد که نیک آیدش
شرانگیز هم در سر[۴] شر رود | چو کژدم که با خانه کمتر رود
اگر نفع کس در نهاد[۵] تو نیست | چنین جوهر و سنگ خارا یکیست

---

۱ بسر میرود - میگذرد - ۲ مهی - بزرگی - سرداری ۳ کرمان - کیڑے ۴ سر - خیال
۵ نهاد - خلقت - سرشت یا طبع -

همی خندم از لطف یزدان پاک — که مظلوم رفتم نه ظالم بخاک
یکی گفتش ای نامور شهریار — بکن دست[۱] ازین پیر دهقان بدار
که خلقی برو تکیه[۲] دارند و پشت — روا نیست خلقی بیکبار کشت
بزرگی و عفو و کرم پیشه کن — ز خردان اطفالش اندیشه کن
مگر دشمن خاندان خودی — که بر خاندانها پسندی بدی
سپیدار و دلها براغ تو ریش — که روز پسین آیدت خیر پیش
نخفتست مظلوم از آهش بترس — ز دود دل صبحگاهش بترس
نترسی که پاک اندرونی شبی — برآرد ز سوز جگر یاربی[۳]
نبودا چنان بروی افشاند دست — که حجاج را دست حجت ببست
نه ابلیس بد کرد و نیکی ندید — بر پاک ناید ز تخم پلید
مدر پرده کس بهنگام جنگ — که باشد ترا نیز در پرده ننگ
مزن بانگ بر شیرمردان درشت — چو با کودکان بر نیائی بمشت
شنیدم که نشنید و خونش بریخت — ز فرمان داور که داند گریخت
بزرگی دران فکرت آن شب بخفت — بخواب اندرون دید درویش و گفت
دمی بیش بر من سیاست نراند — عقوبت برو تا قیامت بماند

---

۱ دست داشتن - معاف کرنا۔ ۲ تکیہ - جس پر سہارا لگایا - جائے کنایہ امید یا بھروسہ۔ ۳ یارب - کلمہ تمنی - یعنی اے پروردگار یا آواز نالہ و آہ ۱۲

۲۸۔ حکایت

یکی پند میداد فرزند را — نگه دار پند خردمند را
مکن جور بر خردگان ای پسر — که یک روزت افتد بزرگی بسر
نمی ترسی ای کودک کم خرد — که روزی پلنگیت برهم درد
بخردی درم زور سرپنجه بود — دل زیردستان ز من رنجه بود
بخوردم یکی مشت زور آوران — نکردم دگر زور بر لاغران

۲۹۔ گفتار

الا تا بغفلت نخسپی که نوم — حرامست بر چشم سالار قوم
غم زیردستان بخور زینهار — بترس از زبردستی روزگار
نصیحت که خالی بود از غرض — چو داروی تلخست دفع مرض

۳۰۔ حکایت

یکی را حکایت کنند از ملوک — که بیماری رشته کردش چو دوک[1]
چنانش در انداخت ضعف جسد — که می برد بر کمترینان حسد
که شاه ار چه بر عرصه[2] نام آورست — چو ضعف آمد از بیدقی[3] کمترست
ندیمی زمین ملک بوسه داد — که عمر خداوند جاوید باد

---

[1] دوک۔ تکلہ ۱۲ [2] عرصہ۔ بساط شطرنج ۱۲ [3] بیدق۔ شطرنج کا سب سے چھوٹا مہرہ

نوٹ۔ اس شعر میں صنعت مراعاۃ النظیر سے کام لیا ہے ۱۲

درین شهر مرد مبارک دم است | که از پارسایان چنوے[۱] کم است
ببردند پیشش مهمات کس | که مقصود حاصل نشد در نفس
بخوان تا بخواند دعائے برین | که رحمت رسد ز آسمان بر زمین
بفرمود تا مهتران خدم | بخواندند پیر مبارک قدم
بگفتا دعائے کن اے هوشمند | که در رشته چون سوزنم پائے بند
شنید این سخن پیر خم بوده پشت | بتندی برآورد بانگ درشت
که حق مهربان ست بر دادگر | ببخشائے و بخشایش حق نگر
دعائے منت کے شود سودمند | اسیران مظلوم در چاه و بند
تو نا کرده بر خلق بخشایشے | کجا بینی از دولت آسایشے
ببایدت عذر خطا خواستن | پس از شیخ صالح دعا خواستن
کجا دست گیرد دعائے ویت | دعائے ستم دیدگان در پیت
شنید این سخن شهریار عجم | ز خشم و خجالت برآمد بهم
برنجید و پس با دل خویش گفت | چه رنجم حق ست اینکه درویش گفت
بفرمود تا هر که در بند بود | بفرمانش آزاد کردند زود
جهاندیده بعد از دو رکعت نماز | بداور برآورد دست نیاز
که اے برفرازنده آسمان | بجنگش گرفتی بصلحش بمان

۱؎ چنوے مخفف ہے چون او کا ۱۲

ولے ہمچنان بر دعا داشت دست — کہ رنجور افتادہ برپاے جست
توگفتی ز شادی بخواہد پرید — چو طاؤس چون رشتہ در پا ندید
بفرمود گنجینۂ گوہرش — فشاندند در پاے و زر بر سرش
حق از بہر باطل نشاید نہفت — ازان جملہ دامن بیفشاند و گفت
مرو با سر رشتہ بار دگر — مبادا کہ دیگر کند رشتہ سر
چو بارے فتادی نگہدار پاے — کہ یک بار دیگر بلغزد ز جاے
ز سعدی شنو کین سخن راست ست — نہ ہر بارے افتادہ برخاست ست

۳۱۔ گفتار

جہان اے پسر ملک جاوید نیست — ز دنیا وفاداری امید نیست
نہ بر باد رفتے سحرگاہ و شام — سریر[1] سلیمان علیہ السلام
باآخر ندیدی کہ بر باد رفت — خنک آنکہ با دانش و داد رفت
کسے زین میان گوئے دولت ربود — کہ در بند آسایش خلق بود
نہ کار آمد آنہا کہ برداشتند — نہ گرد آوریدند و بگذاشتند

۳۲۔ حکایت

شنیدم کہ در مصر میر اجل[2] — سپہ تاخت بر روزگارش اجل

---

[1] سریر یعنی تخت۔ [2] بہ تشدید لام لیکن فارسی والے بہ تخفیف استعمال کرتے ہیں۔ معنی بزرگتر۔

جمالش برفت از رخ دلفروز — چو خور زرد شد بس نماند ز روز

گزیدند فرزانگان دست فوت — که در طب ندیدند داروی موت

همه تخت و ملکی پذیرد زوال — بجز ملک فرمانده لایزال

چو نزدیک شد روز عمرش بشب — شنیدند میگفت در زیر لب

که در مصر چون من عزیزی نبود — چو حاصل همین بود چیزی نبود

جهان گرد کردم نخوردم برش — برفتم چو بیچارگان از سرش

پسندیده رایی که بخشید و خورد — جهان از پی خویشتن گرد کرد

درین کوش تا با تو ماند مقیم — که هر چه از تو ماند دریغ ست و بیم

کند خواجه بر بستر جان گداز — یکی دست کوتاه و دیگر دراز

دران دم ترا می نماید بدست — که دهشت زبانش ز گفتن ببست

که دستی بجود و کرم کن دراز — دگر دست کوته کن از ظلم و آز

کنونت که دستست[۱] خاری بکن — دگر کی برآری تو دست از کفن

بتابد بسی ماه و پروین و هور[۲] — که سر بر نداری ز بالین گور

۳۳۔ حکایت

قزل ارسلان قلعه سخت داشت — که گردن بالوند بر می فراشت

نه اندیشه از کس نه حاجت بهیچ — چو زلف عروسان رهش پیچ پیچ

---

۱ دست قدرت ۲ هور۔ خورشید ۱۲

چنان نادر افتاد در روضه‌ای / که بر لاجوردی طبق بیضه‌ای
شنیدم که مردی مبارک حضور / به نزدیک شاه آمد از راه دور
حقایق شناسی جهاندیده‌ای / هنرمندی آفاق گردیده‌ای
بزرگی زبان آوری کاردان / حکیمی سخنگوی بسیاردان
قزل گفت چندان که گردیده‌ای / چنین جای محکم دگر دیده‌ای
بخندید کاین قلعه خرم است / ولیکن نپندارمش محکم است
نه پیش از تو گردن‌کشان داشتند / دمی چند بودند و بگذاشتند
نه بعد از تو شاهان دیگر برند / درخت امید ترا بر خورند
ز دوران ملک پدر یاد کن / دل از بند اندیشه آزاد کن
چنان روزگارش به کنجی نشاند / که بر یک پشیزش[1] تصرف نماند
چو نومید ماند از همه چیز و کس / امیدش به فضل خدا ماند و بس
بر مرد هشیار دنیا خس است / که هر مدتی جای دیگر کس است

۳۴ - حکایت

چنین گفت شوریده‌ای در عجم / به کسری که ای وارث ملک جم
اگر ملک بر جم بماندی و بخت / ترا کی میسر شدی تاج و تخت
اگر گنج قارون بدست آوری / نماند مگر آنچه بخشی بری

---

[1] پشیز: کھوٹا سکہ - دمڑی ۱۲

۳۵- حکایت

چو الپ ارسلان[۵۱] جان بجان بخش داد — پسر تاج شاهی بسر برنهاد
بتربت سپردندش از تاج گاه[۵۲] — نه جای نشستن نه آماج گاه
چنین گفت دیوانهٔ هوشیار — چو دیدش پسر روز دیگر سوار
زهی ملک و دوران سر در نشیب — پدر رفت و پای پسر در رکیب
چنین است گردیدن روزگار — سبک سیر و بد عهد و ناپایدار
چو دیرینه روزی سر آورد عهد — جوان دولتی سر بر آرد ز مهد
منه بر جهان دل که بیگانه ایست — چو مطرب که هر روز در خانه ایست
نکوئی کن امسال چون ده تراست — که سال دگر دیگری ده خداست

۳۶- حکایت

بزرگی جفا پیشه در حد غور[۵۳] — گرفتی خر روستائی بزور
خران زیر بار گران بی علف — بروزی دو مسکین[۵۴] شدندی تلف
چو منعم کند سفله را روزگار — نهد بر دل تنگ درویش بار
چو بام بلندش بود خودپرست — کند بول و خاشاک بر بام پست

---

۵۱ الپ ارسلان - الپ ترکی میں دلیر - ارسلان شیر درندہ ایران کے خاندان سلجوقیہ میں دوسرا بادشاہ تھا ۵۲ گاہ - تخت شاہی - آماجگاہ - مجازاً نشستن ۱۲ ۵۳ غور افغانستان میں قندھار کے قریب ایک مشہور ولایت ہے ۵۴ دو مسکین - خرد مالک خر

شنیدم کہ بارے بعزم شکار — برون رفت بیدادگر شہریار
بپاپے بدنبال صیدے براند — شبش در گرفت از حشم دور ماند
بہ تنہا ندانست روے و رہے — بتیداخت ناکام شب در دہے
خرے دید پوینده کارگر — توانا و زورآور و باربر
یکے مرد گرد[1] استخوانے[2] بدست — چنان میزدش کاستخوان می‌شکست
شہنشہ برآشفت و گفت اے جوان — ز حد رفت جورت برین بے زبان
چو زورآوری خودنمائی مکن — برافتاده زورآزمائی مکن
پسندش نیامد فرومایہ قول — یکے بانگ بر پادشہ زد بہول
کہ بیہوده نگرفتم این کار پیش — برو چون ندانی پس کار خویش
بسا کس کہ پیشش تو معذور نیست — چو وابینی از مصلحت دور نیست
ملک را درشت آمد از وے خطاب — بگفتا بیا تا چہ بینی صواب
کہ پندارم از عقل بیگانۂ — نہ مستی ہمانا کہ دیوانۂ
بخندید کاے ترک نادان خموش — مگر حال حضرت نیاید بگوش
نہ دیوانہ خواند کس او را نہ مست — چرا کشتنی ناتوانان شکست
جہان جوے گفت اے ستمگاره مرد — چہ دانی کہ خضر آن براے چہ کرد
در آن بحر مردے جفا پیشہ بود — کہ دلہا ازو بحر اندیشہ بود

---

[1] گرد بالضم ـ نام طائفہ مشہور از صحرا نشینان [2] استخوان ـ زنگیوں کا ایک ہتھیار ۱۲

جزائر ز کردار او پرخروش — جهانی ز دستش چو دریا بجوش
پس آن راز بهر مصالح شکست — که سالار ظالم نگیرد بدست
شکسته متاعی که در حرز تست — از آن به که در دست دشمن درست
بخندید دهقان روشن ضمیر — که پس حق بدست منست ای امیر
نه از جهل می بشکنم پای خر — که از جور سلطان بیداد گر
خر این جا بتنگی لنگ و تیمار کش — از آن به که پیش ملک بارکش
تو آن را نگوئی که کشتی گرفت — که چون تا ابد نام زشتی گرفت
تفو بر چنان ملک و دولت که راند — که شنعت[۵۱] برو تا قیامت بماند
ستمگر جفا بر تن خویش کرد — نه بر زیردستان درویش کرد
که فردا در آن محفل نام و ننگ — بگیرد گریبان درویش بچنگ
نه بار اوزار بر گردنش — نیارد سر از عار بر کردنش
گرفتم که خر بارش اکنون کشد — در آن روز بار خران چون کشد
گر انصاف پرسی بد اختر کس است — که در راحتش رنج دیگر کس است
همین پنج روزش تنعم بود — که شادیش در رنج مردم بود
اگر بر نخیزد بر آن مرده دل — که خسپند از او مردم آزرده دل
شه این جمله بشنید و چیزی نگفت — به بست اسپ و سر بر نمدزین بخفت

---

۵۱ شنعت - بالضم و فتح سوم - بدی - برائی -

همه شب ز بیداری اختر شمرد　　ز سودا و اندیشه خوابش نبرد
چو آواز مرغ سحر گوش کرد　　پریشانی شب فراموش کرد
سواران همه شب ترک[۱] تاختند　　سحرگه پی اسپ بشناختند
بر آن عرصه بر اسپ دیدند شاه　　پیاده دویدند یکسر سپاه
بخدمت نهادند سر بر زمین　　چو دریا شد از موج لشکر زمین
بزرگان نشستند و خوان خواستند　　بخوردند و مجلس بیاراستند
چو شور طرب در نهاد آمدش　　ز دهقان دوشینه یاد آمدش
بفرمود جستند و بستند سخت　　بخواری فگندند در پای تخت
سیه دل برآهیخت شمشیر تیز　　ندانست بیچاره روی گریز
شمرد آن دم از زندگی آخرش　　بگفت آنچه گردید در خاطرش
نه بینی که چون کار دشوار بود　　قلم را زبانش روان تر بود
چو دانست کز خصم نتوان گریخت　　نیاباکی از تیر ترکش بریخت
سر ناامیدی به [illegible] گفت　　شب گور در دیده محالست خفت
زنا مهربانی که در دور تست　　همه عالم آوازهٔ جور تست
نه من کردم از دست جورت نفیر　　که خلقی[۲] ز خلقی یکی گشته گیر

---

۱ ترک تاختن - دوڑ دھوپ کرنا - پے - قدم

۲ که خلقی - بلکہ خلقی از جور تو نالان ست - یعنی از تمام خلقی یکی را که منم کشته فرض کن

عجب گر منت بر دل آید درشت — بکش گر توانی همه خلق کشت
وگر سخت آمد نکوهش ز من — بانصاف پیچ نکوهش بکن
ترا چاره از ظلم برگشتن است — نه بیچارهٔ بیگنه کشتن است
چو بیداد کردی توقع مدار — که نامت به نیکی رود در دیار
ندانم که چون خسپدت دیدگان — نخفتند ز دستت ستم دیدگان
بدان کی ستوده شود پادشاه — که خلقش ستایند در بارگاه
چه سود آفرین بر سر انجمن — پس چرخه نفرین کنان پیرزن
گرفت این سخن شاه ظالم بگوش — ز مستی غفلت آمد بهوش
در آن ده که طالع نمودش بهی — دهی[1] را بجمشید فرمان دهی
بیاموزی از عالمان عقل و خوی — نه چندانکه از جاهل عیب جوی
ز دشمن شنو سیرت خود که دوست — هر آنچه از تو آید بچشمش نکوست
ستایش سرایان نه یار تواند — ملامت کنان دوستدار تواند
ترش روی بهتر کند سرزنش — که[2] یاران خوش طبع شیرین منش
ازین به نصیحت نگوید کست — وگر عاقلی یک اشارت بس است

حکایت ۷۳

شنیدم که از نیک مردی فقیر — دل آزرده شد پادشاهی کبیر

---

[1] دہی میں یائے نسبت ہے [2] کہ بمعنی از ۱۲

نگر بر زبانش حقے رفتہ بود — ز گردن کشی بر وے آشفتہ بود
بزندان فرستادش از بارگاه — که زور آزمائیست بازوے شاه
ز یاران یکے گفتش اندر نهفت — ؂ مصالح نبود این سخن گفت گفت
رسانیدن امر حق طاعت ست — ز زندان نترسم که یک ساعت ست
همان دم که در خفیه این راز رفت — حکایت بگوش ملک باز رفت
بخندید کو ظن بیهوده برد — نداند که خواهد دران حبس مرد
غلامے بدرویش برد این پیام — بگفتا بخسرو بگو اے غلام
که دنیا همیں ساعتے بیش نیست — غم و خرمی پیش درویش نیست
نه گر دستگیری کنی خرمم — نه گر سر بری در دل آید غمم
ترا گر سپاهست و فرمان و گنج — دگر کس فرو مانده در ضعف و رنج
بدروازهٔ مرگ چون در شویم — بیک هفته با هم برابر شویم
منه دل برین دولت پنج روز — تن خویشتن را بآتش مسوز
نه پیش از تو بیش از تو اندوختند — به بیداد کردن جهان سوختند
چنان زی که ذکرت بتحسین کنند — چو مردی نه بر گور نفرین کنند
نباید بسم بد آئین نهاد — که گویند لعنت بران کین نهاد
وگر برسر آید خداوند زور — نه زیرش کند عاقبت خاک گور

؂ گفت اول بمعنی مصدر یعنی سخن گفتن و گفت دوم جواب ہے ۱۲

نفرمود دل تنگ روی از جفا | که بیرون کنندش زبان از قفا
چنین گفت مرد حقایق شناس | ازین هم که گفتی ندارم هراس
من از بی‌زبانی ندارم غمی | که دانم که ناگفته داند همی
اگر بی‌نوائی برم ور ستم | گرم عاقبت خیر باشد چه غم
عروسی بود نوبت ماتمت | گرت نیک روزی بود خاتمت

۳۸ ـ حکایت

یکی مشت زن بخت و روزی نداشت | نه اسباب شامش مهیا نه چاشت
ز جور شکم گل کشیدی به پشت | که روزی محالست خوردن به مشت
مدام از پریشانی روزگار | دلش محنت آلوده تن سوگوار
گهش جنگ با عالم خیره کش | گه از بخت شوریده رویش ترش
گه از دیدن عیش شیرین خلق | فرو می‌شدی آب تلخش بحلق
کسان شهد و نوشند و مرغ و بره[1] | مرا روی نان می نبیند تره[2]
گر انصاف پرسی نه نیکوست این | برهنه من و گربه را پوستین
دریغ از فلک شیوه ساختی | که گنجی بدست من انداختی
مگر روزگاری هوس راندمی | ز خود گرد محنت بیفشاندمی
شنیدم که روزی زمین می‌شکافت | عظام[3] زنخدان پوسیده یافت

---

[1] بره بکری کا بچہ [2] تره ـ ساگ ـ ترکاری [3] عظام ہڈیاں جمع عظم ۱۲

نجاک اندرش عقد بگسیخته | گهرهائے دندان فرو ریخته
دهان بے زبان پند میگفت و راز | که اے خواجه با بے مرادی بساز
نه این است حال دهن زیر گل | شکر خورده انگار یا خون دل
غم از گردش روزگاران مدار | که بے ما بگردد بسے روزگار
همان لحظه کین خاطرش رو داد | غم از خاطرش رخت یکسو نهاد
که اے نفس بے رائے تدبیر و هش[1] | بکش بار تیمار و خود را مکش
اگر بندهٔ بار بر سر برد | ق | وگر سر باوج فلک بر برد
دران دم که حالش دگرگون شود | بمرگ از سرش هر دو بیرون شود
غم و شادمانی نماند و لیک | جزائے عمل ماند و نام نیک
کرم پائے[2] دارد نه دیهیم[3] و تخت | بده کز تو این ماند اے نیکبخت
مکن تکیه بر ملک و جاه و حشم | که پیش از تو بود ست و بعد از تو هم
زر افشان چو دنیا بخواهی گذاشت | که سعدی در افشاند اگر زر نداشت

۳۹- حکایت

حکایت کنند از جفا گسترے | که فرمان نهی داشت بر کشورے
در ایام او روز مردم چو شام | شب از بیم او خواب مردم حرام
همه روز نیکان ازو در بلا | بشب دست پاکان ازو بر دعا

---

[1] هش - هوش کا مخفف ۱۲ [2] پائے داشتن - باقی ماندن [3] دیہیم - تاج ۱۲

گروہے بر شیخ آن روزگار　　ز دست ستمگر گرستند زار
کہ اے پیر دانائے فرخندہ رائے　　بگو این جوان را بترس از خدائے
بگفتا دریغ آیدم نام دوست[۱]　　کہ ہر کس نہ درخورد پیغام اوست
کسے را کہ بینی ز حق برکران　　منہ با وے اے خواجہ حق در میان
حقت گفتم اے خسرو نیک رائے　　توان گفت حق پیش مرد خدائے
بر مرد نادان نریزم علوم　　کہ ضائع کنم تخم در شورہ بوم
چو در وے نگیرد عدو داندم　　برنجد بجان و برنجاندم
ترا عادت اے پادشہ حق رویست　　دل مرد حق گوے ازینجا قویست
نگین خصلتے دارد اے نیکبخت　　کہ در موم گیرد[۲] نہ در سنگ سخت
عجب نیست گر ظالم از من بجان　　برنجد کہ دزد است و من پاسبان
تو ہم پاسبانی بانصاف و داد　　کہ حفظ خدا پاسبان تو باد
ترا نیست منت ز روئے قیاس　　خداوند را فضل و منت شناس
کہ در کار خیرت بخدمت بداشت　　نہ چون دیگرانت معطل گذاشت
ہمہ کس بمیدان کوشش درند　　ولے گوئے بخشش نہ ہر کس برند
تو حاصل نکردی بکوشش بہشت　　خدا در تو خوئے بہشتی سرشت
دلت روشن و وقت مجموع باد　　قدم ثابت و پایہ مرفوع باد

---

۱ دوست - خدا تعالی - درخورد - لایق ۲ گیرد - اثر کرتا ہے ۱۲

جنانت خوش و یقینت بر صواب ‏ عبادت قبول و دعا مستجاب

۴۰۔ گفتار

همی تا برآید بتدبیر کار ‏ مدارائے[۵۱] دشمن به از کارزار
چو نتوان عدو را بقوت شکست ‏ بنعمت بباید درِ فتنه بست
گر اندیشه داری ز دشمن گزند ‏ به تعویذ احسان زبانش ببند
عدو را بجائے خسک[۵۲] زر بریز ‏ که احسان کند کُند دندانِ تیز
بتدبیر شاید جهان خورد و نوش ‏ چو دستے نشاید گزیدن ببوس
بتدبیر رستم[۵۳] درآید به بند ‏ که اسفندیارش نجست از کمند
عدو را بفرصت توان کند پوست ‏ پس او را مدارا چنان کن که دوست
حذر کن ز پیکار کمتر کسے ‏ که از قطره سیلاب دیدم بسے
مزن تا توانی برابرو گره[۵۴] ‏ که دشمن اگرچه زبون دوست به
بود دشمنش تازه و دوست ریش ‏ کسے کش بود دشمن از دوست بیش
مزن با سپاهی ز خود بیشتر ‏ که نتوان زد انگشت بر نیشتر
وگر زو توانا تری در نبرد ‏ نه مردیست بر ناتوان زور کرد
اگر پیل زوری وگر شیر جنگ ‏ به نزدیک من صلح بهتر که جنگ

---

۵۱ مدارا۔ خاطر، صلح ۵۲ خسک۔ ایک چار پہلو کانٹا جسے گوکھرو کہتے ہیں ۵۳ رستم ایران کا مشہور پہلوان جو زال بن سام کا بیٹا اور زابلستان کا حاکم تھا اسفندیار گشتاسپ کا بیٹا تھا۔ بہادر پہلوان تھا یہ رستم کے ہاتھ سے مارا گیا ۵۴ برابرو گره زدن تیوری چڑھانا۔ خفا ہونا ۱۲

چو دست از همه حیلتے درگسست | حلال است بردن بشمشیر دست
اگر صلح خواهد عدو سر مپیچ | وگر جنگ جوید عنان بر مپیچ
که گر وے ببندد در کارزار | ترا قدر و هیبت شود یک هزار
ور او پائے جنگ آورد در رکاب | نخواهد بحشر از تو داور حساب
تو هم جنگ را باش چون کینه خاست | که بر کینه ور مهربانی خطاست
چو با سفله گوئی بلطف و خوشی | فزون گرددش کبر و گردن کشی
چو دشمن در آمد بعجز از درت | بدر کن ز دل کین و خشم از سرت
چو زنهار[۱] خواهد کرم پیشه کن | به بخشائے و از مکرش اندیشه کن
ز تدبیر پیر کهن بر مگرد | که کار آزموده بود سال خورد[۲]
در آرند بنیاد روئین ز پائے | جوانان بشمشیر و پیران برائے
بیندیش در قلب هیجا مفر | چه دانی کزآنان که باشد ظفر
چو بینی که لشکر زهم دست داد[۳] | بتنها مده جان شیرین بباد
اگر برکناری برفتن بکوش | وگر در میانی لبس دشمن بپوش
وگر خود هزاری و دشمن دویست | چو شب شد در اقلیم دشمن مایست
شب تیره پنجه سوار از کمین | چو پانصد بشوکت بدرد زمین
چو خواهی بریدن بشب راهها | حذر کن نخست از کمین گاهها

---

[۱] زنهار، پناه [۲] سال خورد، بوڑها [۳] زهم دست داد، بے اتفاقی متفرق شده

سیان دو لشکر چو یک روزه راند | سر پنجهٔ زورمندش نماند
گر او پیش دستی کند غم مدار | گر افراسیاب است مغزش برآر
ندانی که دشمن که یک روزه راند | سر پنجهٔ زورمندش نماند
تو آسوده بر لشکر مانده زن | که نادان ستم کرد بر خویشتن
چو دشمن شکستی بیفگن علم | که بازش نباید جراحت بهم
بسے در قفائے هزیمت مران | نباید که دور افتی از یاوران
هوا بینی از گرد هیجا[1] چو میغ[2] | بگیرند گردت بزوبین[3] و تیغ
بدنبال غارت نراند سپاه | که خالی بماند پس پشت شاه
سپه را نگهبانی شهریار | به از جنگ در حلقهٔ کارزار

۴۱- گفتار

دلاور که بارے تهور نمود | بباید بمقدارش اندر فزود
که بار دگر دل نهد بر هلاک | ندارد ز پیکار یاجوج باک
سپاهی در آسودگی خوش بدار | که در حالت سختی آید بکار
کنون دست مردان جنگی ببوس | نه آنگه که دشمن فرو کوفت کوس
سپاهی که کارش نباشد برگ[4] | چرا دل نهد روز هیجا بمرگ
نواحی ملک از کف بدسگال | به لشکر نگهدار و لشکر بمال

---

[1] هیجا جنگ [2] میغ - کالی گھٹا کالا بادل ۱۲ [3] زوبین - ایک قسم کا نیزه
[4] برگ ساز و سامان ۱۲

ملک را بود بر عدو دست چیره[۵۱]   گر لشکر دل آسوده باشند و سیر
بهای سر خویشتن می خورد   نه انصاف باشد که سختی برد
چو دارند گنج از سپاهی دریغ   دریغ آیدش دست بردن به تیغ
چه مردی کند در صف کارزار   چو دستش تهی باشد و کار زار

۴۲- گفتار

به پیکار دشمن دلیران فرست   هژبران به ناورد شیران فرست
به رای جهاندیدگان کار کن   که صید آزمودست گرگ کهن
مترس از جوانان شمشیر زن   حذر کن ز پیران بسیار فن
جوانان پیل افگن شیر گیر   ندانند دستان[۵۲] روباه پیر
خردمند باشد جهاندیده مرد   که بسیار گرم آزمودست و سرد
جوانان شایسته بخت ور   ز گفتار پیران نپیچند سر
گرت مملکت باید آراسته   مده کار معظم به نوخاسته[۵۳]
سپه را مکن پیشرو جز کسی   که در جنگها بوده باشد بسی
نشاید سگ صید رو از پلنگ   ز روبه رمد شیر نادیده جنگ
چو پرورده باشد پسر در شکار   نترسد چو پیش آیدش کارزار
به کشتی و نخجیر[۵۴] و آماج و گوی   دلاور شود مرد پرخاش جوی

---

۵۱ چیره- غالب   ۵۲ دستان- مکر و حیله   ۵۳ نوخاسته- نوآموز ۱۲   ۵۴ نخجیر- شکار ۱۲

بگرمابہ[1] پروردۂ عیش و ناز | برنجد چو بیند در جنگ باز
دو مردش نشانند بر پشت زین | بود کش زند کودکے بر زمین
یکے را کہ دیدی تو در جنگ پشت | بکش در عدو در مصافش نکشت

۴۳۔ حکایت

چہ خوش گفت گرگین[2] بفرزند خویش | چو قربان[3] پیکار بر بست و کیش[4]
اگر چون زنان جست خواہی گریز | مرو آب[5] مردان جنگی مریز
سوارے کہ بنمود در جنگ پشت | نہ خود را کہ نام آوران را بکشت
شجاعت نیاید مگر زان دو یار | کہ افتند در حلقۂ کارزار
دو ہم جنس و ہم سفرہ و ہم زبان | بکوشند در قلب[6] ہیجا بجان
کہ ننگ آیدش رفتن از پیش تیر | برادر بچنگال دشمن اسیر
چو بینی کہ یاران نہ باشند یار | ہزیمت بجائے غنیمت شمار

۴۴۔ گفتار

دو تن پرورے شاہ کشور نواز | یکے اہل بازو[7] دوم اہل راز
ز نام آوران گوے دولت برند | کہ دانا و شمشیر زن پرورند

---

[1] گرمابہ۔ حمام [2] گرگین ایک ایرانی پہلوان کا نام [3] قربان۔ کمان کا خانہ [4] کیش۔ ترکش [5] آب ریختن۔ کنایۃً بعزت کرنا [6] قلب۔ صف میانۂ جنگ [7] اہل بازو۔ سپاہیان اہل راز۔ دانشمندان مدبر و مصلحت اندیش ۱۲

هر آن کو قلم را نورزید و تیغ | بر او گر بمیرد مگوی ای دریغ
قلم زن نکودار و شمشیر زن | نه مطرب که مردی نیاید ز زن
نه مردی است دشمن در اسباب جنگ | تو مدهوش ساقی و آواز چنگ
بسا اهل دولت ببازی نشست | که دولت برفتش ببازی ز دست

۴۵ - گفتار

نگویم ز جنگ بد اندیش ترس | در آوازهٔ صلح ازو بیش ترس
بسا کس بروز آیت[۱] صلح خواند | چو شب شد سپه بر سر خفته راند
زره پوش خسپند مرد اوژنان[۲] | که بستر بود خوابگاه زنان
بباید نهان جنگ را ساختن | که دشمن نهان آورد تاختن
حذر کار مردان کارآگه است | یزک[۳] سد روئین لشکرگه است

۴۶ - گفتار

میان دو بدخواه کوتاه دست[۴] | نه فرزانگی باشد ایمن نشست
که گر هر دو باهم سگالند راز | شود دست کوتاه ایشان دراز
یکی را به نیرنگ[۵] مشغول دار | دگر را بر آور ز هستی دمار
اگر دشمنی پیش گیرد ستیز | بشمشیر تدبیر خونش بریز

---

۱ آیت صلح پیغام صلح ۲ اوژنان یعنی افگندن، مرد اوژنان مرد افگنان ۳ یزک پیشرو فوج
۴ کوتاه دست کم قوت۔ بے استعداد ۵ نیرنگ۔ مکر و حیلہ ۱۲

برو دوستی گیر با دشمنش — که زندان شود پیرهن بر تنش
چو در لشکر دشمن افتد خلاف — تو بگذار شمشیر خود در غلاف
چو گرگان پسندند با هم گزند — برآساید اندر میان گوسپند
چو دشمن به دشمن شود مشتغل — تو با دوست بنشین بآرام دل

۴۷ - گفتار اندر ملاطفت دشمن از روی عاقبت اندیشی

چو شمشیر پیکار برداشتی — نگهدار پنهان ره آشتی
که لشکر کشوفان[۱] مغفر[۲] شگاف — نهان صلح جویند و پیدا مصاف
دل مرد میدان نهانی بجوی — که باشد که در پایت افتد چو گوی
چو سالاری از دشمن افتد بچنگ — بکشتن درش کرد باید درنگ
که افتد کزین نیمه هم سروری — بماند گرفتار در چنبری
دگر کشتی این بندی ریش را — نبینی دگر بندی خویش را
نترسد که دورانش بندی کند — که بر بندیان زورمندی کند
کسی بندیان را بود دستگیر — که خود بوده باشد به بندی اسیر
اگر سر نهد بر خطت سروری[۳] — چو نیکش بداری نهد دیگری
وگر خفیه ده دل بدست آوری — ازان به که صد ره شبیخون بری

---

۱ لشکر کشوفان - آنکه لشکر را پریشان کنند ۲ مغفر - خود آهنی ۳ ای سر بر فرمان تو نهد ۱۲

۴۸- گفتار اندر حذر کردن از دشمنی که در طاعت آید

گرت خویش دشمن شود دوستدار   ز تلبیس ایمن مشو زینهار

که گردد درونش به کین تو ریش   چو یاد آیدش مهر و پیوند خویش

بد اندیش را لفظ شیرین مبین   که ممکن بود زهر در انگبین

کسی جان از آسیب دشمن ببرد   که مر دوستان را به دشمن شمرد

نگه دارد آن شوخ در کیسه دُر   که بیند همه خلق را کیسه بُر

سپاهی که عاصی شود از امیر   ورا تا توانی به خدمت مگیر

ندانست سالار خود را سپاس   ترا هم نداند ز غدرش هراس[۱]

به سوگند و عهد استوارش مدار   نگهبان پنهان برو برگمار

نوآموز را ریسمان[۲] کن دراز   نه بگسل که دیگر نبینیش باز

چو بر کندی از دست دشمن دیار   رعیت به سامان تر از وی بدار

که گر باز کوبد در کارزار   برآرند عام[۳] از دماغش دمار

وگر شهریان را رسانی گزند   در شهر بر روی دشمن مبند

مگو دشمن تیغ زن بر درست   که همباز[۴] دشمن به شهر اندرست

به تدبیر جنگ بداندیش کوش   مصالح بیندیش و نیت بپوش

---

۱ هراس = ترس ۲ ریسمان = رسی ۳ عام = رعایا - ۴ همباز = شریک دشمن ۱۲ منه

مشو در میان راز با هر کسی / که جاسوس هم کاسه دیدم بسی

سکندر که با شرقیان حرب داشت / در خیمه گویند در غرب داشت

چو بهمن بزاولستان خواست شد / چپ آوازه افگند و از راست شد

اگر جز تو داند که عزم تو چیست / بران رای و دانش بباید گریست

کرم کن نه پرخاش و کین آوری / که عالم بزیر نگین آوری

چو کاری برآید بلطف و خوشی / چه حاجت به تندی و گردن کشی

نخواهی که باشد دلت دردمند / دل دردمندان برآور ز بند

ببازو توانا نباشد سپاه / برو همت[۱] از ناتوانان[۲] بخواه

دعای ضعیفان امیدوار / ز بازوی مردی به آید بکار

هر آنکه استعانت بدرویش برد / اگر بر فریدون زد از پیش برد

باب دوم در احسان

اگر هوشمندی بمعنی[۳] گرای / که معنی ز صورت بماند بجای

کرا دانش و جود و تقوی نبود / بصورت درش هیچ معنی نبود

کسی خسپد آسوده در زیر گل / که خسپند ازو مردم آسوده دل

غم خویش در زندگی خور که خویش / بمرده نپردازد از حرص خویش

زر و نعمت اکنون بده کان تست / که بعد از تو بیرون ز فرمان تست

---

۱ همت توجه و دعا ۲ ناتوانان درویشان ۳ معنی حقیقت گرای میل کن و درا مخاطب شود ۱۲

نخواهی که باشی پراگنده دل — پراگندگان را ز خاطر مهل[۵۱]
پریشان کن امروز گنجینه چست — که فردا کلیدش نه در دست تست
تو با خود ببر توشهٔ خویشتن — که شفقت نیاید ز فرزند و زن
کسی گوی دولت ز دنیا برد — که با خود نصیبی بعقبی برد
به غمخوارگی جز سر انگشت من — نخارد کسی در جهان پشت من
مکن بر کف دست نه هرچه[۵۲] هست — که فردا بدندان بری پشت دست
بپوشیدن ستر درویش کوش — که ستر خدایت بود پرده پوش
مگردان غریب[۵۳] از درت بی نصیب — مبادا که گردی بدرها غریب
بزرگی رساند به محتاج خیر — که ترسد که محتاج گردد بغیر
بحال دل خستگان در نگر — که یارے دل خسته باشی مگر
فروماندگان را درون شاد کن — ز روز فروماندگی یاد کن
نه خواهندهٔ بر در دیگران — بشکرانه خواهنده از در مران

۲. گفتار اندر نواختن یتیمان و رحمت بر حال ایشان

پدر مرده را سایه بر سر فگن — غبارش بیفشان و خارش بکن
ندانی چه بودش فرومانده سخت — بود تازه بی بیخ هرگز درخت
چو بینی یتیمی سر افگنده پیش — مده بوسه بر روی فرزند خویش

---

۵۱ مهل بگذار ۵۲ لفظ مکن کا ربط دوسری مصرعہ سے ہے ۵۳ غریب مسافر ۱۲

یتیم ار بگرید که نازش خرد … وگر خشم گیرد که بارش برد

الا تا نگرید که عرش عظیم … بلرزد همی چون بگرید یتیم

برحمت بکن آبش از دیده پاک … بشفقت بیفشانش از چهره خاک

اگر سایه خود برفت از سرش … تو در سایه خویشتن پرورش

من آنگه سر تاجور داشتم … که سر در کنار پدر داشتم

اگر بر وجودم نشستے مگس … پریشان شدے خاطر چند کس

کنون گر بزندان برندم اسیر … نباشد کس از دوستانم نصیر

مرا باشد از درد طفلان خبر … که در طفلی از سر برفتم پدر

۳۔ حکایت در ثمره نیکوکاری

کسے دید در خواب صدر[۱] خجند … که خارے ز پاے یتیمی بکند

همی گفت و در روضه‌ها[۲] می‌چمید … کزان خار بر من چه گلها دمید

مشو تا توانی ز رحمت بری … که رحمت برندت چو رحمت بری

چو انعام کردی مشو خودپرست … که من سرورم دیگرے زیردست

اگر تیغ دورانش انداخته‌ست … نه شمشیر دوران هنوز آخته‌ست

چو بینی دعاگوئے دولت هزار … خداوند را شکر نعمت گزار

که چشم[۳] از تو دارند مردم بسے … نه تو چشم داری بدست کسے

۱؎ صدر رئیس ۲؎ روضه‌ها۔ در روضه‌هائے بهشت بناز میخرامید ۳؎ چشم داشتن امید داشتن

کرم خوانده ام سیرت سروران — غلط گفتم اخلاق پیغمبران

۴۔ حکایت در اخلاق پیغمبران

شنیدم که یک هفته ابن السبیل[۱] — نیامد بمهمان سرای خلیل
ز فرخنده خوئی نخوردی پگاه — مگر بی نوائی درآید ز راه
برون رفت و هر جانبی بنگرید — بر اطراف وادی نگه کرد و دید
بتنها یکی در بیابان چو بید — سر و مویش از برف پیری سفید
بدلداریش مرحبائی بگفت — برسم کریمان صلائی بگفت
که ای چشمهای مرا مردمک — یکی مردمی کن بنان و نمک
نعم گفت و برجست و برداشت گام — که دانست خلقش علیه السلام
رقیبان[۲] مهمانسرای خلیل — بعزت نشاندند پیر ذلیل
بفرمود و ترتیب کردند خوان — نشستند بر هر طرف همگنان
چو بسم الله آغاز کردند جمع — نیامد ز پیرش حدیثی بسمع
چنین گفتش ای پیر دیرینه روز — چو پیران نمی بینمت صدق و سوز
نه شرط است وقتیکه روزی خوری — که نام خداوند روزی بری
بگفتا نگیرم[۳] طریقت بدست[۴] — که نشنیدم از پیر آذر پرست
بدانست پیغمبر نیک فال — که گبر است پیر تبه بوده حال

---

۱ ابن السبیل کنایةً مسافر ۲ رقیبان، محافظ ۳ نگیرم، سخن تو قبول نمی کنم ۴ بدست، بزبان

بگرداری بر اندیشش چو بیگانه دید — که منکر بود پیش پاکان پلید
سروش[1] آمد از کردگار جلیل — بهیبت ملامت کنان کای خلیل
منش داده صد ساله روزی و جان — ترا نفرت آمد از و یک زمان
گر او می برد پیش آتش سجود — تو باپس[2] چرا می بری دست جود

۵- گفتار اندر احسان با مردم نیک و بد

گره بر سر[3] بند احسان مزن — که این زرق[4] و شید است[5] آن مکر و فن
زیان میکند مرد تفسیر دان — که علم و ادب میفروشد بنان
کجا عقل یا شرع فتوی دهد — که مرد خرد دین بدنیا دهد
ولیکن تو بستان که صاحب خرد — از ارزان فروشان برغبت خرد

۶- حکایت عابد با شیاد شوخ دیده

زبان دانی آمد بصاحبدلی — که محکم فرو مانده ام در گلی
یکی سفله را ده درم بر من است — که دانگی از و بر دلم ده من است
همه شب پریشان از و حال من — همه روز چون سایه دنبال من
بکرد از سخنهائے خاطر پریش — درون دلم چون در خانه ریش
خدایش مگر تا ز مادر بزاد — جز آن ده درم چیز دیگر نداد

---

۱ سروش. فرشته ۲ باپس بازپس دست سخاوت چرا باز میگیری ۳ گره زدن احسان موقوف کرنا ۴ زرق. مکر ۵ شید. ساختگی و فریب ۱۲

ندانسته از دفتر دین الف — نخوانده بجز باب لاینصرف[۱]
خور از کوه یک روز سر بر نزد — که آن قلتبان[۲] حلقه بر در نزد
در اندیشه‌ام تا کدامم کریم — از آن سنگدل دستگیرد[۳] به سیم
شنید این سخن پیر فرخ نهاد — درستی[۴] دو در آستینش نهاد
زر افتاد در دست افسانه گوی — برون رفت از آنجا چو زر تازه روی
یکی گفت شیخ این ندانی که کیست — بر او گر بمیرد نباید گریست
گدایی که بر شیر نر زین نهد — ابوزید[۵] را اسب و فرزین نهد
برآشفت عابد که خاموش باش — تو مرد زبان[۶] نیستی گوش باش
اگر راست بود آنچه پنداشتم — ز خلق آبرویش نگهداشتم
اگر شوخ چشمی[۷] و سالوس کرد — الا تا نپنداری افسوس کرد
که خود را نگهداشتم آبروی — ز دست چنان گربزی[۸] یاوه گوی
بد و نیک را بذل کن سیم و زر — که این کسب خیرست و آن دفع شر
خنک آنکه در صحبت عاقلان — بیاموزد اخلاق صاحبدلان

۱؎ لاینصرف یعنی بیکاری گردد بیشتر مقیم نہ ہوا تھا ۲؎ قلتبان بے حمیت ۳؎ دست گیرد مدد کرے ۴؎ درست بضم اول درم۔ دینار۔ اشرفی۔ ۵؎ ابوزید ایک مشہور شطرنج باز و مکاری بے حیائی میں ضرب المثل تھا ۶؎ مرد زبان یعنی قابل سخن گفتن نیستی شنونده سخن باش ۷؎ شوخ چشمی بے حیائی۔ سالوس۔ مکر و فریب ۸؎ گربز۔ مکار۔

گرت عقل و رائیست و تدبیر و ہوش | بعزت کنی پند سعدی بگوش
که اغلب درین شیوه دارد مقال | نه در چشم و زلف و بناگوش و خال

۷۔ حکایت پدر ممسک و فرزند جوانمرد

یکی رفت و دنیا ازو یادگار | خلف برد صاحبدلی ہوشیار
نه چون ممسکان دست بر زر گرفت[۱] | چو آزادگان دست از زر بر گرفت
ز درویش خالی نبودے برش | مسافر به مہمان سرای اندرش
دل خویش و بیگانه خرسند کرد | نه ہمچون پدر سیم و زر بند کرد
ملامت کنی گفتش ای باد دست[۲] | بیک ره پریشان مکن ہرچه ہست
بسالی توان خرمن اندوختن | بیک دم نه مردی بود سوختن
چو در تنگدستی نداری شکیب | نگہدار وقت فراخی حسیب[۳]

۸۔ مثل

بدختر چه خوش گفت بانوی ده | که روز نوا[۴] برگ سختی بنه
ہمه وقت پر دار مشک و سبوی | که پیوسته در ده روان نیست جوی
بدنیا توان آخرت یافتن | بزر پنجهٔ دیو بر تافتن

۱؎ دست بر زر گرفتن۔ کنایۃً خرچ نہ کردن دست بر گرفتن یعنی خرچ کردن ۲؎ باد دست کنایۃً مسرف فضول خرچ ۳؎ حسیب اندازہ حساب کا۔ مطلب یہ ہے کہ اندازے سے خرچ کرنا چاہیئے ۴؎ نوا۔ جمعیت، برگ، سامان۔

ز دست تهی بر نیاید امید — بزر بر کنی چشم دیو سفید[۱]
دگر هرچه داری بکف بر نهی — کفت وقت حاجت بماند تهی
گدایان بسعی تو هرگز قوی — نگردند و ترسم تو لاغر شوی

۹- باز آمدم بحکایت فرزند خلف

چو مناع[۲] خیر این حکایت بگفت — ز غیرت جوانمرد را رگ بخفت
پراگنده دل گشت ازان گفتگوی — برآشفت و گفت ای پراگنده گوی
مرا دستگاهی که پیرامن است — پدر گفت میراث جدّ من است
نه ایشان بحسرت نگه داشتند — بحسرت بمردند و بگذاشتند
بدستم نیفتاد مال پدر — که بعد از من افتد بدست پسر
همان به که امروز مردم خورند — که فردا پس از من بیغما برند
خور و پوش و بخشای و راحت رسان — نگه می چه داری ز بهر کسان
برند از جهان با خود اصحاب رأی — فرومایه ماند بحسرت بجای
زر و نعمت اکنون بده کان تست — که بعد از تو بیرون ز فرمان تست
بدنیا توانی که عقبی خری — بخر جان من ورنه حسرت خوری

۱۰- حکایت اندر راحت رسانیدن بهمسایگان

ترا دید وقتی زنی پیش شوی — که دیگر مخر نان ز طبّاق کوی

---

[۱] دیو سفید - ایک مازندانی پہلوان کا نام جو رستم کے ہاتھ سے مارا گیا [۲] مناع - بمبالغہ مانع یعنی باز دارندہ ۱۲

بہ بازار گندم فروشان گرائے[۵۱] کہ ایں جو فروش ست و گندم نمائے
نہ از مشتری کاز زحام مگس بیک ہفتہ رویش ندیدست کس
بدلداری آن مرد صاحب نیاز بزن گفت کاے روشنائی بساز
بامید ما کلبہ آنجا گرفت نہ مردی بود نفع ازو وا گرفت
رہ نیک مردان آزادہ گیر چو استادۂ دست افتادہ گیر
ببخشائے کانانکہ مرد حقند خریدار دکان بے رونقند
جوانمرد اگر راست خواہی ولی ست کرم پیشۂ شاہ مردان علی ست

۱۱۔ حکایت

شنیدم کہ مردے براہِ حجاز بہر خطوہ[۵۲] کردے دو رکعت نماز
چنان گرم رہ در طریق خدائے کہ خار مغیلاں نکندے ز پائے
بآخر ز وسواس خاطر پریش پسند آمدش در نظر کار خویش
بتلبیس[۵۳] ابلیس در چاہ رفت کہ نتوان ازیں خوبتر راہ رفت
گرش رحمت حق نہ دریافتے غرورش سر از جادہ برتافتے
یکے ہاتف[۵۴] از غیب آواز داد کہ اے نیک بخت مبارک نہاد
مپندار اگر طاعتے کردۂ کہ نزلے[۵۵] بدیں حضرت آوردۂ

---

۵۱ گرائے، میل کن۔ جو فروش گندم نما، دغاباز، بددیانت ۵۲ خطوہ، قدم، جمع خطوات ۵۳ تلبیس، مکر و حیلہ، در چاہ رفت، مغرور شد ۵۴ ہاتف، ایک فرشتہ ہے جو غیب سے آواز دیتا ہے ۵۵ نزل، تحفہ ۱۲

باجائے آسودہ کردن دلے به از الف (ہزار ۱۲) رکعت بهر منزلے

۱۲- حکایت

پسر چنگ سلطان چنین گفت زن که خیز اے مبارک در رزق[۱] زن

برو تا ز خوانت نصیبے دہند که فرزندگانت به سختی درند

بگفتا بود مطبخ امروز سرد که سلطان بشب نیت روزه کرد

زن از ناامیدی سر انداخت پیش همی گفت با خود دل فاقه ریش

که سلطان ازین روزه گوئی چه خواست که افطار او عید طفلان ماست

خورنده که خیرش برآید ز دست به از صائم الدهر[۲] دنیا پرست

مسلم کسے را بود روزه داشت که درمانده را دہد نان چاشت

وگرنه چه حاجت که زحمت بری نه خود باز گیری وهم خود خوری

خیالات نادان خلوت نشین بهم برکند عاقبت کفر و دین

صفاہاست در آب و آئینه نیز ولیکن صفا را ببا ید تمیز

۱۳- حکایت کریم تنگدست با سائل

یکے را کرم بود و قوت نبود کفافش بقدر مروت نبود

که سفله خداوند ہستی[۳] مباد جوان مرد را تنگدستی مباد

---

۱ در رزق زن - روزی کمانیکی کوشش کر ۱۲ ۲ صائم الدهر - وہ شخص جو تمام سال روزہ رکھے ۱۲ ۳ خداوند ہستی - صاحب ثروت ۱۲

کسی را که همت بلند اوفتد — مرادش کم اندر کمند اوفتد
چو سیلاب ریزان که بر کوهسار — نگیرد همی بر بلندی قرار
نه در خورد سرمایه کردی کرم — تنک مایه بودی ازین لاجرم
برش تنگدستی دو حرفی نبشت — که ای خوب فرجام فرخ سرشت
یکی دست گیرم بچندی درم — که چندیست تا من بزندان درم
بچشم اندرش قدر چیزی نبود — ولیکن بدستش پشیزی نبود
بخصمان[۵۱] بندی فرستاد مرد — که ای نیک نامان آزاد مرد
بدارید چندان کف از دامنش — وگر میگریزد ضمان بر منش
وزان جا بزندان در آمد که خیز — وزین شهر تا پای داری گریز
چو گنجشک در باز دید از قفس — قرارش نبود اندر یک نفس
چو باد صبا زان زمین سیر کرد[۵۲] — نه سیری که بادش رسیدی بگرد
گرفتند حالی جوانمرد را — که حاصل کنی سیم یا مرد را
چو بیچارگان راه زندان گرفت — که مرغ از قفس رفته نتوان گرفت
شنیدم که در حبس چندی بماند — نه رقعه نبشت و نه فریاد خواند
زمانها نیاسود و شبها نخفت — بر و پارسایی گذر کرد و گفت
نپندارمت مال مردم خوری — چه پیش آمدت تا بزندان دری

---

۵۱ خصمان بندی = صاحبان بندی خانه یعنی قرضخواهان ۵۲ سیر کرد = بگریخت

گفتا که هان اے مبارک نفس — بخوردم بحیلت گری مال کس
یکے ناتوان دیدم از بند ریش — خلاصش ندیدم بجز بند خویش
نمی‌دیدم نزدیک دانش پسند — من آسوده و دیگرے پائے بند
بمرد آخر و نیک نامی ببرد — زہے زندگانی که نامش نمرد
تن زنده دل خفته در زیر گل — به از عالمے زندهٔ مرده دل
دل زنده هرگز نگردد هلاک — تن زنده دل گر بمیرد چه باک

۱۴- حکایت در معنی احسان با خلق خدا

یکے در بیابان سگے تشنه یافت — برون از رمق در حیاتش نیافت
کله دلو کرد آن پسندیده کیش — چو حبل[۱] اندران بست دستار خویش
بخدمت میان بست و بازو گشاد — سگ ناتوان را دمے آب داد
خبر داد پیغمبر از حال مرد — که داور گناهان او عفو کرد
الا گر جفا کاری اندیشه کن — کرم پیشه گیر و وفا پیشه کن
کسے با سگے نیکوئی گم نه کرد — کجا گم شود خیر با نیک مرد
کرم کن بران کت بر آید ز دست — جهانبان در خیر بر کس نه بست
گرت در بیابان نباشد چہے — چراغے بنه در زیارت گہے
به قنطار[۲] زر بخش کردن ز گنج — نه چندان که دینارے از دست رنج

---

۱ حبل - رسی ۱۲ ۲ قنطار - بیل کی کھال چاندی یا سونے سے بھری ہوئی ۱۲

برد هر کسی بار در خورد زور — گران است پای ملخ پیش مور
تو با خلق نیکی کن ای نیکبخت — که فردا نگیرد خدا بر تو سخت
گر از پا[1] درآید نماند اسیر — که افتادگان را بود دستگیر
بآزار فرمان مده بر رهی[2] — که باشد که افتد بفرماندهی
چو تمکین و جاهت بود بر دوام — مکن زور بر مرد درویش عام
که افتد که باجاه و تمکین شود — چو بیدق که ناگاه فرزین شود
نصیحت شنو مردم نیک بین — نپاشند در هیچ دل تخم کین
خداوند خرمن زیان میکند — که بر خوشه چین سرگران[3] میکند
نترسد که نعمت بمسکین دهد — وزان بار غم بر دل این نهد
بسا زورمندا که افتاد سخت — بس افتاده را یاوری کرد بخت
دل زیردستان نباید شکست — مبادا که روزی شوی زیردست

١٥- حکایت

بنالید درویشی از ضعف حال — بر تندروئی خداوند مال
نه دینار دادش سیه‌دل نه دانگ — برو زد بسر باری از طیره بانگ
دل سائل از جور او خون گرفت — سر از غم برآورد و گفت ای شگفت

---

[1] از پا درآید - عاجز شود [2] رهی - غلام - نوکر چاکر ١٢
[3] سرگران کردن - غرور کرنا ١٢

توانگر ترش روئی بارسی چه است / مگر می نترسد ز تلخی خواست
بفرمود کوته نظر تا غلام / براندش بخواری و زجر تمام
بنا کردن شکر پروردگار / شنیدم که برگشت از روزگار
بزرگیش سر در تباهی نهاد / عطارد قلم در سیاهی نهاد
شقاوت برهنه نشاندش چو سیر / نه بارش رها کرد و نے بار گیر
فشاندش قضا بر سر از فاقه خاک / مشعبد صفت کیسه و دست پاک
سراپایے حالش دگرگونه گشت / بگو ... اندرتے برگذشت
غلامش بدست کریمی فتاد / توانگر دل و دست و روشن نهاد
بدیدار مسکین آشفته حال / چنان شاد بودے که مسکین بمال
شبانگه یکی بر درش لقمه جست / ز سختی کشیدن قدمهاش سست
بفرمود صاحب نظر بنده را / که خشنود کن مرد درمانده را
چو نزدیک بردش ز خوان بهره / بر آورد بے خویشتن نعره
چو نزدیک آمد بر خواجه باز / عیان کرد اشکش بدیباچه راز
بپرسید سالار فرخنده خوے / که اشکت ز جور که آمد بروے
بگفت اندرونم بشورید سخت / ز احوال این پیر شوریده بخت
که مملوک وے بودم اندر قدیم / خداوند املاک و اسباب و سیم

چو کوتاه شد دستش از عز و ناز / کند دست خواهش بدرها دراز
بخندید و گفت ای پسر جور نیست / ستم بر کس از گردش[۱] دور نیست
نه آن تنگ روزیست بازارگان / که بردی سر از کبر بر آسمان
من آنم که آن روز زرم از در براند / بروز منش دور گیتی نشاند
نگه کرد باز آسمان سوی من / فرو شست گرد غم از روی من
خدا ار بحکمت ببندد دری / گشاید بفضل و کرم دیگری
بسا مفلس بی نوا سیر شد / بسا کار منعم زبر زیر شد

۱۶- حکایت

یکی سیرت نیک مردان شنو / اگر نیکمردی و پاکیزه رو
که شبلی ز حانوت[۲] گندم فروش / بده برد انبان گندم بدوش
نگه کرد موری در آن غله دید / که سرگشته از هر طرف میدوید
ز رحمت بر او شب نیارست[۳] خفت / بمأوای خود بازش آورد و گفت
مروت نباشد که این مور ریش / پراگنده گردانم از جای خویش
درون پراگندگان جمع دار / که جمعیت باشد از روزگار
چه خوش گفت فردوسی پاکزاد / که رحمت بر آن تربت پاک باد
میازار موری که دانه کش است / که جان دارد و جان شیرین خوش است

---

۱ دور - زمانه ۲ حانوت - دکان ۳ نیارست - نتوانست

سیاه اندرون باشد و سنگدل — که خواهد که موری شود تنگدل
مزن بر سر ناتوان دست زور — که روزی بپایش در افتی چو مور
نبخشود بر حال پروانه شمع — نگه کن که چون سوخت در پیش جمع
گرفتم ز تو ناتوان تر بسی ست — توانا تر از تو هم آخر کسی ست

۱۷ - گفتار اندر جوان مردی و ثمرهٔ آن

ببخشش ای پسر کادمی زاده صید — باحسان توان کرد و وحشی بقید
عدو را بالطاف گردن ببند — که نتوان بریدن به تیغ این کمند
چو دشمن کرم بیند و لطف و جود — نیاید دگر خبث ازو در وجود
مکن بد که بد بینی از یار نیک — نروید ز تخم بدی بار نیک
چو با دوست دشوار گیری و تنگ — نخواهد که بیند ترا نقش و رنگ
وگر خواجه با دشمنان نیک خوست — بسی بر نیاید که گردند دوست

۱۸ - حکایت در معنی صید کردن دلها باحسان

بره در یکی پیشم آمد جوان — بتگ در پیش گوسفندی دوان
بدو گفتم این ریسمانست و بند — که می آرد اندر پیت گوسفند
سبک[۱] طوق و زنجیر ازو باز کرد — چپ و راست پوییدن آغاز کرد

۱؎ سبک ـ شتاب ۱۲

بره[۱] همچنان در پیش می دوید — که جو خورده بود از کف مرد خوید[۲]
چو باز آمد از عیش و بازی بجای — مرا دید و گفت ای خداوند رای
نه این ریسمان می برد با منش — که احسان کمندیست در گردنش
به لطفی که دیدست پیل دمان — نیارد همی حمله بر پیلبان
بدان را نوازش کن ای نیکمرد — که سگ پاس دارد چو نان تو خورد
بر آن مرد کندست دندان یوز[۳] — که مالد زبان بر پنیرش دو روز

۱۹ - حکایت درویش با روباه

یکی روبهی دید بی دست و پای — فرو مانده در صنع و لطف خدای
که چون زندگانی بسر می برد — بدین دست و پا از کجا می خورد
درین بود درویش شوریده رنگ — که شیری درآمد شغالی بچنگ
شغال نگون بخت را شیر خورد — بماند آنچه روباه از و سیر خورد
دگر روز باز اتفاق اوفتاد — که روزی رسان قوت روزش بداد
یقین مرد را دیده بیننده کرد — شد و تکیه بر آفریننده کرد
کزین پس بکنجی نشینم چو مور — که روزی نخوردند پیلان بزور
زنخدان فرو برد چندی بجیب — که بخشنده روزی فرستد ز غیب
نه بیگانه تیمار خوردش نه دوست — چو چنگش رگ و استخوان ماند و پوست

---

۱ بره - بکری کا بچه ۲ خوید تلفظ خ مد بجو - یعنی گیاه سبز ۳ یوز چیتا ۱۲

چو صبرش نماند از ضعیفی و هوش ز دیوار محرابش آمد بگوش

برو شیر درنده باش ای دغل مینداز خود را چو روباه شل

چنان سعی کن کز تو ماند چو شیر چه روبه چه باشی بوامانده[۵۱] سیر

چو شیران کرا گردن فربه است گر افتد چو روبه سگ از وی به است

بچنگ آر و با دیگران نوش کن نه بر فضلهٔ دیگران گوش[۵۲] کن

بخور تا توانی ببازوی خویش که سعیت بود در ترازوی خویش

برو دستگیر ای نصیحت پذیر نه خود را بیفکن که دستم بگیر

خدا را بر آن بنده بخشایش است که خلق از وجودش در آسایش است

کرم ورزد آن سر که مغزی دروست که دون همتان اند بی مغز پوست

کسی نیک بیند بهر دو سرای که نیکی رساند بخلق خدای

۲۰- حکایت عابد بخیل

شنیدم که مردیست پاکیزه بوم شناسا و رهرو در اقصای روم

من و چند سالوک[۵۳] صحرانورد برفتیم قاصد بدیدار مرد

سر و چشم هر یک ببوسید و دست به تمکین و عزت نشاند و نشست

زرش دیدم و زرع و شاگرد و رخت ولی بی مروت چو بی بر درخت

بخلق و کرم گرم رو مرد بود ولی دیگدانش قوی سرد بود

---

۵۱ وامانده - باقی مانده ۵۲ گوش کن - نگه کن ۵۳ سالوک - مبالغه - سالک یعنی راهرو ۱۲

همه شب نبودش قرار و هجوع[۱] ز تسبیح[۲] و تهلیل و ما را ز جوع
سحرگه میان بست و در باز کرد همان لطف دوشینه آغاز کرد
یکے بذله شیرین و خوش طبع بود که با ما مسافر در آن ربع[۳] بود
مرا بوسه گفتا بتصحیف ده که درویش را توشه از بوسه به
بخدمت منه دست بر کفش من مرا نان ده و کفش بر سر بزن
با ایثار مردان سبق برده اند نه شب زنده داران که دل مرده اند
همی دیدم از پاسبان تتار دل مرده و چشم شب زنده دار
کرامت جوانمردی و نان دهیست مقالات بیهوده طبل تهیست
قیامت کسے باشد اندر بهشت که معنی طلب کرد و دعوی بهشت
بمعنی توان کرد دعوی درست دم بے قدم[۴] تکیه گاهست سست

۲۱- حکایت حاتم طائی و صفت جوانمردی وے

شنیدم در ایام حاتم که بود بخیل اندرش بادپائے چو دود
صبا سرعتے رعد بانگ ادهمے[۵] که بر برق پیشی گرفتے همے
بتگ ژاله می ریخت بر کوه و دشت تو گفتی مگر ابر نیسان گذشت
یکے سیل رفتار هامون نورد که باد از پیش باز ماندے چو گرد

---

[۱] هجوع- نیند اول بخواب رفتن [۲] تسبیح- سبحان الله کہنا تہلیل- لا اله الا الله کہنا-
[۳] ربع بافتح سرائے- [۴] دم بے قدم- قول بے عمل [۵] ادہم- مشکی گھوڑا ۱۲

بگفتند مردان صاحب علوم   سخنهائے حاتم بہ سلطان روم
کہ ہمتائے او در کرم مرد نیست   چو اسپش بجولان و ناورد نیست
بیابان نوردے چو کشتی بر آب   کہ بالائے سیرش نپرد عقاب
بدستور دانا چنین گفت شاہ   کہ دعوے خجالت بود بے گواہ
من از حاتم آن اسپ تازی نژاد   بخواہم گر او مکرمت کرد و داد
بدانم کہ در وے شکوہ مہی ست   وگر رد کند بانگ طبل تہی ست
رسول خردمند عالم لطے   روان کرد و دہ مرد ہمراہ وے
زمین مردہ و ابر گریان برو   صبا کردہ بار دگر جان درو
بمنزلگہ حاتم آمد فرود   برآسودہ چون تشنہ بر زندہ رود
سماطے بیفگند و اسپے بکشت   بدامن شکر داد و زر بمشت
شب آنجا ببودند و روز دگر   بگفت انچہ دانست صاحب خبر
ہمی گفت و حاتم پریشان چو مست   ز حسرت بدندان ہمی کند دست
کہ اے بہرہ ور موبد نیک نام   چرا پیش ازینم نہ گفتی پیام
من آن باد رفتار دلدل شتاب   ز بہر شما دوش کردم کباب
کہ دانستم از دست باران و سیل   نشاید شدن در چراگاہ خیل
بنوعے دگر روئے راہم نبود   جز این اسپ در بارگاہم نبود
مروت ندیدم در آئین خویش   کہ مہمان بخسپد دل از فاقہ ریش

مرا نام باید در اقلیم فاش / دگر مرکب نامور گو مباش
کسان را درم داد و تشریف و اسپ / طبیعی ست اخلاق نیکو نه کسب
خبر شد بروم از جوان مرد طے / ہزار آفرین کرد بر طبع وے
ز حاتم بدین نکته راضی مشو / ازین نغزتر ماجرائے شنو

۲۲- حکایت در آزمودن پادشاہ یمن حاتم را بآزادمردی

ندانم که گفت این حکایت بمن / که بود ست فرماندہے در یمن
ز نام آوران گوے دولت ربود / که در گنج بخشی نظیرش نبود
توان گفت او را سحاب کرم / که دستش چو باران فشاندی درم
کسے نام حاتم نبردے برش / که سودا[1] نرفتے ازو در سرش
که چند از مقالات آن باد سنج / که نے ملک دارد نه فرمان نه گنج
شنیدم که جشنے ملوکانه ساخت / چو چنگ اندران بزم خلقے نواخت
در ذکر حاتم کسے باز کرد / دگر کس ثنا گفتن آغاز کرد
حسد مرد را بر سر کینه داشت / یکے را بخون خوردنش برگماشت
که تا هست حاتم در ایام من / نخواہد به نیکی شدن نام من
بلا جوے راه بنی طے گرفت / بکشتن جوانمرد را پے گرفت
جوانے بره پیش باز آمدش / کزو بوے انسے فراز آمدش

---

[1] سودا: خشم ۱۲

نکوروی و دانا و شیرین زبان — بر خویش برد آن شبش میهمان
کرم کرد و غم خورد و پوزش[1] نمود — بد اندیش را دل به نیکی ربود
نهادش سحر بوسه بر دست و پای — که نزدیک ما چند روزی بپای
بگفتا نیارم شد ایدر[2] مقیم — که در پیش دارم مهمی عظیم
بگفت ار نهی با من اندر میان — چو یاران یکدل بکوشم بجان
بمن دار گفت ای جوان مرد گوش — که دانم جوان مرد را پرده پوش
درین بوم حاتم شناسی مگر — که فرخنده نامست و نیکو سیر
سرش پادشاه یمن خواستست — ندانم چه کین در میان خاستست
گرم رهنمائی بدان جا که اوست — همین چشم دارم ز لطف تو دوست
بخندید برنا که حاتم منم — سر اینک جدا کن به تیغ از تنم
نباید که چون صبح گردد سفید — گزندت رسد یا شوی ناامید
چو حاتم بآزادگی سر نهاد — جوان را برآمد خروش از نهاد
بخاک اندر افتاد و بر پای جست — گهش خاک بوسید و گه پای و دست
بینداخت شمشیر و ترکش نهاد — چو ترسان بران دست بر کش[3] نهاد
که گر من گلی بر وجودت زنم — نه مردم که در کیش مردان زنم
دو چشمش ببوسید و در بر گرفت — وز آنجا طریق یمن برگرفت

---

[1] پوزش - عذر - [2] ایدر - اینجا، اکنون [3] کش - سینه -

ملک در میان دو ابروے مرد — بدانست حالے که کارے نه کرد
بگفتش بیا تا چه داری خبر — چرا سر نه بستی بفتراک بر
مگر بر تو تا م ۲ درے حمله کرد — ثنا و ردی از ضعف تاب نبرد
جوان مرد شاطر زمین بوسه داد — ملک را ثنا گفت و تمکین نهاد
بدو گفت کاے شاه بادا دو هوش — ازین در سخنهاے حاتم نیوش
که دریافتم حاتم نامجوے — هنرمند و خوش منظر و خوب روے
جوان مرد و صاحب خرد دیدمش — بمردانگی فوق خود دیدمش
مرا بار لطفش دوتا کرد پشت — به شمشیر احسان و فضلم بکشت
بگفت آنچه دید از کرمهاے وے — شهنشه ثنا گفت بر آل طے
فرستاده را داد مُهر درم — که مُهر[۵۱] ست بر نام حاتم کرم
مر او را رسد گر گواهی دهند — که معنی[۵۲] و آوازه اش همرهند

۲۳- حکایت دختر حاتم در روزگار پیغمبر علیه الصلوٰة والسلام

شنیدم که طے در زمان رسول — نکردند منشور ایمان قبول
فرستاد لشکر بشیر و نذیر — گرفتند ازیشان گروهے اسیر
بفرمود کشتن بشمشیر کین — که بے باک بودند و ناپاک دین
زنے گفت من دختر حاتمم — بخواهند ازین نامور حاکمم

---

۵۱ مهر ختم - و نوعے از زر مسکوک ۵۲ معنی حقیقت - آوازه - شهره ۱۲

کرم کن بجاے من اے محترم ۔ کہ مولاے من بود از اہل کرم
بفرمان پیغمبر پاک راے ۔ کشادند زنجیرش از دست و پاے
دران قوم باقی نہادند تیغ ۔ کہ رانند سیلاب خون بیدریغ
بزاری بہ شمشیر زن گفت زن ۔ مرا نیز با جملہ گردن بزن
مروت نہ بینم رہائی ز بند ۔ بہ تنہا و یارانم اندر کمند
ہمی گفت گریان بر اخوان طے ۔ بہ سمع رسول آمد آواز وے
ببخشید شان آن قوم و دیگر عطا ۔ کہ ہرگز نکرد اصل و گوہر خطا

۴۴- حکایت در آزادمردی حاتم و ذکر پادشاہ اسلام

ز بنگاہ حاتم یکے پیرمرد ۔ طلب دہ درم سنگ فانید کرد
ز راوی چنین یاد دارم خبر ۔ کہ پیشش فرستاد تنگ شکر
زن از خیمہ گفت این چہ تدبیر بود ۔ ہمان دہ درم حاجت پیر بود
شنید این سخن نامبردار[1] طے ۔ بخندید و گفت اے دلارام[2] حے
گر او در خور حاجت خویش خواست ۔ جوانمردی آل حاتم کجاست
چو حاتم بآزادمردی دگر ۔ ز دوران گیتی نیامد مگر
ابوبکر سعد آنکہ دست نوال ۔ نہد ہمتش بر دہان سوال

---

[1] نامبردار طے باضافت کنایہ از حاتم [2] دلارام حے ۔ حے عرب کے ایک قبیلہ کا نام ہے ۔ اور یہ عورت اسی قبیلہ کی تھی ۔

رعیت پناہا دلت شاد باد — بسعیت مسلمانی آباد باد
سرافرازد این خاک[۱] فرخندہ بوم — زعدلت بر اقلیم یونان و روم
چو حاتم اگر نیستی ستردے — نبردی کس اندر جہان نام طے
ثنا ماند ازان نامور در کتاب — ترا ہم ثنا ماند و ہم ثواب
کہ حاتم بدان نام و آوازہ خواست — ترا سعی و جہد از برائے خداست
تکلف برمرد درویش نیست — وصیت ہمین یک سخن بیش نیست
کہ چندانکہ جہدت بود خیر کن — زتو خیر ماند ز سعدی سخن

۲۵- حکایت در حلم پادشاہان

یکے را خرے در گل افتادہ بود — ز سوداش خون در دل[۵۲] افتادہ بود
بیابان و باران و سرما و سیل — فروہشتہ ظلمت بر آفاق ذیل[۵۳]
ہمہ شب درین غصہ تا بامداد — سقط گفت و نفرین و دشنام داد
نہ دشمن برست از زبانش نہ دوست — نہ سلطان کہ آن بوم و بر زان اوست
قضا[۵۴] شاہ کشور یکے ناجوے — بہ نخچیرگہ بد بچوگان و گوے
شنید آن سخنہائے دور از صواب — نہ صبر شنیدن نہ روے جواب
نگہ کرد سالار اقلیم دید — کہ بر پشتہ ماجرای شنید

لہ فاک کنایہ ست از ۵۲ خون در دل افتادن عبارت از کمال درشتی افتادن ۵۳ ذیل- دامن ۵۴ قضا- اتفاقاً ۱۲

ملک شرمگین در چشم تنگ بیست | که سودای این بر من از بهر چیست
یکی گفت شاها بتیغش بزن | که نگذاشت کس را نه دختر نه زن
نگه کرد سلطان عالی محل | خودش در بلا دید و خر در وحل[۱]
ببخشید بر حال مسکین مرد | فرو خورد خشم سخنهای سرد
زرش داد و اسپ و قبا پوستین | چه نیکو بود مهر در وقت کین
یکی گفتش ای پیر بی عقل و هوش | عجب رستی از قتل گفتا خموش
اگر من بنالیدم از درد خویش | وی انعام فرمود در خورد خویش
بدی را بدی سهل باشد جزا | اگر مردی احسن[۲] الی من اسا

۲۶- حکایت توانگر سفله و درویش صاحبدل

شنیدم که مغروری از کبر مست | در خانه بر روی سائل ببست
بکنجی فرو ماند بنشست مرد | جگر گرم و آه از تف سینه سرد
شنیدش یکی مرد پوشیده[۳] چشم | بگفتا چه در تابت آورد و خشم
فرو گفت و بگریست بر خاک کوی | جفای کزان شخصش آمد بروی
بگفت ای فلان ترک آزار کن | یک امشب بنزد من افطار کن
بخلق و فریبش گریبان کشید | بمنزل در آوردش و خوان کشید

---

۱ وحل- کیچڑ۔ ۲ احسن الی من اسا- اسکے ساتھ نیکی کر جو تیرے ساتھ بدی کرے
۳ پوشیده چشم- نابینا ۱۲

بر آسود درویش روشن نهاد بگفت ایزدت روشنائی[1] دهاد
شب از نرگسش قطره چندے چکید سحر دیده برکرد و دنیا بدید
حکایت بشهر اندر افتاد و جوش که بے دیده دیده برکرد دوش
شنید این سخن خواجه سنگدل که برگشت درویش ازو تنگدل
بگفتا حکایت کن اے نیکبخت که چون سهل شد بر تو این کار سخت
که برکردت این شمع گیتی فروز بگفت اے ستمگار آشفته روز
تو کوته نظر بودی و سست رائے که مشغول گشتی به جغد از ہمائے
بروے من این در کسے کرد باز که کردی تو بر روے او در فراز
اگر بوسه بر خاک مردان زنی بمردی که پیش آیدت روشنی
کسانیکه پوشیده چشم دل اند ہمانا کزین توتیا غافل اند
چو برگشته دولت ملامت شنید سر انگشت حسرت بدندان گزید
که شہباز من صید دام تو شد مرا بود دولت بنام تو شد
کسے چون بدست آورد جره باز فرو برده چون موش دندان آز

۲۷ ـ گفتار اندر دلداری خلقے تا برسند باهل دلے

الا گر طلبگار اہل دلی ز خدمت مکن یک زمان غافلی
خورش ده بدراج و کبک و حمام که یک روزت افتد ہمائے بدام

---

[1] روشنائی - روشنی چشم ۱۲

چو هر گوشه تیر نیاز افگنی — امید است ناگه که صیدی کنی
دری هم برآید ز چندین صدف — ز صد چوبه[۱] آید یکی بر هدف

۲۸- حکایت درین معنی

یکی را پسر گم شد از راحله — شبانگه بگردید در قافله
ز هر خیمه پرسید و هر سو شتافت — بتاریکی آن روشنائی بتافت
چو آمد بر مردم کاروان — شنیدم که میگفت با ساربان
ندانی که چون راه بردم بدوست — هر آنکس که پیش آمدم گفتم اوست
مشایخ بجان طالب هر کسند — که باشد که وقتی بمردی رسند
برند از برای دلی بارها — خورند از برای گلی خارها

۲۹- حکایت هم درین معنی

ز تاج ملک زاده در مناخ[۲] — شبی لعلی افتاده در سنگلاخ
پدر گفتش اندر شب تیره رنگ — چه دانی که گوهر کدام است و سنگ
همه سنگها گوش دار ای پسر — که لعل از میانش نباشد بدر
در اوباش پاکان شوریده رنگ — همان جای تاریک لعل اند و سنگ
بعزت بکش بار هر جاهلی — که افتی بسر وقت صاحبدلی
کسی را که با دوستی سرخوش[۳] است — نه بینی که چون بار دشمن کشست

---

۱ چوبه - تیر ۲ مناخ جائے آسودگی یعنی جائے خواب ۳ سرخوش است محبت دارد

بدرد چو گل جامه از دست خار | که خون در دل افتاده خندد چو نار

غم حال خود در هوای یکی | مراعات صد کن برای یکی

گرت خاک پایان شوریده سر | ق حقیر و فقیر ند اندر نظر

تو هرگز مبین شان بچشم پسند | که ایشان پسندیده حق بس اند

کسی را که نزدیک ظنت بد اوست | چه دانی که صاحب ولایت خود اوست

در معرفت بر کسانیست باز | که درهاست بر روی ایشان فراز

بسا تلخ عیشان تلخی چشان | که آیند در حلّه دامن کشان

ببوسی گرت عقل و تدبیر هست | ملک را تو در نوا خانه دست

که روزی فرح یابد از شهر بند | بلندیت بخشد چو گردد بلند

مسوزان درخت گل اندر خریف | که در نوبهارت نماید طریف

۳۰- حکایت پدر بخیل و فرزند لاابالی

یکی زهرهٔ خرج کردن نداشت | زرش بود و یارای خوردن نداشت

نه خوردی که خاطر بیاسایدش | نه دادی که فردا بکار آیدش

شب و روز در بند زر بود و سیم | زر و سیم در بند مرد لئیم

بدانست روزی پسر در کمین | که ممسک کجا کرد زر در زمین

ز خاکش بر آورد و بر باد داد | شنیدم که سنگی در آنجا نهاد

ف درهای خلق بر ایشان مسدود است ۱۲

جوانمرد را زر بقائی نکرد / بیک دستش آمد بدیگر بخورد

که بین گم زنی بود ناپاک رو / کلاهش ببازار و میزر گرو

نهاده پدر چنگ[۱] و نائی خویش / پسر چنگی و نائی آورد پیش

پدر زار و گریان همه شب نخفت / پسر بامدادان بخندید و گفت

زر از بهر خوردن بود ای پدر / ز بهر نهادن چه سنگ و چه زر

زر از سنگ خارا برون آورند / که با دوستان و عزیزان خورند

زر اندر کف مرد دنیا پرست / هنوز ای برادر بسنگ اندرست

چو در زندگانی بدی با عیال / گرت مرگ خواهند از ایشان منال

چو چشمدار[۲] دانگه خورند از تو سیر / که از بام پنجه گز افتی بزیر

بخیل توانگر بدینار و سیم / طلسمیست بالای گنجی مقیم

ازان سالها می بماند زرش / که لرزد طلسمی چنین بر سرش

بسنگ اجل ناگهش بشکنند / باسودگی گنج قسمت کنند

پس از بردن و گرد کردن چو مور / بخور پیش ازان کت خورد کرم گور

سخنهای سعدی مثالست و پند / بکار آیدت گر شوی کاربند

دریغ است ازین روی برتافتن / کزین روی دولت توان یافتن

Scare-crow

۱ چنگ برنائی نهادن عبارت از گرسنه بودن وفاقه کردن ۲ چشمدار

۱۳۱ - حکایت احسان اندک و ثمرهٔ آن بی‌نهایت

جوانی بدانگی کرم کرده بود — تمنای پیری برآورده بود
بجرمے گرفت آسمان ناگهش — فرستاد سلطان بکشتن گهش
تماشاکنان بر در و کوی و بام — تکاپوے ترکان و جوش عوام
چو دید اندر آشوب درویش پیر — جوان را بدست خلائق اسیر
دلش بر جوان مرد مسکین بخست[۱ه] — که بارے دل آورده بودش بدست
برآورد زاری که سلطان بمرد — جهان ماند و خوئے پسندیده برد
بهم بر همی سود دست دریغ — شنیدند ترکان آهیخته تیغ
بفریاد از ایشان برآمد خروش — تپانچه زنان بر سر و روے و دوش
پیاده بسر تا در بارگاه — دویدند و بر تخت دیدند شاه
جوان از میان رفت و بردند پیر — بگردن بر تخت سلطان اسیر
بهولش بپرسید و هیبت نمود — که مرگ منت خواستن بر چه بود
چو نیک ست خوے من و راستی — بد مردم آخر چرا خواستی
برآورد پیر دلاور زبان — که اے حلقه در گوش حکمت جهان
بقول دروغے که سلطان بمرد — نمردی و بیچارهٔ جان ببرد

۱ه آزرده شد ۱۲

ملک زین حکایت چنان بر شگفت — که چیزیش بخشید و چیزی نگفت
وزین جانب افغان و خیزان جوان — همی رفت و بیچاره هر سو دوان
یکی گفتش از چار سوی قصاص — چه کردی که آمد بجانت خلاص
بگوشش فرو گفت کای هوشمند — بجانی و دانگی رهیدم ز بند
یکی تخم در خاک از آن می‌نهد — که روز فرو ماندگی بر دهد
جوی باز دارد بلایی درشت — عصایی شنیدی که عوجی بکشت
حدیث درست آخر از مصطفاست — که بخشایش و خیر دفع بلاست
عدو را نبینی درین بقعه پای — که بوبکر سعد است کشور گشای
بگیر ای جهانی بروی تو شاد — جهانی که شادی بروی تو باد
کس از کس بدور تو باری نبرد — گلی در چمن جور خاری نبرد
تویی سایهٔ لطف حق بر زمین — پیمبر صفت رحمة العالمین
ترا قدر اگر کس نداند چه غم — شب قدر را می‌نداند هم

۳۲ - حکایت در معنی ثمرهٔ نیکوکاری

کسی دید صحرای محشر بخواب — مس تفته روی زمین ز آفتاب
همی بر فلک شد ز مردم خروش — دماغ از تبش می‌برآمد بجوش
یکی شخص ازین جمله در سایه‌ای — بگردن بر از خلد پیرایه‌ای
بپرسید کای مجلس آرای مرد — که بود اندرین مجلست پای مرد

زری داشتم بر در خانه گفت | بسایه درش نیک مردی بخفت
درین وقت نومیدی آن ژنده دست | گناهم ز دادار داور بخواست
که یارب برین بنده بخشایشی | کزو دیده‌ام وقتی آسایشی
چو گفتم چو حل کردم این راز را | بشارت خداوند شیراز را[1]
که آفاق در سایهٔ همتش | مقیم اند بر سفرهٔ نعمتش
درختیست مرد کرم باردار | وزو بگذری هیزم کوهسار
حطب را اگر تیشه بر پی زنند | درخت برومند را کی زنند
بسی پایدار ای درخت هنر | که هم میوه داری و هم سایه ور

۳۳ - گفتار اندر سیاست ملوک و سیاست ملک

بگفتیم در باب احسان بسی | ولیکن نه شرط است با هر کسی
بخور مردم آزار را خون و مال | که از مرغ بد کنده به پر و بال
کسی را که با خواجهٔ تست جنگ | بدستش چرا میدهی چوب و سنگ
بر انداز بیخی که خار آورد | درختی بپرور که بار آورد
کسی را بده پایهٔ مهتران | که بر کهتران سر ندارد گران
مبخشای بر هر کجا ظالمیست | که رحمت برو جور بر عالمیست

---

[1] خداوند شیراز یعنی ابوبکر بن سعد ممدوح سعدی ۵۳ سرگردان: داشتن کنایه از بیم و غم شاید ۱۲

جہانسوز را کشتہ بہتر چراغ | یکے بہ در آتش کہ خلقے بداغ[1]
ہر آنکہ کہ بر دزد رحمت کنی | بہ بازوے خود کاروان میزنی
جفا پیشگان را بدہ سر بباد[2] | ستم بر ستم پیشہ عدلست و داد

۴۳۔ گفتار در معنی احسان کسیکہ سزاوار نباشد

شنیدم کہ مردے غم خانہ خورد | کہ زنبور در سقف او لانہ[3] کرد
زنش گفت از ینان چہ خواہی مکن | کہ مسکین پریشان شوند از وطن
بشد مرد نادان پے کار خویش | گرفتند یک روز زن را بہ نیش
بیامد ز دکان سوئے خانہ مرد | بر آن بیخرد زن لبے طیرہ کرد
زن بیخرد بر در و بام و کوے | ہمیکرد فریاد و میگفت شوے
مکن روئے بر مردم اے زن ترش | تو گفتی کہ زنبور مسکین مکش
کسے با بدان نیکوئی چون کند | بدان را تحمل بد افزون کند
چو اندر سرے بینی آزار خلق | بہ شمشیر تیزش بینداز حلق
سگ آخر کہ باشد کہ خوانش نہند | بفرمائے تا استخوانش دہند
چہ نیکو زدہ است این مثل پیرِ دہ | ستور لگد زن گرانبار بہ
اگر نیک مردی نماید عسس | نیارد بشب خفتن از دزد کس

---

[1] جہانسوز کنایۃً ظالم چراغ کشتن ہلاک کرنا۔ [2] سر بباد دادن ہلاک کرنا [3] لانہ بھڑوں کا چھتہ [4] اس غم میں کہ عیال و اطفال کے ڈنک ماریں ۱۲

نی نیزه در حلقهٔ کارزار | بقیمت تر از نیشکر صد هزار
نه هر کس سزاوار باشد بمال | یکی مال خواهد یکی گوشمال
چو گربه نوازی کبوتر برد | چو فربه کنی گرگ یوسف درد
بنائی که محکم ندارد اساس | بلندش مکن ور کنی زو هراس

۵۳ ـ گفتار اندر پیش بینی و عاقبت اندیشی

چه خوش گفت بهرام صحرانشین | چو یکران توسن زدش بر زمین
دگر اسپی از گله باید گرفت | که گر سر کشد باز شاید گرفت
سر چشمه شاید گرفتن به بیل | چو پر شد نشاید گذشتن به پیل
ببند ای پسر دجله در آبکاست | که سودی ندارد چو سیلاب خاست
چو گرگ خبیث آمد اندر کمند | بکشش ورنه دل برکن از گوسفند
از ابلیس هرگز نیاید سجود | نه از بدگهر نیکوئی در وجود
بداندیش را جاه و فرصت مده ل | عدو در چه و دیو در شیشه به
مگو شاید این مار کشتن بچوب | چو سر زیر سنگ تو دارد بکوب
قلم زن که بد کرد با زیردست | قلم بهتر او را بشمشیر دست
مدبر که قانون بد می نهد | ترا می برد تا بآتش دهد

ل رسمے است در ولایت ایران که گنهگار را در چاه سیاه بے آب قید میکنند و افسون خوانان دیو و جن را در شیشه قید میکنند ۱۲

مگو ملک را این مدبر بس است [1] مدبر مخوانش که مدبر کس است

سعید آورد قول سعدی بجای که توقیر ملک است و تدبیر رای

باب ششم - در قناعت

خدا را ندانست و طاعت نکرد که بر بخت و روزی قناعت نکرد

قناعت توانگر کند مرد را خبر کن حریص جهان گرد را

سکونی بدست آور ای بی ثبات که بر سنگ گردان نروید نبات

مپرور تن ار مرد رای و هشی که او را چو می پروری می کشی

خردمند مردم هنر پرورند که تن پروران از هنر لاغرند

کسی سیرت آدمی گوش کرد که اول سگ نفس خاموش کرد

خور و خواب تنها طریق ددست برین بودن آئین نابخردست

خنک نیکبختی که در گوشهٔ بدست آرد از معرفت توشهٔ

بر آنان که شد سر حق آشکار نکردند باطل بر او اختیار

تو خود را از آن در چه انداختی که چه را ز ره باز نشناختی

بر اوج فلک چون پرد جره [2] باز که در شهپرش بستهٔ سنگ آز

بکم کردن از عادت خویش خورد توان خویشتن را ملک خوی کرد

کجا سیر وحشی رسد در ملک نشاید پرید از ثری [3] تا فلک

---

[1] مدبّر - وزیر - مدار المهام - مدبِر - بدبخت [2] جره باز - باز قوی کنایه از روح [3] زیر زمین مفہم ۱۲

نخست آدمی سیرتی پیشه کن پس آنگه ملک خوی اندیشه کن

تو بر کره[۹۱] توسنی بر کمر نگر تا نپیچد ز حکم تو سر

که گر پالهنگ از کفش در گسیخت تن خویشتن کشت و خون تو ریخت

باندازه خور زاد اگر مردمی چنین پر شکم آدمی یا خمی

درون جای قوتست و ذکر و نفس تو پنداری از بهر نانست و بس

کجا ذکر گنجد در انبان آز بسختی نفس می‌کند پا دراز

ندارند تن پروران آگهی که پر معده باشد ز حکمت تهی

دو چشم و شکم پر نگردد بهیچ تهی بهتر این روده[۹۲] پیچ پیچ

چو دوزخ که سیرش کنند از وقید[۹۳] دگر بانگ دارد که هل من مزید

همی میردت عیسی از لاغری تو در بند آنی که خر پروری

بدین ای فرومایه دنیا مخر چو خر[۹۴] را بانجیل عیسی مخر

مگر می‌ندانی که ددرا و دام نینداخت جز حرص خوردن بدام

پلنگی که گردن کشد بر وحوش بدام افتد از بهر خوردن چو موش

چو موش آنکه نان و پنیرش خوری بدامش در افتی و تیرش خوری

باب هفتم در تربیت

سخن در صلاح است و تدبیر خوی نه در اسپ و میدان و چوگان و گوی

---

۹۱ کرہ توسن کنایہ نفس امارہ ۹۲ رودہ انتڑیاں وغیرہ ۹۳ وقید لکڑی کی چھپٹیاں ۹۴

چو با دشمن نفس هم خانهٔ — چه در بند[۹۱] پیکار بیگانهٔ
عنان باز پیچان نفس از حرام — به مردی ز رستم گذشتند و سام
کس از چون تو دشمن ندارد غمی — که با خویشتن بر نیایی همی
تو خود را چو کودک ادب کن به چوب — بگرز گران مغز مردم مکوب
وجود تو شهریست پر نیک و بد — تو سلطان و دستور دانا خرد
همانا که دونان گردن فراز — درین شهر کبرند و سودای و آز
رضا و ورع نیک نامان حر[۹۲] — هوا و هوس رهزن و کیسه بر
چو سلطان عنایت کند با بدان — کجا ماند آسایش بخردان
ترا شهوت و حرص و کین و حسد — چو خون در رگانند و جان در جسد
گر این دشمنان تربیت یافتند — سر از حکم و رای تو بر تافتند
هوا و هوس را نماند ستیز — چو بینند سر پنجهٔ عقل تیز
نه بینی که شب دزد اوباش و خس[۹۳] — نگردد بجایی که گردد عسس
رئیسی که دشمن سیاست نکرد — هم از دست دشمن ریاست نکرد
نخواهم درین نوع گفتن بسی — که حرفی بس است ار کار بندد کسی

۲ حکایت

بدانند به حق مردم نیک و بد — بگواهی خبران مرد صاحب خرد

---

۹۱ در بند - فکر ۹۲ حر آزاد - سبب سے اچھی چیز ۱۲ ۹۳ خس - کمینہ

که بد مرد را خصم خود میکنی وگر نیک مردست بد میکنی
ترا هر که گوید فلان کس بدست ۱ه چنین دان که در پوستین خودست
که فعل فلان را بباید بیان وزین فعل بد می تراود عیان
به بد گفتن خلق چون دم زدی اگر راست گوی سخن هم بدی

۳۔ حکایت

زبان کرد شخصی بغیبت دراز بدو گفت داننده سرفراز
که یاد کسان پیش من بد مکن مرا بدگمان در حق خود مکن
گرفتم ز تمکین او کم شود نخواهد بجاه تو اندر فزود

۴۔ حکایت

کسے گفت و پندارم این طیبت است ۲ه که دزدی بسامان تر از غیبت است
بدو گفتم ای یار آشفته هوش شگفت آمد این داستانم بگوش
بنا راستی در چه بینی بهی که بر غیبتش مرتبت می نهی
بلے گفت دزدان تهور کنند ببازو دے مردی شکم پر کنند
ز غیبت کن ناسزاوار مرد که دیوان سیه کرد و چیزے نخورد

۵۔ حکایت

مرا در نظامیه ادرار بود شب و روز تلقین و تکرار بود

۱ه یعنی کہنے والا اپنا عیب ظاہر کرتا ہے ۲ه طیبت ـ خوش طبعی ـ مزاح ـ مسخرہ ۱۲

مر استاد را گفتم ای پرخرد　　فلان یار بر من حسد می‌برد
چو من داد معنی دهم در حدیث　　برآید به هم اندرون خبیث
شنید این سخن پیشوای ادب　　به تندی برآشفت و گفت ای عجب
حسودی پسندت نیامد ز دوست　　ندانم که گفتت که غیبت نکوست
گر او راه دوزخ گرفت از خسی　　ازین راه دیگر تو در وی رسی

باب هشتم - در شکر

جوانی سر از رای مادر بتافت　　دل دردمندش چو آذر[۱۵] بتافت
چو بیچاره شد پیشش آورد مهد　　که ای سست مهر فراموش عهد
نه گریان و درمانده بودی و خرد　　که شبها ز دست تو خوابم نبرد
نه در مهد نیروی حالت نبود　　مگس راندن از خود مجالت نبود
تو آنی که از یک مگس رنجه‌ای　　که امروز سالار و سرپنجه‌ای
به حالی شوی باز در قعر گور　　که نتوانی از خویشتن دفع مور
دگر دیده چون برفروزد چراغ　　چو کرم لحد خورد پیه[۱۶] دماغ
چو پوشیده چشمی ببینی که راه　　نداند همی وقت رفتن ز چاه
تو گر شکر کردی که با دیده‌ای　　وگرنه تو هم چشم پوشیده‌ای
معلم نیاموختت فهم و رای　　سرشت این صفت در وجودت خدای

---

۱۵ آذر - آتش. بتافت - سوخت ۱۶ پیه - چربی ۱۲

گرت منع کردے دل حق نیوش — حقت عین باطل نمودے بگوش

۲۔ گفتار اندر صنع باری در ترکیب خلقت انسان

ببین تا یک انگشت از چند بند — باقلیدس صنع درهم فکند

پس آشفتگی باشد از ابلهی — که انگشت بر حرف صنعش نهی

تأمل کن از بهر رفتار مرد — که چند استخوان پی زد و وصل کرد

که بے گردش کعب و زانوے پاے — نشاید قدم بر گرفتن ز جاے

ازان سجده بر آدمی سخت نیست — که در صلب او مهره یک لخت نیست

دو صد مهره در یکدگر ساختست — که گل مهره[1] چون تو پرداختست

رگت بر تن است ای پسندیده خوے — زمینے درو سیصد و شصت جوے

بصر در سر و فکر و رائے و تمیز — جوارح بدل دل بدانش عزیز

بهائم بروے اندر افتاده خوار — تو همچون الف بر قدمها سوار

نگون کرده ایشان سر از بهر خور — تو آری بعزت خورش پیش سر

نزیبد ترا با چنین سروری — که سر جز بطاعت فرود آوری

ولیکن بدین صورت دلپذیر — فریفته مشو صورت خوب گیر

ره راست باید نه بالاے راست — که کافر هم از روے صورت چو ماست

ترا آنکه چشم و دهن داد و گوش — اگر عاقلی در خلافش مکوش

---

[1] گل مهره، مهره که از گل سازند، کنایه جسم خاکی ۱۲

گرفتم که دشمن نکوبی به سنگ — مکن باری از جهل با دوست جنگ
خردمند طبعان منت شناس — بدوزند نعمت به میخ سپاس

۳۔ گفتار اندر نظر در صنع باری تعالیٰ

شب از بهر آسایش تست و روز — مه روشن و مهر گیتی فروز
سپهر از برای تو فراش وار — همی گستراند بساط بهار
اگر باد و برفست و باران و میغ — وگر رعد چوگان زند برق تیغ
همه کارداران فرمان برند — که تخم تو در خاک می پرورند
وگر تشنه مانی ز سختی مجوش — که سقای ابر آبت آرد به دوش
ز خاک آورد رنگ و بوی و طعام — تماشاگه دیده و مغز و کام
عسل دادت از نحل و مَن[1] از هوا — رطب دادت از نخل و نخل از نوا
همه نخلبندان بخایند دست — ز حیرت که نخلی چنین کس نبست
خور و ماه و پروین برای تواند — قنادیل سقف سرای تواند
ز خارت گل آورد و از نافه مشک — زر از کان و برگ تر از چوب خشک
به دست خودت چشم و ابرو نگاشت — که محرم به اغیار نتوان گذاشت
توانا که او نازنین پرورد — به الوان نعمت چنین پرورد
به جان گفت باید نفس بر نفس — که شکرش نه کار زبانست و بس

---

[1] من: شبنم [illegible] نوا: خرما کی گٹھلی ۱۲

خدایا دلم خون شد و دیده ریش | که می‌بینم انعامت از گفت بیش
نگویم دد و دام و مور و سمک | که فوج ملائک بر اوج فلک
هنوزت سپاس اندکی گفته‌اند | ز بیور[۹۵] هزاران یکی گفته‌اند
برو سعدیا دست و دفتر بشوی | براهی که پایان ندارد مپوی

۴- گفتار در سابقه حکم ازل و توفیق خیر

نخست او ارادت بدل در نهاد | پس این بنده بر آستان سر نهاد
گر از حق نه توفیق خیری رسد | کی از بنده خیری بغیری رسد
زبان را چه بینی که اقرار داد | ببین تا زبان را که گفتار داد
در معرفت دیدهٔ آدمیست | که بگشاده بر آسمان و زمیست
کیت فهم بودی نشیب و فراز | گر این در نکردی بروی تو باز
سر آورده دست از عدم در وجود | درین جود بنهاد و در وی سجود
وگرنه کی از دست جود آمدی | محالست کز سر سجود آمدی
بحکمت زبان داد و گوش آفرید | که باشند صندوق دل را کلید
اگر نه زبان قصه برداشتی | کس از سر دل کی خبر داشتی
وگر نیستی[۹۶] سعی جاسوس گوش | خبر کی رسیدی بسلطان هوش
مرا لفظ شیرین خواننده داد | ترا سمع دراک داننده داد

---

۹۵ بیور بروزن زیور - دس ہزار   ۹۶ نیستی - نبودے ۱۴

مدام این دو چون حاجبان بر درند ز سلطان بسلطان خبر می برند
چه اندیشی از خود که فعلم نکوست ازان در نگه کن که تقدیر اوست
بر بوستان بان با یوان شاه بتحفه ثمر هم ز بستان شاه

باب نهم در توبه

بیا ای که عمرت بهفتاد رفت مگر خفته بودی که بر باد رفت
همه برگ[1] بودن همی ساختی بتدبیر رفتن نپرداختی
قیامت که بازار مینو نهند منازل باعمال نیکو دهند
بضاعت بچندانکه آری بری وگر مفلسی شرمساری بری
که بازار چندانکه آگنده تر تهیدست را دل پراگنده تر
ز پنجه درم پنج اگر کم شود دلت ریش سرپنجهٔ غم شود
چو پنجاه سالت برون شد ز دست غنیمت شمر پنج روزی که هست
اگر مرده مسکین زبان داشتی بفریاد و زاری فغان داشتی
که ای زنده چون هست امکان گفت لب از ذکر چون مرده بر هم مخفت
چو ما را بغفلت بشد روزگار تو باری دمی چند فرصت شمار

۲- حکایت

کهن سالی آمد بنزد طبیب ز نالیدنش تا بمردن قریب[5]

---

[1] برگ - سامان - بودن - در دنیا [5] قریب - مرگ شدم از نالهٔ او -

که دستم بگیرید ای نیک رای ‌‌ ‌ که پایم همی بر نیاید ز جای
بدان ماند این قامت خفته ام ‌ ‌ که گویی بگل در فرو رفته ام
بدو گفت دست از جهان برگسل ‌ ‌ که پایت قیامت برآید ز گل
اگر در جوانی زدی دست و پای ‌ ‌ در ایام پیری بهش باش و رای
چو دوران عمر از چهل برگذشت ‌ ‌ مزن دست و پا کابت از سر گذشت
نشاط آنگه از من رمیدن گرفت ‌ ‌ که شامم سپیده دمیدن گرفت
بباید هوس کردن از سر بدر ‌ ‌ که دور هوس بازی آمد بسر
به سبزی کجا تازه گردد دلم ‌ ‌ که سبزی بخواهد دمید از گلم
تفرج کنان در هوا و هوس ‌ ق ‌ گذشتیم بر خاک بسیار کس
کسانیکه دیگر بغیب اندر اند ‌ ‌ بیایند و بر خاک ما بگذرند
دریغا که فصل جوانی برفت ‌ ‌ بلهو و لعب زندگانی برفت
دریغا چنان روح پرور زمان ‌ ‌ که بگذشت بر ما چو برق یمان
ز سودای آن پوشم و این خورم ‌ ‌ نپرداختم تا غم دین خورم
دریغا که مشغول باطل شدیم ‌ ‌ ز حق دور ماندیم و غافل شدیم
چه خوش گفت با کودک آموزگار ‌ ‌ که کاری نکردیم و شد روزگار

۴ - گفتار اندر غنیمت شمردن قوت جوانی پیش از ضعف پیری

جوانا ره طاعت امروز گیر ‌ ‌ که فردا جوانی نیاید ز پیر

فراغ دلت هست و نیروی تن ؏ چو میدان فراخ است گوئی بزن
من این روز را قدر نشناختم ؏ بدانستم اکنون که درباختم[۱]
قضا روزگاری ز من در ربود ؏ که هر روزی از وی شب قدر بود
چه کوشش کند پیر خر زیر بار ؏ تو میرو که بر باد پایی سوار
شکسته قدح گر ببندند چست ؏ نیاورد خواهد بهای درست
کنون کوفتادت بغفلت ز دست ؏ طریقی ندارد مگر باز بست
که گفتت بجیحون در انداز تن ؏ چو افتاد هم دست و پایی بزن
بغفلت بدادی ز دست آب پاک ؏ چه چاره کنون جز تیمم بخاک
چو از چابکان در دویدن گرو ؏ نبردی هم افتان و خیزان برو
گران باد پایان برفتند تیز ؏ تو بی دست و پای از نشستن بخیز

۴ - موعظت و پند

خبر داری ای استخوانی قفس ؏ که جان تو مرغیست نامش نفس
چو مرغ از قفس رفت و بگسست قید ؏ دگر ره نگردد بسعی تو صید
نگه دار فرصت که عالم دمی است ؏ دمی پیش دانا به از عالمی است
سکندر که بر عالمی حکم داشت ؏ ق ؏ در آن دم که بگذشت عالم گذاشت
میسر نبودش کز و عالمی ؏ ستانند و مهلت دهندش دمی

---

۱ باختم - برباد دادم - ہار گیا ۱۲

برفتند و هر کس درود آنچه کشت　　نماند بجز نام نیکو و زشت

چرا دل برین کاروانگه نهیم　　که یاران برفتند و ما بر رهیم

پس از ما همین گل دمد بوستان　　نشینند با یکدگر دوستان

دل اندر دلارام دنیا مبند　　که ننشست با کس که دل برنکند

چو در خاکدان لحد خفت مرد　　قیامت بیفشاند از موی گرد

سر از جیب غفلت برآور کنون　　که فردا نماند بحسرت نگون

نه چون خواهی آمد بشیراز در　　سر و تن بشویی ز گرد سفر

پس ای خاکسار گنه عنقریب　　سفر کرد خواهی بشهر غریب

بران از دو سرچشمهٔ دیده جوی　　ور آلایشی داری از خود بشوی

باب دهم در مناجات

بیا تا برآریم دستی ز دل　　که نتوان برآورد فردا ز گل

بفصل خزان در نبینی درخت　　که بی برگ ماند ز سرمای سخت

برآرد تهی دستهای نیاز　　ق　　ز رحمت نگردد تهیدست باز

مپندار از آن در که هرگز نبست　　که نومید گردد برآورده دست

همه طاعت آرند و مسکین نیاز　　ق　　بیا تا بدرگاه مسکین نواز

چو شاخ برهنه برآریم دست　　که بی برگ ازین بیش نتوان نشست

خداوندگارا نظر کن بجود　　که جرم آمد از بندگان در وجود

گناه آید از بندهٔ خاکسار ۱۰۴ بامید عفو خداوندگار
کریما برزق تو پرورده ایم بانعام لطف تو خو کرده ایم
گدا چون کرم بیند و لطف و ناز نگردد ز دنبال بخشنده باز
چو ما را بدنیا تو کردی عزیز بعقبی همین چشم داریم نیز
عزیزی و خواری تو بخشی و بس عزیز تو خواری نبیند ز کس
خدایا بعزت[1] که خوارم مکن بذل[2] گنه شرمسارم مکن
مسلط مکن چون منی بر سرم ز دست تو به گر عقوبت برم
بگیتی بتر زین نباشد بدی جفا بردن از دست همچون خودی
مرا شرمساری ز روی تو بس دگر شرمسارم مکن پیش کس
گرم بر سر افتد ز تو سایهٔ سپهرم بود کمترین پایهٔ
اگر تاج بخشی سر افرازدم تو بردار تا کس نیندازدم

---

۱ بعزت ـ بطفیل عزت خود ۲ بذل ـ خواری

انتخاب آیینه سکندری

گر آسایشی خواهی از روزگار
جمال عزیزان غنیمت شمار

دل از روی هم صحبتان شاد کن
به نقل و به می مجلس آباد کن

به جمعیت دوستان روی نه
پراگندگی را به یکسوی نه

بدوری مکوش ار چه بدخوست یار
که دوری خود افتد سر انجام کار

اگر جامه تنگ ست پاره مکن
که خود پاره گردد چو گردد کهن

مزن سنگ اگر میوه تلخ ست تیز
خود افتد چو پیش آیدش برگ ریز

چو لابد جدایی ست از بعد زیست
یکجا جدا زیستن بهر چیست

ازان تیغ برداشت این نیست تخم
که پیوند یاران گشاید نه هم

ازان دشمنی ها که در خوی دوست
نیارد بیک جای دیدن دو دوست

رفیقی که با وصل شد کار او
مبادا پراگنده بازار او

گر از آشیان مرغی افتد جدا
بنالد کند چرخ را پر صدا

ببین چون بود حال آن ناصبور
که دور افتد از خانه خویش دور

دل مردم آن گاه توسن بود
که آزاد چون سرو و سوسن بود

چو گردد گرفتار اندیشه
ندارد بجز عاجزی پیشه

خرد و هشی ار چند باشد فزون ز آسیب یک قطره آید زبون
حریف ار چه تلخ است بد خوی تیز نماید پس از دیر دیدن عزیز
بدست اندرون چشمهٔ تلخ کام دهد تشنه را آب حیوان بکام
گلیمی که موییش بود سینه گز برهنه تنان را حریر است و خز
تن از فاقه چون ناشکیبا بود خورش گر سبوس[1] است حلوا بود
جدا ماندگان را ز دوری بسوز که چون میرساند شبی را بروز
مرا دوری دوستان عزیز جگر خسته گردد و دل آزرده نیز
فرو هردم از حسرت دوستان چو پیل از تمنای هندوستان
کسانی که بر روی شان پی بپی میان گل و لاله خوردیم می
کنون سوی بستان چو پویم فراخ که یک مرغ از ایشان نه بینم بشاخ
تهی گشت زان تازه رویان سرای بیک باره گشتند غربت گرای
نشانی نه بینم کنون زان نشاط که دوران فلک در نوشت آن بساط
زمانه ندارد جز این هیچ کار که اول دهد شربت آخر خمار
نزاری چراغی نگردد بهی که از همرهان هست ایوان تهی
گذشت آن که با هم نشستیم و خاست کنون رفته را باز جستن خطاست
بزرگان پس رفته نشتافتند که بسیار جستند و کم یافتند
نه بعد از شدن باز گردد زمان نه تیری که بیرون پرید از کمان

---

[1] خرد - رستمی [illegible] سبوس - بھوسی ۱۲

کجا بودی ای مرغ فرخنده پی چه داری خبر زان حریفان می
بشادی کجا می گزارند گام سفر تا چه جا است منزل کدام
کجا رو براحت فرود میکنند شب آسایش خواب چون میکنند
بعیش و طرب همعنان که اند بریحان و می میهمان که اند
کدام آب دیده است در جوی شان دل ما چگونه است پهلوی شان
چو از ما خرامی بسوی خانه یار بیاران بری ما چه ای نیاز
بدر تیرهٔ چشم یاران مست تماشا کنی دوستی یاران من
فغان زان حریفان صحبت گسل که یک ره ز ما بر گرفتند دل
بیک نامهٔ هم نکردند یاد که دل خوش کنم زان همایون سواد
بران نامه کز یار جانی بود طرب نامهٔ زندگانی بود
اگر دانشی داری ای نیک رای یکی گرد اندیشه خود گرای
نگه کن درین چرخ دولاب گرد که چون هر زمان می برد آب مرد
چه دلها که از آسیب غم گرد خورد چه سرها که در خاک خواری سپرد
کس این ماجرا زو نپرسید باز کزین ره نوشتن چه داری نیاز
چه مشکل ست کین دور ظلمات نور ز گردندگی نیست یک لحظه دور
رواقی برآوردن از خاک آب چو شد ساخته باز گردد خراب
خیالی بهر پیکری ریختن طلسمی بهر گنج انگیختن

ببین دلکش این منظر شیشه فام ‎ ‎ که در شیشه کرد او جهان را تمام

چو کرد او جهانی به شیشه درون ‎ ‎ تو از شیشهٔ او کی آئی برون

سراپای این بادهٔ فتنه زای ‎ ‎ که بینی پر از چشم گیتی نمای

همه چشم‌ها لیکن اینش کم است ‎ ‎ نهانی به نظارهٔ عالم است

ز جنبیدن قطره‌های عالم فروز ‎ ‎ ببین تا چه دیدی ببینی هنوز

جهان غرق نادیده دریای شور ‎ ‎ که بالاست آب و تهش چاه کور

بیا حال مردم که گشت و گذشت ‎ ‎ که از حال خود پیچ رخ سوی نگشت

بیا تا که کهنه شد از روزگار ‎ ‎ جهان کهنه و همچنان برقرار

یکی گم شده دیگری خاست نو ‎ ‎ که هست این جهان جای کشت و درو

درین کشت دریا که رون درود ‎ ‎ ندانم غرض با جهان را چه بود

یکی باز کن پردهٔ زین خاک زرد ‎ ‎ که دریای چندین ببینی اندر نورد

بر آن لاله و گل که در گلشنست ‎ ‎ بنا گوش و رخسار سیمین تنست

بیا دیده کن سرمه آنرا و گشت ‎ ‎ که تا گرد خاک سیه باز گشت

بیا در که گم شد درین خاک پست ‎ ‎ که از خاک خیزد خاک تا هر چه هست

بیا تن که او بار صندل نبرد ‎ ‎ که در زیر این بار گل شد چو مرد

بنا سر کشی از گل بر آری سراب ‎ ‎ لبی پر بیاید که گردد خراب

چو در کیسهٔ مردم این نقد خاص ‎ ‎ ز تاراج دزدان ندارد خلاص

بیا تا کنیم آن جهان رخت پیچ — که جز نام نیکو ندارد هیچ

بعشوق یک شب چه باشیم شاد — که مهمان غیری شود بامداد

مکن میل این خاک چون ناکسان — که چیزی ندارد بجز باغبان

مباش از نوای فلک ناشکیب — که چشمش چو هندوست آهو فریب

کشنده که بر آهو آواز راند — ز تن جان او را به آواز خواند

صفیری که صیاد زد گرد دام — ز مرغ ار شنودن اجل یافت نام

جهان مایه بد نگر شوم را — که ویرانه میمون بود بوم را

چه باید ازان دانه خرسند بود — که با جان همی باز خواهد ربود

جهان را چو نیکو شناسی بسی — متاع جهان را نجوید کسی

درین خوان که حلوایش خاکستر است — جگر اول شود پالیزش است

همان طفل را مادر دستگیر — بخون پرورد اول آنگه بشیر

منه دل درین باغ ابله فریب — که خمره بهره را نام کردست سیب

ندانم کسی را ز داشتگان — که خواند درود لوح پاینگان

دو در دارد این تنگنای دراز — که در رفتن و آمدن هر دو باز

ازین هر زمان نوبتی می‌رود — یکی آید و دیگری می‌رود

درین مرحله بار نتوان نهاد — درنگ را خار نتوان نهاد

چه سازی رواق گران زیستن — یکی کالبدی خود که جان رفتنیست

چه باید سرای استن منظری — که خواهد شدن منزل دیگری

رباعیات حکیم عمر خیام

عشاق بدرگهت اسیرند بیا
بدخوئی تو بر تو نگیرند بیا
هر جور و جفا که کردئی معذوری
زان پیش که عذرت بپذیرند بیا...

مرد آن نبود که خلق خوارند اورا
وز بیم بدی نیک شمارند اورا
رندے کہ نبود روے دستے باہم
رندان ہمہ پشت دست دارند اورا.

خرم نشوم نبود دانستم دل پر از غم را
هجر تو حزین کرده دل خرم را
بس تلخی عالم نبود خوش می کردم
با تلخی هجرت چه کنم عالم را

عاقل بچه امید درین شوم سرای
بر دولت او دل بنهد از بهر خدای
هر گاه که خواهد که نشیند از پای
گیرد اجلش دست که بالا بپای

اے خواجہ یکے کام روا کن ما را
دم درکش و در کار خدا کن ما را
ما راست رویم لیک تو کج بینی
رو چاره دیده کن رها کن ما را

ای دل ز زمانه رسم احسان مطلب — وز گردش دوران سر و سامان مطلب
درمان طلبی درد تو افزون گردد — با درد بساز و هیچ درمان مطلب

چون کار نه بر مراد ما خواهد رفت — اندیشه و جهد ما کجا خواهد رفت
پیوسته نشسته ایم در حسرت آنکه — دیر آمده ایم و زود می باید رفت

هر کو ورقی ز عقل در دل بنگاشت — یک لحظه ز عمر خویش ضایع نگذاشت
یا در طلب رضای یزدان کوشید — یا راحت خود گزید و ساغر برداشت

امروز ترا دسترس فردا نیست — و اندیشهٔ فردات بجز سودا نیست
ضایع مکن این دم ار دلت شیدا نیست — کین باقی عمر را بها پیدا نیست

سر از همه ناکسان نهان باید داشت — راز از همه ابلهان نهان باید داشت
بنگر که بجان مردمان می چه کنی — چشم از همه مردمان همان باید داشت

هر دل که درو مهر و محبت بسرشت — گر ساکن مسجد است ور اهل کنشت
در دفتر عشق نام هر کس که نوشت — آزاد ز دوزخ است فارغ ز بهشت

هر گه که غمی ملازم دل شودت
با قصه کار خویش مشکل شودت
حال دل دیگری بباید پرسید
تا خوش دلی تمام حاصل شودت

چشم محققان چه زیبا و چه زشت
منزل گه عاشقان چه دوزخ چه بهشت
پوشیدن بیدلان چه اطلس چه پلاس
زیر سر عاشقان چه بالین چه خشت

بسیار بگشتیم بگرد در و دشت
اندر همه آفاق بگشتیم به گشت
از کس نه شنیدیم که آمد زین راه
راهی که برفت راهرو باز نگشت

بسیار بگشتیم بگرد در و دشت
یک کار من از گشت همی نیک نگشت
در ناخوشی زمانه باری عمرم
گر خوش گذشت یکدمی خوش بگذشت

هر سبزه که بر کنار جوئی رسته است
گویا ز لب فرشته خوئی رسته است
پا بر سر سبزه با بخواری ننهی
کان سبزه ز خاک لاله روئی رسته است

آن به که درین زمانه کم گیری دوست
با اهل زمانه صحبت از دور نکوست
آن کس که ترا به جملگی تکیه بدوست
چون چشم خرد باز کنی دشمنت اوست

چندین غم مال و حسرت دنیا چیست　　هرگز دیدی کسی که جاوید بزیست
این یک نفسی که در تنت عاریت است　　با عاریتی عاریتی باید زیست

چون مردن تو مردن یکبارگی است　　یک بار بمیر این چه بیچارگی است
خونی و نجاستی و مشتی رگ و پوست　　در کار شود این چه غمخوارگی است

هشدار که روزگار شور انگیز است　　ایمن منشین که تیغ دوران تیز است
در کام تو گر زمانه لوزینه نهد　　زنهار فرو مبر که زهرآمیز است

با دشمن و دوست فعل نیکو نیکوست　　بد کی کند آنکه نیکیش عادت اوست
با دوست چو بد کنی شود دشمن تو　　با دشمن اگر نیک کنی گردد دوست

ای دل چو نصیب تو همه خون شدنست　　احوال تو هر لحظه دگرگون شدنست
ای جان تو درین تنم چه کار آمده‌ای　　چون عاقبت کار تو بیرون شدنست

بتخانه و کعبه خانهٔ بندگی است　　ناقوس زدن ترانهٔ بندگی است
محراب و کلیسا و تسبیح و صلیب　　حقا که همه نشانهٔ بندگی است

گل گفت به از لقای من روی نیست   چندین ستم گلاب گریا ری چیست
بلبل بزبان حال با او می گفت   یک روز که خندید که سالی نگریست

شیخ سعدی شیرازی

شرف الدین آپکا نام مصلح الدین لقب اور سعدی تخلص تھا چونکہ آپکے والد اتابک سعد بن سعد زنگی بادشاہ شیراز کے دربار میں ملازم تھے یہیں اسی تعلق کو مدنظر رکھکر شیخ نے اپنا تخلص سعدی رکھا۔

اگرچہ شیراز میں ہر قسم کی تحصیل علم کا سامان مہیا تھا لیکن شیخ نے بغداد جاکر مدرسہ نظامیہ میں جو کہ اس زمانہ میں سب سے بڑا درسگاہ سمجھا جاتا تھا علوم مذہبی کی تحصیل شروع کی۔ اس سے فراغت پاکر آپکو سیر و سیاحت کا شوق پیدا ہوا چنانچہ روم شام بیت المقدس طرابلس وغیرہ تشریف لے گئے۔ ہندوستان بھی آئے۔ اور چند بار پا پیادہ حج و زیارت حرمین شریفین کے لئے بھی حاضر ہوئے۔ شیخ میں کثرت سے مختلف حیثیتیں جمع تھیں۔ آپ شاعر تھے۔ صوفی تھے۔ فقیہ تھے واعظ تھے۔ حسن پرست تھے۔ رند تھے۔ شوخ طبع تھے اسلئے ہم یہ کہہ سکتے ہیں کہ انہوں نے تماشا گاہ عالم کو ہر پہلو سے دیکھا ہے شیخ نے جب سیاحت شروع کی تو شیراز میں اتابکان سلغری کی حکومت تھی۔ اس سلسلہ کا پانچواں حکمران اتابک سعد بن زنگی شیخ کا ہمعصر تھا۔ لیکن اس کے آخر زمانہ تک شیخ وطن میں نہیں آئے۔

جب اسکا بیٹا ابو بکر سعد بن زنگی تخت نشین ہوا تو اس نے سرزمین فارس کو
اپنے نظم ونسق سے عروس رعنا بنا دیا۔ اب شیخ بھی شیراز واپس آ گئے اور دربار
میں داخل ہو کر مدحیہ قصائد بھی لکھے۔ گلستان اور بوستان اسکے نام سے معنون ہے
شیخ نے تصوف و سلوک کی تعلیم شیخ شہاب الدین سہروردی المتوفی
۶۳۲ھ سے حاصل کی تھی۔ شیخ نے آخر زندگی میں شہر سے باہر ایک زاویہ بنا
لیا تھا۔ رات دن وہیں رہتے اور عبادت کیا کرتے تھے۔ سلاطین اور امرا اس کی
آستانہ پر حاضر ہوتے اور مراتب اخلاص بجا لاتے۔ شیخ نے ۶۹۱ھ میں وفات پائی
شیخ کا مزار مقام دلکشا سے کچھ فاصلہ پر واقع ہے اور اب سعدیہ کے نام سے مشہور ہے

شیخ کی شاعری و خصوصیات

شریعت شعر کے تین پیغمبر ہیں۔ ان میں ایک شیخ بھی ہیں۔

در شعر سہ تن پیمبر است — ہر چند کہ لا نبی بعدی
ابیات و قصیدہ و غزل را — فردوسی و انوری و سعدی

گویا شیخ کی پیغمبری کا صحیفہ غزل ہے۔ امیر خسرو دہلوی خواجہ حافظ
اور شیخ علی حزین نے آپ کو غزل گوئی میں استاد تسلیم کیا ہے۔

آپ کے کلام میں مندرجہ ذیل خصوصیات ہیں۔
ا۔ آزادی۔ شیخ نے ہر جابر اور عادل بادشاہ کے سامنے اپنی آزادی
قائم رکھی چنانچہ لکھتے ہیں:۔

دلیر آمدی سعدیا در سخن | چو تیغت بدست است فتح بکن
بگو آنچہ دانی کہ حق گفتہ بہ | نہ رشوت ستانی و نے رشوہ دہ
طمع بند و دفتر ز حکمت بشو | طمع بگسل و ہر چہ خواہی بگو

۲ جذبات۔ شیخ کی شاعری عموماً جذبات سے لبریز ہے اور اسی وقت شعر کہتے ہیں جب ان کے دل میں کوئی جذبہ پیدا ہوتا ہے۔ مثلاً

تنم می بلرزد چو یاد آورم | مناجات شوریدۂ در حرم

۳۔ مرثیہ۔ اس وقت تک قومی یا ملکی مرثیہ کا مطلق رواج نہ تھا شیخ پہلا شخص ہے جس نے قوم و ملک کا مرثیہ لکھا۔

۴۔ اخلاقی شاعری۔ اگرچہ شیخ سے پہلے اخلاقی شاعری شروع ہو چکی تھی۔ لیکن شیخ نے اس صنف میں زور پیدا کیا۔ اور اس کو کمال تک پہنچا دیا۔

سید نور اللہ عبد اللطیف شوستری

شوستر میں ایک خاندان نہایت عالی اور ذی مرتبہ تھا جو سادات نوریہ کے لقب سے مشہور تھا۔ اس خاندان کے ایک بزرگ علامہ سید نعمت اللہ نے جزائر سے ہجرت کر کے شوستر میں سکونت اختیار کر لی تھی۔ سید نور اللہ عبد اللطیف شوستر کے آباؤ اجداد اپنے زمانہ میں علم اور زہد و تقویٰ میں یکتا تھے۔

چار سال کی عمر میں سید نور اللہ کی تعلیم کی ابتدا ہوئی اور تقریباً ایک سال میں قرآن شریف ختم کیا پھر صرف و نحو کی تعلیم حاصل کی پھر ایران و شیراز گئے۔ وہاں علماء کی صحبت میں بیٹھ کر جملہ علوم حاصل کئے اور مشاہیر علماء میں شمار ہونے لگے۔ آپ کو ابتدا ہی سے سیر و سیاحت کا شوق تھا چنانچہ آپ نے ہندوستان اور دیگر ممالک کی سیر کی اور اس وقت کے حالات اپنی کتاب تحفۃ العالم میں نہایت خوبی اور فصاحت سے تحریر کئے ہیں۔ زبان میں سلاست اور روانی کو بہت دخل ہے۔

ملا حسین واعظ

آپکا نام کمال الدین حسین اور تخلص کاشفی ہے۔ آپ سبزوار ایران میں پیدا ہوئے اور معتبر مدارس میں علوم متداولہ کی تعلیم پائی۔
سلطان مرزا بوالغازی بہادر کے زمانہ میں آپکے کمالات کی شہرت ہوئی آپ کی لیاقت کا اندازہ لگاکر سلطان حسین نے آپ کو ہرات کا خطیب مقرر کر دیا۔ آخر وقت تک اسی عہدہ پر ممتاز رہے۔
۳۰۔ ذی الحجہ ۹۱۰ھ مطابق ۳۰ جون ۱۵۰۵ء کو آپنے اس دار فانی سے رحلت کی۔ آپ کی اکثر تصانیف یادگار ہیں۔ مثلاً تفسیر حسینی جواہر التفاسیر۔ روضۃ الشہداء۔ اخلاق محسنی۔ انوار سہیلی وغیرہ آپ کی عبارت اکثر رنگین ہوتی ہے اور طرز بیان نہایت دلاویز ہے عربی الفاظ سے اکثر کام لیتے ہیں اور بڑی خوبی سے نظم کرتے ہیں۔
آپکی نثر میں نظم کا مزہ آتا ہے۔ کوئی فقرہ استعارہ تشبیہ اور شاعرانہ تکلفات سے خالی نہیں ہوتا۔ آپ کی نثر نے بہت شہرت حاصل کی اور قدردان اب تک اسے نہایت شوق سے پڑھتے ہیں۔

ناصر الدین شاہ قاچار شاہ ایران

آپ ۱۴۔ اپریل ۱۸۱۹؁ء مطابق ۶؍ صفر ۱۲۴۶؁ھ کو پیدا ہوئے ۱۲۵۱؁ھ میں جب آپ کی عمر پانچ سال کی تھی تو آپ کے والد محمد شاہ ثانی نے آپ کو اپنا ولیعہد مقرر فرمایا۔ پندرہ برس کی عمر میں ۱۲۶۱؁ھ میں آپ کی شادی ہوئی۔ آپ کی شادی کے تین ہی سال بعد یعنی ۱۲۶۴؁ھ میں ۶؍ شوال کو آپ کے والد نے طہران میں انتقال کیا۔ آپ اس وقت آذربائیجان میں تھے۔ ۱۹؍ شوال کو وہاں سے روانہ ہو کر ۱۱؍ ذیقعدہ کو طہران پہونچے اور ۲۴؍ ذیقعدہ کو دوشنبہ کے دن آپ کی تخت نشینی کی رسم عمل میں آئی۔

آپ کا بیشتر عہد سلطنت رعایا اور حکام کی بغاوت فرو کرنے میں گذرا جب اس سے فرصت پائی تو تین بار ممالک یورپ کا سفر کیا۔ اور ہر سفر کے حالات اپنی قلم سے لکھے۔ سفرنامہ کا کچھ حصہ جو اس کورس میں شامل ہے وہ تیسرے سفر کے حالات ہیں۔

آپ نے فارسی زبان کی توسیع کے لئے سیکڑوں فرنچ۔ انگریزی اور روسی الفاظ کو مفرس کیا ہے۔

آپ خود بھی فاضل۔ شاعر۔ اور اعلیٰ درجہ کے مصور اور خوشنویس تھے۔ اور ارباب کمال کی نہایت قدردانی کرتے تھے۔ چنانچہ آپ کے عہد حکومت میں کثرت سے دانشمند اور سخنور گذرے ہیں۔ حکیم قاآنی عبدالوہاب نشاط۔ رضا قلی خان ہدایت محمد تقی وغیرہ۔ مشہور منشی اور شاعر آپکے عہد میں ہوئے ہیں۔ آپ کے داد و دہش اور نگاہ قدر نے ان لوگوں کے دل بڑھائے۔ چنانچہ ان لوگوں نے تصنیف میں اپنی پوری توجہ مبذول کرکے فارسی ادب میں قابل قدر اضافہ کیا۔ آپ بحالت نماز یکم مئی ۱۸۹۶ء مطابق ۲۰ ذیقعدہ ۱۳۱۴ھ میں ایک بابی کی گولی سے شہید ہوئے۔ اس سے تاریخ شہادت نکلتی ہے

شد شہ زوران بنا کامی شہید۔

امیر خسرو دہلوی

امیر خسرو کے والد کا نام سیف الدین محمود ہے یہ ترکستان کے شہر کش کے رہنے والے تھے۔ اور اپنے قبیلہ کے رئیس تھے۔

جب فتنۂ چنگیزی اوٹھا تو ان کے والد ہجرت کر کے ہندوستان آئے اور سلطان محمد تغلق کے دربار میں ایک معزز عہدے پر ممتاز ہوئے لیکن ایک مہم میں کفار سے لڑ کر شہید ہوئے۔

امیر خسرو ۶۵۱ھ میں مقام پٹیالی ضلع ایٹہ پیدا ہوئے جب یہ سن رشد کو پہونچے تو دہلی کے تخت پر سلطان غیاث الدین بلبن صدر نشین تھا اور اس کے امرا میں سے کشلو خان عرف چھجو خان بڑے رتبہ کا شخص تھا۔

امیر خسرو نے سب سے پہلے اس کے دربار میں رسائی
حاصل کی اور دو برس تک اُس کے دربار میں ملازم رہ کر
مدحیہ قصائد لکھے۔

امیر کو اپنی والدہ سے بہت محبت تھی۔ چنانچہ اودھ
کی معقول ملازمت محض اس بنا پر چھوڑ دی کہ ان کی والدہ
دہلی میں تھیں اور ان کو یاد کیا کرتی تھیں۔

امیر خسرو اگرچہ خاندان کے اثر سے شاہی دربار سے
تعلق رکھتے تھے۔ اور عام دنیا داروں کی طرح زندگی بسر
کرتے تھے۔ لیکن یہ امر ان کی فطرت کے خلاف تھا۔ وہ دربار
کی جھوٹی خوشامد کو نہایت ناپسند کرتے تھے۔

چنانچہ کبھی کبھی یہ خیالات ان کی زبان سے بے اختیار
نکل ہی پڑتے تھے۔ مزید برین ان کے والد بزرگوار نے ان کو
آٹھ برس کی عمر میں حضرت خواجہ نظام الدین اولیاء رحمۃ
اللہ علیہ کے قدموں میں ڈالدیا تھا۔ اور خواجہ صاحب سے
بیعت کرادی تھی۔

رفتہ رفتہ یہ خواجہ صاحب کے مریدان خاص کے
زمرہ میں داخل ہوگئے۔ اور ارادت و عقیدت کی

یہ نوبت پہونچی کہ ہر وقت ساتھ رہنے لگے۔

ہندوستان میں چھ سو برس سے آج تک اس درجہ کا جامع کمالات نہیں پیدا ہوا۔ ہر شاعر کو ایک ایک صنف میں خاص تصرف حاصل ہے۔ چنانچہ فردوسی مثنوی سے آگے نہیں بڑھ سکتا۔ سعدی قصیدہ کو ہاتھ نہیں لگا سکتے۔ انوری مثنوی و غزل کو نہیں چھو سکتے۔ حافظ۔ عرفی۔ نظیری غزل کے دائرہ سے باہر نہیں نکل سکتے۔

لیکن امیر کا ان سب اصناف پر تصرف ہے اور وہ ان پر پوری قدرت رکھتے ہیں۔

مختلف زبانوں کی زباندانی کا یہ حال ہے کہ ترکی اور فارسی اصل زبان ہے۔ عربی میں ادبائے عرب کے ہمسر ہیں سنسکرت کے ماہر ہیں اور موسیقی میں وہ کمال حاصل کیا کہ نائک کا خطاب ان کے بعد پھر کوئی شخص حاصل نہ کر سکا۔

جامی نے نفحات الانس میں لکھا ہے کہ امیر خسرو نے ۹۲ کتابیں تصنیف کی ہیں۔ جب خواجہ نظام الدین اولیا رحمۃ اللہ علیہ کا انتقال ہوا تو امیر بنگال میں تھے

چنانچہ فوراً یلغار کرتے ہوئے دہلی پہونچے اور جو کچھ مال متاع ان کے پاس تھا۔ خواجہ صاحبؒ کے نام پر نثار کر دیا اور خود ماتمی کپڑے پہنکر خواجہ صاحبؒ کی قبر پہ مجاور ہو بیٹھے چھ ماہ کے بعد ذلیقعدہ ۶۲۵ھ میں انتقال کیا اور خواجہ صاحب کے پائنتی دفن ہوئے۔

عمر خیام بن ابراہیم نیشاپوری

عمر نام۔ خیام لقب اور نیشاپور وطن تھا۔ چونکہ آبائی پیشہ خیمہ دوزی تھا۔ اسلئے خیام لقب ملا۔ اگرچہ خیام نے صرف معمولی جاگیر پر قناعت کی جو اسکی خواہش کے مطابق اس کے دوست حسن نے مقرر کر دی تھی۔ پھر بھی اُمراء اور سلاطین اس سے برابری کا برتاؤ کرتے تھے۔

عمر خیام کو آج زمانہ شاعر کی حیثیت سے جانتا ہے۔ لیکن فی الحقیقت وہ بوعلی سینا کا ہمسر اور مذہبی علوم اور فن ادب و تاریخ میں امام فن تھا۔

خیام کو فلسفہ - نجوم - فقہ ادب اور تاریخ میں کمال حاصل تھا لیکن جس چیز نے اس کے نام کو زندہ رکھا - وہ اسکی فارسی کی رباعیاں ہیں - ویسے تو خیام نے بہت سی رباعیاں لکھیں لیکن سب کا قدر مشترک صرف چند مضامین ہیں مثلاً دنیا کی بے ثباتی خوشدلی کی ترغیب شراب کی تعریف - مسئلہ صبر توبہ و استغفار وغیرہ مگر کمال یہ ہے کہ سننے والا سمجھتا ہے کہ ہر رباعی میں ایک نیا مضمون باندھا ہے - اگرچہ فی الواقع مضمون ایک ہی ہوتا ہے خیام نہایت شوخ اور ظریف الطبع تھا - چنانچہ اس کی رباعیوں میں ظرافت کی جھلک موجود ہے -

یہ عجیب بات ہے کہ جتنی اہل یورپ نے اس کی قدردانی کی اتنی ایشیا والے نہ کر سکے - اس کی رباعیوں کا اکثر انگریزی اور دوسری زبانوں میں ترجمہ ہوا ہے اور اب تک بڑے ذوق شوق سے پڑھا جاتا ہے -

تمام شد

باہتمام منشی عبدالعزیز خان عزیزی پریس آگرہ میں طبع ہوئی

کتبہ شفیع اللہ خان ہفت رقم

نعیب غراب البین

گلستان۔ باب چہارم

حکایت خطیبی کریہ الصوت خود را خوش آواز پنداشتی فریاد بے مزہ برداشتی گفتی نعیب غراب البین در پردۂ الحان دست یا آیۂ ان انکر الاصوات در شان اوست شعر

اذا نہق الخطیب ابو الفوارس　　لہ شغب یہد اصطخر فارس

مردم قریہ بعلت جاہی کہ داشت بلیتش را می‌کشیدند و اذیتش را مصلحت نمی دیدند تا یکے از خطبائے آں اقلیم کہ با او عداوتے نہانی داشت بارے بپرسیدن او آمدہ بود گفت ترا خوابے دیدہ ام خیر باد گفت چہ دیدی گفت چناں دیدم کہ ترا آواز خوش ست و مردماں از انفاس تو در راحت خطیب اندریں لختے بیندیشید و گفت جزاک اللہ ایں چہ مبارک خوابیست کہ دیدی کہ مرا عیب خود واقف گردانیدی معلوم شد کہ آواز ناخوش دارم و خلق از بلند خواندن من در رنج اند عہد کردم کہ ازیں پس خطبہ نگویم مگر باہستگی قطعہ

از صحبت دوستی برنجم　　کاخلاق بدم حسن نماید
عیبم ہنر و کمال بیند　　خارم گل و یاسمن نماید
کو دشمن شوخ چشم بیباک　　تا عیب مرا بمن نماید۔ فرد
ہر آنکس کہ عیبش نگویند پیش　　ہنر داند از جاہلی عیب خویش

بوستان۔ گفتار

بحکم شرع آب خوردن خطاست　　وگر خوں بفتوی بریزی رواست
اگر شرع فتوی دہد بر ہلاک　　الا تا نداری ز کشتنش باک

دگر دانی اندر تبار کسان — بر ایشان ببخشای و راحت رسان
گسسته بود مرد ستمکاره را — چه تاوان زن و طفل بیچاره را
تنت زورمند ست و لشکر گران — ولیکن در اقلیم دشمن مران
که وی بر حصاری گریزد بلند — رسد کشوری بی گنه را گزند
نظر کن در احوال زندانیان — که ممکن بود بی گنه در میان
چو بازارگان در دیارت بمرد — بمالش خساست بود دست برد
کزان پس که بر وی بگریند زار — بهم باز گویند خویش و تبار
که مسکین در اقلیم غربت بمرد — متاعی کزو ماند ظالم ببرد
بیندیش از آن طفلک بی پدر — وز آه دل دردمندش حذر
بسا نام نیکوی پنجاه سال — که یک نام زشتش کند پایمال
پسندیده کاران جاوید نام — تطاول نکردند بر مال عام
بر آفاق اگر سر بسر پادشاست — چو مال از توانگر ستاند گداست
بمرد از تهیدستی آزاد مرد — ز پهلوی مسکین شکم پر نکرد

باب هفتم - گفتار اندر فضیلت خاموشی حلاوت خویشتن داری

اگر پای در دامن آری چو کوه — سرت ز آسمان بگذرد در شکوه
زبان درکش ای مرد بسیار دان — که فردا قلم نیست بر بی زبان
صدف وار گوهرشناسان راز — دهن جز به لؤلؤ نکردند باز
فراوان سخن باشد آگنده گوش — نصیحت نگیرد مگر در خموش

چو خواهی که گوئی نفس بر نفس — حلاوت نیابی ز گفتار کس
نباید سخن گفت ناساخته — نشاید بریدن نینداخته
تامل کنان در خطا و صواب — به از ژاژخایان حاضر جواب
کمالست در نفس انسان سخن — تو خود را بگفتار ناقص مکن
کم آواز هرگز نه بینی خجل — جوے مشک بهتر که یک توده گل
حذر کن ز نادان ده مرده گوے — چو دانا یکے گوے و پرورده گوے
صد انداختی تیر و هر صد خطاست — اگر هوشمندی یک انداز و راست
چرا گوید آن چیز در خفیه مرد — که گر فاش گردد شود روے زرد
مکن پیش دیوار غیبت بسے — بود کز پسش گوش دارد کسے
درون دلت شهربندست راز — نگر تا نبیند در شهر باز
ازان مرد دانا دهان دوختست — که بیند که شمع از زبان سوختست

حکایت در حفظ اسرار

تکش با غلامان یکے راز گفت — که این را نباید بکس باز گفت
بسالے نیامد ز دل بر دهان — بیک روز شد منتشر در جهان
بفرمود جلاد را بے دریغ — که بردار سرهاے اینان به تیغ
یکے زان میان گفت و زنهار خواست — مکش بندگان کین گنه از تو خاست
تو اول نبستی که سرچشمه بود — چو سیلاب شد پیش بستن چه سود
تو پیدا مکن راز دل بر کسے — که او خود بگوید بر هر کسے
جواهر بگنجینه داران سپار — ولی راز را خویشتن پاس دار

سخن تا نگوئی بر او دست ہست
چو گفتہ شود یابد او بر تو دست

سخن دیو بندی ست در چاہِ دل
بہ بالائے کام و زبانش مہل

تواں باز دادن رہِ نرہ دیو
ولی باز نتواں گرفتن بہ ریو

تو دانی کہ چوں دیو رفت از قفس
نیاید بلاحول کس باز پس

یکے طفل بردارد از رخش بند
نیاید بصد رستم اندر کمند

مگوی آنکہ گر بر ملا اوفتد
وجودی ازاں در بلا اوفتد

بدہقان ناداں چہ خوش گفت زن
بدانش سخن گوی یا دم مزن

حکایت سلامت جاہل در حجاب خاموشی

یکے خوب خلق و خلق پوش بود
کہ در مصر یک چند خاموش بود

خردمند مردم ز نزدیک و دور
بگردش چو پروانہ جویان نور

تفکر شبے با دل خویش کرد
کہ پوشیدہ زیر زبانست مرد

اگر من چنیں سر بخود در برم
چہ دانند مردم کہ دانشورم

سخن گفت و دشمن بدانست و دوست
کہ در مصر ناداں تر از وے ہموست

حضورش پریشاں شد و کار زشت
سفر کرد و بر طاق مسجد نبشت

در آئینہ گر خویشتن دیدمے
بہ بے دانشی پردہ ندریدمے

چنیں زشت ازاں پردہ برداشتم
کہ خود را نکو روے پنداشتم

کم آواز را باشد آوازہ تیز
چو گفتی و رونق نماندت گریز

ترا خامشی اے خداوند ہوش
وقارست و نا اہل را پردہ پوش

اگر عالمے ہیبت خود مبر
وگر جاہلے پردۂ خود مدر

ضمیر دل خویش منمای زود — که ہرگہ کہ خواہی توانی نمود
ولیکن چو پیدا شود راز مرد — بکوشش نشاید نہاں باز کرد
قلم سر سلطان چہ نیکو نہفت — کہ تا کارد بر سر نبودش نگفت
بہائم خموشند و گویا بشر — پراگندہ گوے از بہائم بتر
چو مردم سخن گفت باید بہوش — دگر نہ شدن چوں بہائم خموش
بنطق ست و عقل آدمی زادہ فاش — چو طوطی سخنگوی و نادان مباش

حکایت

یکے ناسزا گفت در وقت جنگ — گریباں دریدند وی را بچنگ
قفا خوردہ عریاں و گریاں نشست — جہاندیدہ گفتش اے خود پرست
چو غنچہ گرت بستہ بودی دہن — دریدہ ندیدی چو گل پیرہن
سراسیمہ گوید سخن بر گزاف — چو طنبور بے مغز و بسیار لاف
نہ بینی کہ آتش زبانست و بس — بآبے تواں کشتنش در نفس
اگر ہست مرد از ہنر بہرہ ور — ہنر خود بگوید نہ صاحب ہنر
اگر مشک خالص نداری مگوے — گرت ہست خود فاش گردد ببوے
بسوگند گفتن کہ زر مغربیست — چہ حاجت محک خود بگوید کہ چیست
بگویند ازیں حرف گیراں ہزار — کہ سعدی کہ نہ اہلست و آمیزگار
روا باشد از پوستینم درند — کہ طاقت ندارم کہ مغزم برند

حکایت

عضد را پسر نیک رنجور بود — شکیب از نہاد پدر دور بود

یکی پارسا گفتش از روی پند — که بگذار مرغان وحشی ز بند
قفسهای مرغ سحرخوان شکست — که در بند ماند چو زندان شکست
نگهداشت بر طاق بستان سرای — یکی نامور بلبل خوش سرای
پسر صبحدم سوی بستان شتافت — جز آن مرغ بر طاق ایوان نیافت
بخندید کای بلبل خوش نفس — تو از گفت خود ماندهٔ در قفس
ندارد کسی با تو ناگفته کار — ولیکن چو گفتی دلیلش بیار
چو سعدی که چندی زبان بسته بود — ز طعن زبان آوران رسته بود
کسی گیرد آرام دل در کنار — که از صحبت خلق گیرد کنار
مکن عیب خلق ای خردمند فاش — بعیب خود از خلق مشغول باش

باب نهم در توبه

حکایت پیرمرد و تحسر بر روزگار جوانی

شبی در جوانی و طیب نعم — جوانان نشستیم چندی بهم
چو بلبل سرایان چو گل تازه روی — ز شوخی در افگنده غلغل بکوی
جهاندیده پیری ز ما بر کنار — ز دور فلک لیل مویش نهار
چو فندق زبان از سخن بسته بود — نه چون ما لب از خنده چون پسته بود
جوانی ورفت کای پیر مرد — چه در کنج حسرت نشینی بدرد
یکی سر برآر از گریبان غم — بآرام دل با جوانان بچم

برآورد سر سالخورد از نهفت — جوابش نگر تا چه پیرانه گفت

چو باد صبا بر گلستان وزد — چمیدن درخت جوان را سزد

چمد تا جوانست و سرسبز خوید — شکسته شود چون به زردی رسید

بهاران که بید آورد بید مشک — بریزد درخت جوان برگ خشک

نزیبد مرا با جوانان چمید — که بر عارضم صبح پیری دمید

بقید اندرم جره بازی که بود — دمادم سر رشته خواهد ربود

شما راست نوبت برین خوان نشست — که ما از تنعم بشستیم دست

چو بر سر نشست از بزرگی غبار — دگر چشم عیش جوانی مدار

مرا برف باریده بر پر زاغ — نشاید چو بلبل تماشای باغ

کند جلوه طاوس صاحب جمال — چه می‌خواهی از باز برکنده بال

مرا غله تنگ اندر آمد درو — شما را کنون می‌دمد سبزه نو

گلستان ما را طراوت گذشت — که گلدسته بندد چو پژمرده گشت

مرا تکیه جان پدر بر عصاست — دگر تکیه بر زندگانی خطاست

مسلم جوان راست بر پای جست — که پیران برند استعانت بدست

گل سرخ رویم نگر زر ناب — فرو رفت چون زرد شد آفتاب

هوس پختن از کودک ناتمام — چنان زشت نبود که از پیر خام

مرا می بباید چو طفلان گریست — ز شرم گناهان نه طفلانه زیست

نکو گفت لقمان که نازیستن — به از سالها بر خطا زیستن

هم از بامدادان در کلبه بست — به از سود و سرمایه دادن ز دست

جواں تا رساند سیاہے بنور   بر د پیرہ مسکین سیاہی بگور

ضروری اطلاع

الہ آباد انٹرمیڈیٹ بورڈ نے ذیل کی حکایتوں کو سنہ ۱۹۳۴-۳۵ء کے امتحان کیواسطے نصاب سے قطع کر دیا ہے

حصۂ نثر

صفحہ	۴۴	حکایت		خارج
صفحہ	۴۶	حکایت	۲	〃
تحفۃ العالم	از صفحہ ۱۵	تا ۶۱		〃

حصۂ نظم

صفحہ	۱	تا ۵		
صفحہ		حمد باری		خارج
صفحہ	۱۹	سطر	۹ و ۴	〃
صفحہ	۴۰	سطر	۱۲	〃
صفحہ	۵۳	〃	۵	〃
〃	۵۴	〃	۲	〃
〃	〃	گفتار		〃
〃	۶۰	سطر	۱۵، ۱۴	〃
〃	۶۱	〃	۴	〃
〃	۶۲	〃	۳	〃
〃	۶۳	〃	۲	〃
〃	۷۹	حکایت	۲۳	〃
〃	۸۲	سطر	۲	〃
〃	۸۵	حکایت	۳۰	〃
〃	۹۴-۹۵	〃	۲و۳و۴و۵	〃
〃	۹۹	〃	۴	〃
〃	۱۰۲	〃	۴	〃

Art Printing Cottage, AGRA.